

АРХЕОЛОГІЯ

20 * 1976

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬKE ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

20

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1976

902.6
A87

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, РРФСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *B. Й. Довженок*, *Ю. М. Захарук*, *P. O. Кашиковський*, *C. D. Крижицький*, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *[Я. П. Петрусенко]*,
H. C. Руденко (відповідальний секретар), *O. I. Тереножкін*,
D. Я. Телегін, *O. P. Черній*, *B. A. Шрамко*

Редакція історії та археології

A $\frac{10602-390}{M221(04)-76}$ 86—76

© Видавництво «Наукова думка», 1976

I. Ф. КОВАЛЬОВА, С. С. ВОЛКОБОЙ

(Дніпропетровськ)

Маївський локальний варіант зрубної культури

Запропоноване у свій час О. О. Кривцовою-Граковою і пізніше уточнене Д. Я. Телегіним¹ виділення двох етапів зрубної культури Північного Причорномор'я не вичерпує, як свідчать дослідження останніх років, усієї своєрідності локальних і хронологічних проявів пізньої пори бронзового віку цього ареалу. Тому зрозуміле прагнення дослідників до виявлення локальних різниць і систематизації пам'яток по окремих районах зрубної культурної спільноти, одним з яких є південне Дніпрівське Лівобережжя.

Під час розкопок археологічної експедиції Дніпропетровського університету на трасі Фрунзенської зрошуvalnoї системи в 1972 р. відкрито вузьколокальну групу курганних поховань у зрубах. Вони супроводжувались своєрідною керамікою, яка дісталася назву маївської за місцем відкриття — поблизу с. Верхня Маївка Дніпропетровської області².

Район дослідження являє собою ділянку лівобережного плато, обмежену долинами річок Дніпра, Кільчені й Чаплинки (рис. 1). Могильники, у складі яких п'ять — десять насипів висотою від 0,5 до 5 м, розташовані вздовж уступу вододільного плато і межують з другою терасою Дніпра, а також в степу исподалік долини р. Кільчені. Всього в 1972—1974 рр. досліджено 37 курганів, де відкрито 24 основних і 37 впущених у насипи поховань, споріднених між собою за рядом ознак.

Кургана група II розташована за 2,5 км на південь від с. Верхня Маївка по трасі магістрального каналу. Вона складається з шести насипів, що простягаються на 1,1 км з північного сходу на південний захід. П'ять з них (№ 1, 3—6) споруджено над поодинокими похованнями маївського типу, шостий (№ 2), належний до часу енсоліту, містив впускне маївське та пізньозрубні поховання.

Курган № 1 заввишки 4,3 м мав у діаметрах південь — північ та захід — схід відповідно 41,2 м і 46 м, насипаний з чорнозему у два прийоми: рівень першого насипу, заввишки 2,8 м, позначений шаром попелу та похованнями (у трьох групах) черепів свійських тварин. На рівні давнього горизонту (3,7 м) виявлені залишки вогнища і черепи двох коней у західному секторі кургану.

Поховання виявлене за 3,6 м на південний захід від центру кургану. Могильна яма прямокутної форми з округленими кутами, довжиною 2,1 м, шириною 1,4 м і глибиною 2,1 м, орієнтована зі сходу на захід, на рівні давньої денної поверхні перекривалась обвугленими плахами. На дні встановлена рама зрубу прямокутної форми (1,9×1,27 м), складена з підтесаних колод у два вінця. З'єднання здійснювалось за допомогою пазів. Покрівля складалась з дес'яти поперечних плах та шару очертуючої завтовшки 0,7 м. Дерево обпалене (рис. 2,2).

Поховання являє собою тіlopокладення на лівому боці, кістяк слабо скорочений — ноги утворюють з тілом тупий кут, руки піднесені до рівня обличчя. Орієнтація східна. На кістках помітилі сліди дії вогню. Біля голови стояла глибока гострореберна миска, прикрашена по над реберній частині складним меандровим орнаментом. Він виконаний від-

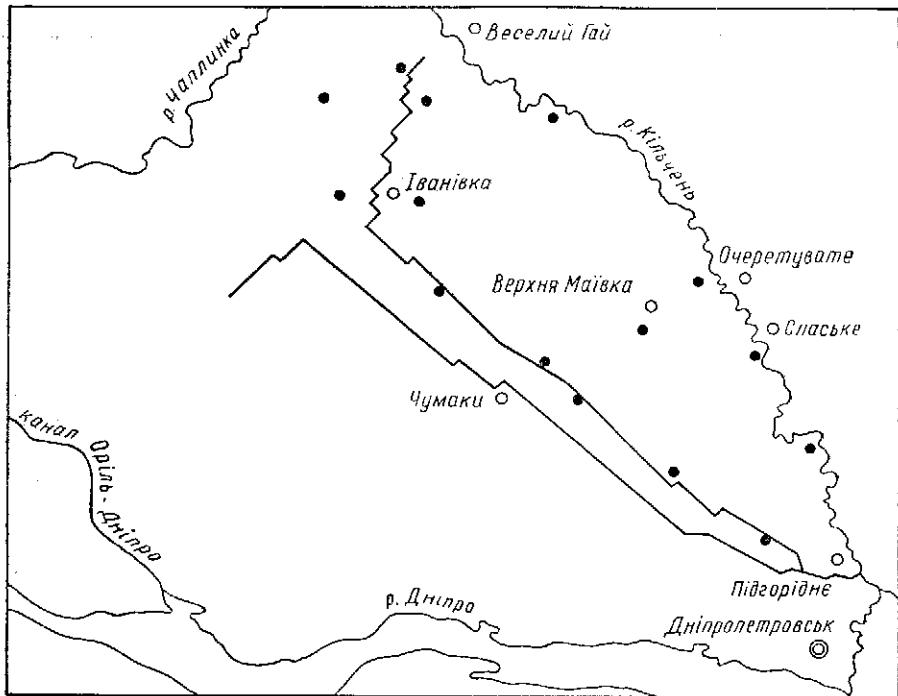

Рис. 1. Схема розташування могильників з похованнями майського типу.

битками середньозубчастого штампу і облямований таким же візерунком, але в горизонтальному напрямку. Поверхня темно-сірого кольору, добре лощена. Висота — 15,5 см, діаметр вінець — 20 см, денця — 8,7 см (рис. 3, 1).

Зовні зрубу лежав уламок передвінцевої частини посудини типу корчаги з широким отвором та округленими бочками. Верхню частину прикрашають два горизонтально розміщених наліпних валики; залишки подібних до них паявині по боках, а між ними простежується складна система скошених наліпних валиків. П'ять майже вертикальних вали-

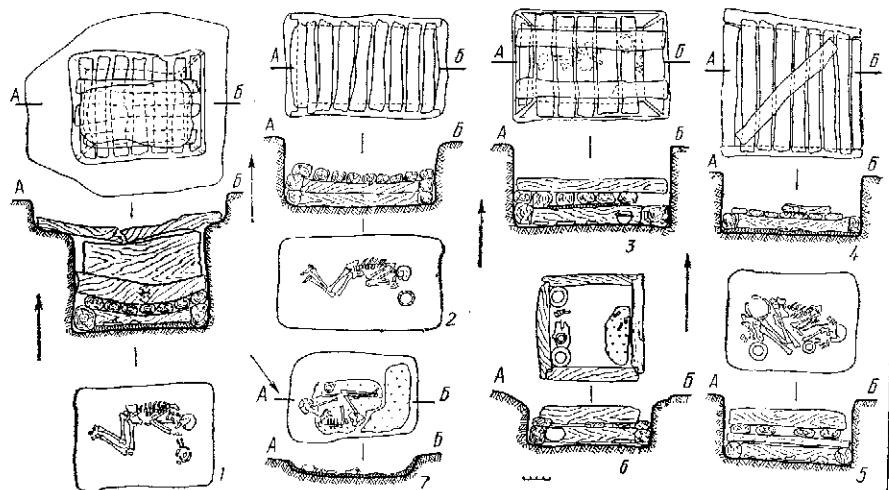

Рис. 2. Планы та розрізи поховань у зрубах:

1 — група II, курган № 3; 2 — група II, курган № 1; 3 — група III, курган № 3; 4 — група III, курган № 4; 5 — група III, курган № 5; 6 — група V, курган № 2, поховання № 5.

Рис. 3. Посуд з поховань у зрубах. ІІ курганна група.
1, 2 — курган № 1; 3 — курган № 3; 4 — курган № 4; 5 — курган № 6.

ків неповністю збереглись у правому нижньому куті (рис. 3,2). В цілому, орнаментальну систему можна визначити як складну текстильну, а самий виріб, безперечно, виготовлений у порівняно пізній техніці багатоваликової орнаментації. Остання типова для посуду одноіменної культурної належності. Уламок використовувався як жаровня: в ньому лежало вугілля та крем'яне черешкове вістря стріли.

Курган № 2 замикає могильник зі сходу. Насип округлої форми, висотою 1,52 м і діаметром 36 м відрізняється від інших (видовжених) з цієї групи, що пояснюється його більш раннім снеолітичним віком.

Маївське поховання № 2 містилося у насипі по центру кургану, на глибині 1,05 м від репера. Могильна яма овальної форми, розмірами $1,4 \times 0,6$ м, облицьована корою і перекрита обпаленим деревом та очеретом. Поховання дитяче і є частковим тілоспаленням. Кістяк лежав скорчений на лівому боці, головою на схід. Його супроводжували фрагменти ліпного горщика, орнаментованого під вінцями і по низько розташованих ребристих плічках гладкими наліпними валиками.

Курган № 3, висотою 0,8 м і діаметром у напрямку захід — схід та південь — північ відповідно — 37 м і 34 м, споруджено з однорідного чорнозему. В південно-західній частині на рівні давньої dennої поверхні знаходився майданчик ($4 \times 3,5$ м), який було насипано з глини з викиду поховання № 1. На ньому, у попелі вогнища, трапились черепи двох коней та фрагменти дуже перепаленої кераміки.

У центрі кургану була могильна яма абсидоподібної форми, площею $2,33 \times 2,1$ м і глибиною 2,1 м, орієнтована із заходу на схід. На глибині 0,4 м від її верху простежено приступку, де частково збереглися плахи верхнього перекриття. Рама зрубу прямокутна, розмірами $2,25 \times 1,45$ м, складена з колод діаметром 0,25—0,3 м, які сполучалися за допомогою скосин. Покрівля складалась з плах, що лежали в поздовжньому та поперечному напрямках, а також з обрубка стовбура діаметром 1,2 м, довжиною 2 м. Дерево обвуглене (рис. 2,1). У зрубі, на підстилці з кори, лежав на лівому боці з підгнутими ногами і долонями, покладеними перед обличчям, кістяк людини. Орієнтація східна. У головах стояла ситулоподібна посудина з широкими плавно відігнутими назовні вінцями, ребристо округленими плічками, розміщеними вище середини висоти посудини, вузьким денцем і розширеним донизу піддоном. Зовнішня поверхня лощена, бурого кольору. Декор складається з чотирьох горизонтальних зон лінійно прогладженого орнаменту з дрібним надкарбуванням («жорстка дротина»), нижче яких розміщено ряд асиметричних трикутників. Висота — 20 см, діаметр вінець — 16,5 см, денця — 9,5 см (рис. 3,3). Поруч лежали бронзові шило та голка. У заповненні могили виявлено фрагменти широко відкритого горщика з високо розташованими ребристими плічками. Поховання супроводжувалось залишками жертвової іжі — іщелепою коня і кінцівками вівці.

Курган № 4, висотою 1,6 м і діаметрами захід — схід та південь — північ 42 та 35 м, насипаний з однорідного чорнозему. Він містив одне поховання маївського типу (за 2,6 м на схід від центру). Могильна яма прямокутної форми, розмірами $1,4 \times 1,1$ м і глибиною 1,2 м, орієнтована по лінії захід — схід. Рама зрубу прямокутна ($1,2 \times 0,9$ м), складена з плах, що з'єднані способом «у півдерева»; перекриття з поздовжніх плах обпалене. Кістяк підлітка лежав на лівому боці, з підгнутими у колінах ногами і руками, покладеними долонями перед обличчям. Орієнтація східна. У головах стояв ліпний широко відкритий горщик з високими округлоребристими плічками. Поверхня темно-сірого кольору, загладжена. Висота — 15,5 см, діаметр вінець — 16,5 см, денця — 10,8 см (рис. 3,4).

Курган № 5 мав висоту 0,7 м і максимальний діаметр захід — схід 26 м. На рівні давньої поверхні в східному секторі відкрито залишки тризни — вогнище і в ньому нижню щелепу коня.

Поховання виявлене на відстані 1,4 м на схід від центру кургану. Могильна яма овальної форми, розмірами $2,16 \times 1,71$ м і глибиною

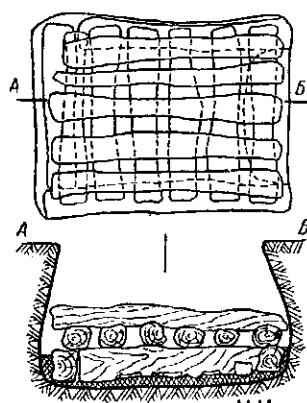

Рис. 4. Курган 5, група II.
План та розріз поховання № 1.

2,25 м, орієнтована по осі захід — схід. На рівні давнього горизонту її перекривали обвуглені плахи та кора. Рама зрубу складена з плах завширшки 0,4—0,5 м, з'єднаних за допомогою пазів, і щільно підігнана до стінок могили. Покрівля мала шість поперечних та п'ять поздовжніх плах, на яких містився шар обвугленої трави (рис. 4). Кістяк дорослої людини лежав головою на схід на правому боці, з ногами, зігнутими під прямим кутом до тіла, і руками, піднесеними долонями на рівень обличчя. Верхню частину тіла перекривала розсічена вздовж грудина великої тварини, ймовірно, коня (рис. 5, 1). Перед обличчям стояв горщик з високо розташованими опуклими плічками, які прикрашено прокресленим орнаментом у вигляді подвійної «ялинки». Висота — 19 см, діаметр вінець — 20,5 см, дніця — 10,6 см (рис. 5, 2).

Другий горщик — високий банкоподібний з опуклими плічками і стягнутою безпосередньо під зрізом вінцем верхньою частиною — знайдено у фрагментованому стані в засипці могили. Його прикрашав наліпний валик, круглий в перетині, нижче якого розміщена система низьких трикутників, заповнених горизонтальними відбитками дрібнозубчастого штампу. Поверхня ангобована, вохристого кольору. За спиною похованого вздовж хребта лежали 12 черепашок Упіо.

Курган № 6, висотою 1,35 м, діаметрами захід — схід та південь — північ 26 і 22 м, споруджений з однорідного чорнозему над похованням маївського типу. Останнє відкрито на відстані 5,4 м на південний схід від центру кургану. Могильна яма підпрямокутної форми орієнтована по осі захід — схід, її розміри — 2,4 × 1,7 м, глибина — 2,3 м. Раму (2,1 × 1,6 м) утворюють плахи, з'єднані за допомогою скосин; перекриття з поперечних та поздовжніх плах обпалене.

Кістяк покладений на лівому боці із зігнутими під прямим кутом до тіла ногами і руками, піднятими до рівня обличчя долонями. Орієнтація східна. Біля голови стояв горщик видовжених пропорцій з округлим ребром на двох третинах висоти посудини. Нижче слабо відігнутих назові вінцем розміщено три підтрикутного перетину валики. Поверхня чорного кольору, загладжена. Висота — 22 см, діаметр вінець — 21,6 см, дніця — 12 см (рис. 3, 5).

До складу III курганної групи входили дев'ять насипів, розташованих в одну лінію зі сходу на захід між 95-м та 107-м пікетами магістрального каналу, за 2 км на південний схід від с. Верхня Маївка. Час виникнення могильника датується енеолітом (кургани № 4, 8). Останні

Рис. 5. Курган 5, група II:
1 — загальний вигляд поховання; 2 — посудина з поховання № 1.

сім курганів утворюють культурно споріднений могильник з поодинокими майськими похованнями.

Курган № 1 заввишки 1,25 м і діаметрами на захід — схід та південь — північ відповідно — 38 та 24 м, насипаний з однорідного чорнозему. В південно-західному секторі на рівні давньої денної поверхні знайдений майданчик з глини (3,7×3,5 м), обпалений до цеглистого кольору. Тут знайдено уламки кераміки та двох кінських черепів.

Поховання відкрито за 8 м на схід від сучасного центру насипу. Могилу прямокутної форми, розмірами 1,6×1,2 м і глибиною 1,9 м, перекривали обпалені плахи та шар (0,7 м) обвугленої трави. Зруб мав раму (1,23×0,85 м) з підтесаних колод у два вінця, складених за допомогою пазів: перекриття — з семи поздовжніх та дев'яти поперечних плах.

Поховання належить дорослій людині. Небіжчик лежав на лівому боці в дуже скорченій позі, орієнтація східна. На рівні грудей, біля південної стінки зрубу, трапилась широка відкрита глибока миска з високими округлоребристими плічками, підкресленими подвійною борозенкою, що імітує наліпний валик. Вище за неї розміщено стоячі трикутники, заштриховані паралельно одній з сторін, нижче — про-креслений зигзаг. Поверхня сіро-жовтого кольору; є залишки ангобу поганої якості. Висота — 16 см, діаметр вінець — 21,5 см, денця — 3,2 см (рис. 6, 1).

Курган № 2, висотою 0,7 м і максимальним діаметром захід — схід 26 м, також мав насип з однорідного чорнозему. В західній полі на рівні давньої денної поверхні знайдено щелепу коня, а в материковому викиді по центру кургану — фрагменти великого горщика діаметром вінець 56 см. Під ними та по ребристих плічках є наліпні валики трикутної у перерізі форми, розділені косими насічками, що імітують шнур.

Поховання розташоване на схід від центру насипу на відстані 1,5 м. Яма прямокутна, розміри її — 1,6×1,2 м, глибина 1,88 м; орієнтація із заходу на схід. Прямокутна рама зрубу (1,5×1,1 м) складена з плах за допомогою укосів та розширок, покрівля — у два накати з чергуванням поздовжньо-поперечно покладених обвуглених колод.

Кістяк скорчений на лівому боці, головою орієнтований на схід. Перед обличчям стояла банкоподібна посудина з високими ребристими плічками. Поверхня темно-сірого кольору, вкрита дрібними розчосами, висота посудини — 17,5 см, діаметр вінець — 19,5 см, денця — 12 см (рис. 6,2).

Курган № 3 висотою 0,97 м і діаметрами захід — схід та південь — північ відповідно 53 м та 30 м. На рівні давньої поверхні в східному секторі був майданчик з обпаленої глини, де знайдено фрагменти банкоподібної посудини, орнаментованої під вінцями двома гладкими валиками.

Могильна яма, розмірами 1,6×1,2 м, впущена в материк на глибину 3 м у східній частині насипу. Плахи зрубу завшишки 0,4 м щільно пристосовано до стілок ями, перекритої чотирма поздовжніми і вісімома поперечними плахами, між якими містився шар очерету (0,5 м). Дерев'яні конструкції обвуглени, так само як і кістки поховання (рис. 2, 3). Останнє належало дорослій людині, тіло якої було покладено у скорченій позі на лівому боці, головою на схід. На рівні грудей біля південної стінки зрубу трапився банкоподібний горщик з високо розташованими ребристо округлими плічками і потовщеним краєм вінець, нижче яких щільно примазано гладкий валик. Висота — 18 см, діаметр вінець — 19 см, денця — 11 см (рис. 6, 3). Біля ніг лежав фрагмент гострореберної миски. Вона прикрашена по падреберній частині композицією з рівно-бічних трикутників, панссених відбитками перевитого шнура.

Курган № 4 споруджений над основним ямним похованням. Впускне поховання майського типу (№ 2) досліджено у південно-східній час-

Рис. 6. Посуд з поховань у зрубах. III курганна група:

1 — курган № 1; 2 — курган № 2; 3 — курган № 3; 4 — курган № 4; 5, 6 — курган № 5; 7 — курган № 8.

тині насипу. Яма підчотирикутна ($2 \times 1,9$ м), заглиблена в материк на 1,2 м. Зрубна рама розмірами $1,8 \times 1,6$ м складається з підтесаних з'єднаних впритул колод. Перекриття зрубу — сім поперечних плах, на яких по діагоналі покладено масивну колоду (рис. 2,4).

Кістяк, частково обпалений, лежав у скорченій позі на лівому боці; орієнтація східна. Перед обличчям знайдено банкоподібну посудину з округлими плічками, розташованими на половині висоти. Темно-сіра поверхня зберігає сліди смуг від загладжування трісками. Висота — 15 см, діаметр вінець — 17 см, денця — 10 см (рис. 6,4). Крім того, в засипці могили були уламки гострореберної миски, орнаментованої трикутниками в сполученні з вертикальними відбитками шнура та фрагменти двох банкоподібних посудин, з яких одна прикрашена овально-видовженими наколами по вінцях.

Курган № 5 (висота — 0,8 м, діаметри захід — схід та південь — північ — 42 та 38 м) містив поховання майського типу з могилою прямокутної форми, розмірами $1,6 \times 1,2$ м і глибиною 2,5 м. Розташована в центрі насипу і перекрита на рівні давньої поверхні обпаленими плахами; могила орієнтована по осі захід — схід. Плахи рами завширишки 0,3—0,4 м з'єднані за допомогою укосів і щільно припасовані до стінок могили. Багаторядне перекриття з поздовжніх та поперечних плах включало частину стовбура діаметром 0,8 м і довжиною 1,5 м (рис. 2,5).

Небіжчика поховано на лівому боці, орієнтовано головою на схід. Ноги зігнуті під гострим кутом, долоні рук покладено перед обличчям. Поховання супроводжувалося трьома посудинами. Перед грудьми стояв горщик з округлими плічками та сплощеним краєм вінець, орнаментованих відбитками перевитого шнура. Висота — 9 см, діаметр вінець — 12,5 см, денця — 8 см (рис. 6,5).

Другий горіцик — витягнутих пропорцій з низько розташованими округлими плічками — виявлено на рівні колінних суглобів. Висота його — 17,5 см, діаметр вінець — 18 см, денця — 11,5 см. Третя посудина, що стояла за спиною, являє собою глибоку широко відкриту миску. Нижче зріза відігнутих назовні (під кутом 45°) вінець і по ребру вона прикрашена горизонтальними рядами відбитків перевитого шнура, а між ними — трикутниками, виконаними відбитком того ж штампу. Висота горщика — 16,5 см, діаметр вінець — 21 см, денця — 11 см (рис. 6,6). Поряд знаходилося плоске дерев'яні блідо овальної форми, на якому лежали хребці корови.

Поховання № 2 розміщувалось у західній частині насипу, на рівні давньої денної поверхні. В прямокутновидовженій ямі розмірами $1,27 \times 0,87$ м було поховано дитину без супровідного інвентаря. Орієнтація східна, кістяк скорчений (на лівому боці), частково обпалений.

Курган № 6, висотою 1 м і діаметрами захід — схід та південь — північ — 40 та 38 м, насипано з однорідного чорнозему. Яма ($1,85 \times 1,58$ м) орієнтована із заходу на схід, впущена в материк на глибину 1,8 м у східній частині насипу. В нижній частині вона на висоту 0,4 м облицьована деревом, на яке спирались шість плах перекриття. Похованій лежав у скорченій позі на лівому боці, орієнтація східна. Перед обличчям, повернутим на південь, стояв горщик з відігнутими назовні короткими вінцями і низьким широким наліпним валиком по лінії ребристих плічок. Поверхня чорна, подекуди лощена. Висота — 11 см, діаметр вінець — 19 см, денця — 17 см.

Курган № 7 з однорідного чорнозему також мав висоту 0,6 м і максимальний діаметр захід — схід — 27 м. У ньому за 0,5 м на схід від центру насипу відкрито майське поховання у ямі розмірами $1,6 \times 1,1$ м та глибиною 1,3 м, орієнтоване по осі захід — схід. Зруб складено з плах завширишки 0,3 м, покрівлю — з шести обвуглених плах, які лежали по діагоналі. Поховання зберігає сліди часткової кремації. Кістяк скорчений, покладений на лівому боці, долоні — на рівні обличчя, орієн-

тациі східна. Він супроводжувався уламком гострореберного горщика, орнаментованого під вінцями трикутниками з відбитків шнура.

Курган № 8 найбільший у складі групи: висота насипу — 6,24 м, діаметр в напрямку на захід — схід — 86 м. Час його виникнення визначається за наявністю давньоїмських поховань енеолітом. Поховання маївського типу (№ 6) відкрите на відстані 2,5 м на захід від центру насипу, з ним пов'язується друга досипка до первинного насипу (перша пов'язується із катакомбними похованнями). Могильна яма прямокутної форми, розмірами $2 \times 1,5$ м і глибиною 1,8 м, орієнтована із заходу на схід з незначним відхиленням на північ. Її перекривали обвуглени плахи. Рама споруджена з підтесаних колод, покрівля — з плах. Частини конструкції скріплено за допомогою пазів. Дно вистелено корою.

Поховання належало дорослій людині. Кістяк лежав на лівому боці з підгнутими в колінах ногами, головою на південний захід. Стулені долоні піднесені до обличчя. Біля голови трапилось дерев'яне блюдо овальної форми, з'єднане бронзовим дротом. На блюді ложали кістки (ребра) корови.

Біля ступнів ніг стояла банкоподібна посудина видовжених пропорцій із загнутим досередині краєм вінець. Поверхня чорна, вкрита розчесами. Висота — 23,3 см, діаметр вінець — 18,5 см, денця — 10,3 см (рис. 6,7).

Кургана група IV, у складі якої чотири кургани, розташована за 2,5 км на північний схід від третьої і за 2 км на південний захід від с. Верхня Маївка. Три насипи, споруджені над давньоїмськими похованнями (№ 1, 2, 4), містили впускні поховання маївського типу. Основне поховання відкрито у кургані № 3. Його насип, висотою 1,54 м і діаметром захід — схід та південь — північ — 42 та 36 м, складається з однорідного чернозему.

За 1,8 м на південь від центру кургану виявлено прямокутну могильну яму розмірами $1,7 \times 1,25$ м і глибиною 0,7 м, облицьовану обвугленими плахами. Поховання являє собою тілоспалення, залишки якого у вигляді золотисто-вуглистої плями простежувалися біля східної стінки могили.

До похованельного інвентаря належать дві посудини: банка видовжених пропорцій з високими ребристими плічками, орнаментована наліпним валиком під вінцями, та гострореберний горщик, прикрашений подвійним валиком по плічках. Поховання супроводжувалося жертовною іжею — щеленою коня та кістками вівці.

Курган № 4 (висота — 2,91 м і максимальний діаметр північ — південь — 50 м) містив поховання ямного часу. Для п'яти маївських поховань було зроблено досипку до первинного насипу в східній полі кургану.

Поховання № 1. Прямокутна яма ($2 \times 1,5$ м) глибиною 1,6 м на рівні давнього горизонту мала перекриття з плах та кори; останні вкривали також дно могили. Скорчений і покладений на лівому боці кістяк мав східну орієнтацію. Поховання супроводжувалося двома посудинами — банкою і горщиком, що стояли по обидва боки черепа, і третьою, фрагментованою, яка була знайдена в засипці ями. Перша — це ліпна широко відкрита банка з низко поставленими округлими плічками. Зріз вінць потовищено, під ним розміщено гладкий широкий валик. Поверхня живото-срібного кольору. Висота — 16,5 см, діаметр вінець — 16 см, денця — 11,5 см (рис. 7, 1).

Горщик має видовжені пропорції, відігнутий назовні край вінць і високі ребристі плічки, підкреслені наліпним валиком. Висота — 18,3 см, діаметр вінець — 20,2 см, денця — 10,5 см. Всередині були кістки вівці (рис. 7,2).

Третя посудина глибока, банкоподібна, ребриста. На двох третинах її висоти розташовані округлі плічки. Нижче зріза вінець — наліпний,

розделені на павукінськими нарізками валик. Під ним — система звичаючих трикутників, які разом з розміщеними по ребру стоячими трикутниками, орнаментованими зсередини, утворюють візерунок у вигляді складного зигзагу. Поверхня сірого кольору, ангоб майже не помітний. Висота — 20,5 см, діаметр вінець — 19 см, денця — 9,5 см (рис. 7,3).

Поховання № 2. Яма підпрямокутної форми, розмірами $1,6 \times 0,9$ м і глибиною 1,9 м, мала на рівні давньої поверхні перекриття з обвуглених

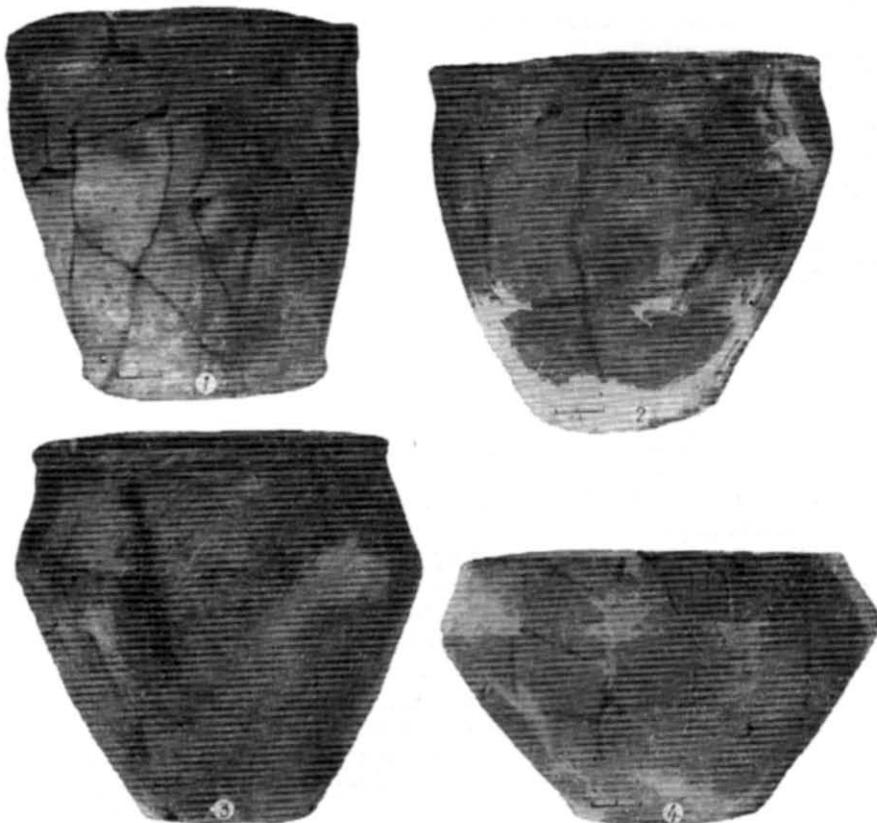

Рис. 7. Посуд з впускних поховань. IV кургана група:
1—3 — курган № 4, поховання № 1; 4 — курган № 4, поховання № 4.

плах. Дно і стіни могили вистелені корою та очеретяними матами. Обпалений кістяк лежав на лівому боці з підігнутими ногами, орієнтація східна. У головах стояв горицький з відігнутими назовні вінцями і округло-ребристими плічками на 2/3 висоти посудини.

Поховання № 3. Могила в східній частині насипу зруйнована пізнішим (XVII ст.) похованням. Кістяк скорчений, частково обпалений. Покладений він на правому боці, орієнтований головою па схід. З речових знахідок є фрагмент гострореберного горщика, орнаментованого подвійними валиками під краєм вінець і по високих ребристих плічках.

Поховання № 4 відкрито у насипі на глибині 1,2 м, за 7,2 м на схід від центру кургану. Форма ями близька до овалу. Перекриття складається з дерева та шару очерету. Небіжчик скорчений, лежав на лівому боці, головою на південний схід. Перед обличчям стояла глибока миска, верхня частина якої загнута всередину на чверть висоти посудини. Плічка плавно закруглені. По надреберній частині розміщена система підпрямокутних фігур, заповнених павукінськими хрестоподібними відбит-

ками дрібнозубчастого штампу. Висота миски — 14 см, діаметр вінець — 22 см, денця — 12 см (рис. 7,4).

Поховання № 5. Могильна яма розмірами 1,7×1,4 м і глибиною 0,5 м в східній частині кургану була перекрита корою, яка облямовувала також стінки та дно. Кістяк частково обпалений, покладений на лівому боці, поза скорчена, орієнтація південно-східна. Перед обличчям лежав фрагмент ліпшого гострореберного горщика, прикрашеного під вінцями трикутниками з відбитків шнура.

Курганска група V розташована за 150 м на південь від приміщення насосної станції № 8. З 11 насипів могильника, який датується енеолітичним часом, поховання маївського типу відкриті у п'яти; у двох випадках вони були основними (курган № 6), інші виявилися вищеперечисленими в насипах ямних поховань.

Курган № 2, висотою 1,53 м і діаметрами захід — схід та південь — північ — 46 та 42 м, споруджений в давньоїмний час. У кургані, в досипаному по його центру черноземі, було чотири впускні поховання маївського типу.

Поховання № 1 розташоване за 2 м на захід від центру, на глибині 0,56 м. Близька до овалу яма вистелена корою. Похований (лідліток) лежав скорчений на лівому боці; орієнтація південно-східна (рис. 2,7). Перед обличчям стояв горщик з високими ребристими плічками, підкресленими наліпним валиком. Краї вінця потовщені, під ними також розміщено гладкий валик. Поверхня темно-сіра, старанно загладжена. Висота — 21 см, діаметр вінця — 21 см, денця — 8,5 см (рис. 8, 1).

Поховання № 3 відкрито у східній частині кургану на глибині 0,5 м. Ями не простежено. Померлого покладено на лівому боці, головою на південний схід; ноги підігнуті в колінах, долоні наближені до обличчя. У головах знайдено ребристий горщик видовжених проопорцій; нижче зрізу вінць і по ребру розміщено валики, розчленовані відбитками нігтів. Ребриста ручка з горизонтальним отвором зламана. Протилежна частина посудини не збереглася (там, можливо, була така ж ручка). Зовнішня поверхня має горизонтальні сліди від згладжування паличкою (тріскою), що нагадує схожі за формою посудини пам'яток з багатоваликовою керамікою. Висота горщика — 21 см, діаметр вінця — 23 см, денця — 11 см (рис. 8,2).

Поховання № 4 виявлено в південно-східній частині кургану на рівні давньої поверхні. Яма овально-подібної форми, розмірами 1,3×0,8 м, орієнтована зі сходу на захід, її стінки та дно вистелені корою і очеретом. Кістяк дитини 7—10 років лежав на правому боці із зігнутими в колінах ногами, руки долонями покладені перед обличчям. Орієнтація східна. Поховання супроводжувалося нижньою частиною ребристої посудини з валиком по ребру і багатолінійним врізним орнаментом над ним. Вінцева частина збита і загладжена. Це надає схожість цьому горщику з глибокою мискою (рис. 8,3).

Поховання № 5 відкрито у західній частині кургану на відстані 12,8 м від центру. Яма підчотиркутної форми (2,3×2,25 м) мала глибину 0,9 м. Рама зрубу (1,8×1,6 м) складена з підтесаних колод діаметром 0,3 м, з'єднаних в кутах за допомогою пазів у «півдерева». Перекриття утворювали п'ять поздовжніх колод, на яких по осі захід — схід лежав стовбур довжиною 1,2 м і діаметром 0,9 м. Дно вистелене корою та тонкими плахами. Поховання являє собою тілоспалення на стороні: під північною стінкою зрубу була пляма попелу з окремими кальцинованими кістками людини (рис. 2,6). Вздовж південної стінки впритул до рами стояли дві великі глибокі широко відкриті миски з високими округлоребристими плічками, відігнутим назовні краєм вінець і старанно загладженою поверхнею сіро-жовтого кольору. Висота — 18—16 см, діаметр вінця — 25—26 см, денця — 10—10,5 см (рис.

Рис. 8. Посуд з поховань V—VI курганні груп:

1 — курган № 2, поховання № 1; 2 — курган № 2, поховання № 3; 3 — курган № 2, поховання № 4;
4 — курган № 2, поховання № 5; 5 — курган № 2, поховання № 5; 6 — курган № 2, поховання № 5;
7 — курган № 6, поховання № 6; 8 — курган групи VI, курган № 1, поховання № 1.

8, 4, 5). Між ними на дсрев'яному блюді стояла присадкувата посудина-плошка, стінки якої поступово розширяються до зрізу вінець (рис. 8, 6). Блюдо дійшло у фрагментах, які дають змогу відтворити його овальну форму, лінзоподібну у перетині; край жолобчастий, потовщений. На двох фрагментах збереглися бронзові фігурні пластини, на яких, мабуть, дано схематичне зображення жіночої постаті (рис. 9).

Курган № 3, висотою 0,9 м і діаметром 34 м, споруджений для двох поховань маївського типу. Перше було в східній частині насипу, в овалоподібній ямі, обкладеній деревом та великим камінням (перший та єдиний випадок використання останнього). Похований лежав у скорчесній позі на лівому боці, орієнтація східна. У головах знайдено гострореберний горщик, орнаментований під вінцями і по плічках наліпними валиками.

Могильна яма другого поховання має розміри $1,7 \times 1,4$ м і глибину 1,6 м. Її відкрито в західній полі, на відстані 3,2 м від центру кургану. Конструкція — рама з підтесаних колод діаметром 0,2 м та покрівля з обпалених плах. Небіжчиця покладено на лівому боці з підгнутими в колінах ногами, орієнтований головою на схід. Перед обличчям лежав уламок гострореберного горщика, прикрашеного під вінцями і по ребру гладкими наліпними валиками.

Курган № 6, заввишки 1 м і діаметром захід — схід 36 м, містив вісім поховань, з яких до розглядуваного типу належить тільки одне № 6. Решта датується ранньо- та пізньозрубним часом.

Могильна яма маївського поховання прямокутної форми, розмірами $1,4 \times 4$ м та глибиною 0,7 м була розміщена у центрі і на рівні давньої денної поверхні мала перекриття з плах та кори. На дні встановлено раму з підтесаних колод діаметром 0,1 м, щільно припасовану до стінок могили. Дно вистелене корою. Дуже скорчесній кістяк лежав на лівому боці, орієнтований головою на схід, обличчя повернуто на південь. Перед ним стояв ліпний, широко відкритий горщик з високими опуклими плічками, що плавно переходят в округлий тулуб. Зріз прямих вінець потовщений і утворює виступ. Верхня частина орнаментована поясом трикутників, повернутих вершинами у двох напрямках — вгору і вниз; нижче розміщено зигзаг. Дно прикрашено семипроменевою зіркою. Орнамент виконано відбитком інерсивного шнура. Поверхня бурого кольору, лощена (рис. 8,7). Висота — 14 см, діаметр вінець — 20 см, денця — 8,5 см. Поряд стояла маленька конусоподібна посудина-плошка. Впускне поховання маївського типу досліджено також у кургані № 7 цієї ж групи, датованому снеолітом. Яма підквадратної форми ($1,9 \times 1,8$ м) мала глибину 1,2 м. На рівні давньої поверхні її вздовж перекривали міцні (до 0,5 м в діаметрі) колоди. Дно та стінки вистелені корою, яка також лежала безпосередньо на кістках поховання.

Тіlopокладення здійснено на лівому боці з дуже підгнутими ногами; долоні підняті до рівня обличчя. Орієнтація північно-західна. На відстані 0,25 м на північ від похованого стояла велика ліпна корчага з ребристоопуклими плічками, розташованими на 1/2 висоти посудини, та відхиленими назовні вінцями. Поверхня вкрита червоно-рожевим ангобом.

Курганна група VI має у своєму складі п'ять насипів, розміщених поблизу насосної станції № 9. Поховання маївського типу відкрито у кургані № 2. Воно виявилося основним і єдиним. Висота насипу № 1 —

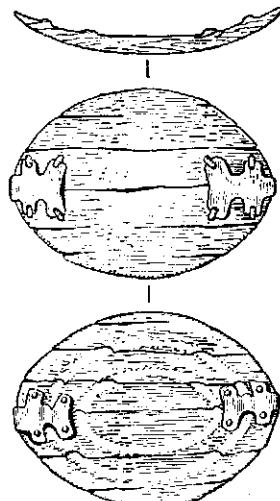

Рис. 9. Дсрев'яне блюдо. Реконструкція.

7 м, діаметр захід — схід та південь — північ відповідно — 34,5 та 24 м. Поховання трапилося на відстані 1,85 м на захід від центру кургану. Могильна яма глибиною 1,6 м мала на рівні давньої поверхні розміри $1,1 \times 0,85$ м і прямокутну форму, а поблизу дна — трапецієподібну (довжиною — 1,35 м і з сторонами 0,95 та 0,8 м). Вздовж східної стінки ями проходив підбій глибиною 0,18 м.

Понелисті залишки кремації концентрувалися у південно-східному куті могили. У підбої стояла накрита щелепою копя посудина з кістками вівці. Це глибока миска з поступово загнуту до середини жолобчастою верхньою частиною. Остання орнаментована горизонтальною системою з'єднаних між собою фігур у вигляді ромбів, виконаних простим шнуром штампом. Вище та нижче цієї композиції розміщено горизонтальні відбитки такого ж штампу. Є сліди сіро-жовтого ангобу низької якості. Висота миски — 17,5 см, діаметр вінець — 21,5 см, денця — 9 см (рис. 8,8).

Крім описаних, окрім поховання маївського типу є у складі VIII—XIX курганних груп, а разом зою наявні у 15 досліджених могильниках. Все це дає можливість визначити поховання маївського типу, як сукупність археологічних пам'яток, що характеризуються такими рисами:

1. Насипи видовжені в широтному напрямку.
2. Культурна однорідність: з 26 досліджених курганів у 18 не було інших, крім маївських.
3. Наявність ритуальних майданчиків на рівні давньої поверхні із залишками вогнищ та похованнями черепів тварин (переважно коня).
4. Значна глибина могил (до 2,5—3 м) та їх розміщення переважно у східному секторі кургану.

5. Використання дерева в поховальних спорудах. Переважають зруби з плах чи колод, з'єднаних за допомогою пазів, укосів тощо. Максимальні розміри їх — $2,2 \times 2,7$ м, мінімальні — $1,2 \times 0,8$ м. Перекриття влаштовувалися з чергуванням поздовжніх та поперечних плах і використанням частин стовбурів великого діаметра та очерету.

6. Наявність жертовної іжі як в могилі, так і на перекритті зрубу з переважанням кісток коня.

7. Поховання являють собою як тілопокладення, так і тілоспалення. У першому випадку переважає положення на лівому боці із зігнутими ногами, які утворюють з тілом прямий кут (слабо скорчені), і долонями, покладеними перед обличчям. Орієнтація східна (в 31 похованні), з незначним відхиленням на південь (у п'яти випадках), північно-західна (у двох). У трьох випадках тілоспалення виявилося повним, у восьми — частковим.

8. Культ вогню, про який свідчать, крім тілоспалення, вогнища над похованнями та в насипу курганів.

9. Постійний склад ішвентаря та порядок його розміщення в могилі. Найбільшу групу знахідок становить кераміка, яка супроводжувала 36 поховань з 37 і розміщувалася у головах або вздовж південної стіни зрубу, якщо посудин було більше однієї, а також траплялась у фрагментах в засинці могили. За технікою обробки весь посуд поділяється на простий, з грубою поверхнею та лощений (78%). За функціональним призначенням кераміка належить до кухонної та столової. Перша представлена банкоподібними посудинами та горщиками кількох типів.

I тип банок характеризується опуклими плічками і пезначеною стягнутістю горловини. Край вінця загнутий до середини, сплющений. Зрідка трапляється врізний чи шнурковий орнамент (рис. 10, 1—4).

II тип відрізняється ледь намісною шийкою, пізько розташованими округлими плічками, сплющеним зрізом вінця, нижче якого та на рівні плічок є орнамент у вигляді гладких або розчленованих на ліпних валиків. Різновид утворюють екземпляри з відігнутими назовні вінцями (рис. 10, 5—11).

III тип — широко відкриті банкоподібні посудини з високими ребристими плічками, видовженою нижньою частиною тулуба та потовщеним зрізом вінець. Орнаментовані наліпними валиками під вінцями та по ребру (рис. 10, 12—15).

IV тип — широко відкриті горщики біконічної форми з ребристими плічками, розташованими на 1/3 висоти посудини. Під вінцями і по пліч-

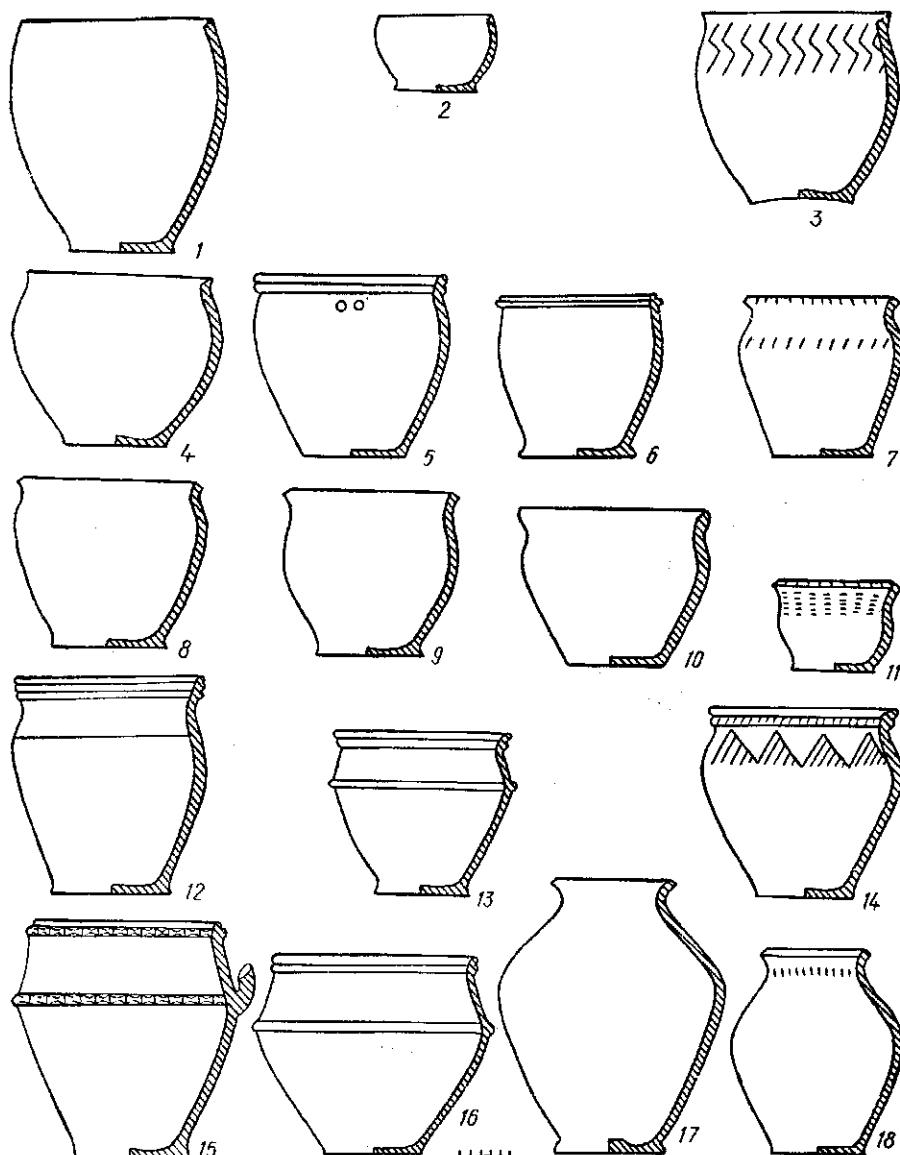

Рис. 10. Типи кухонного посуду:

1—4 — тип I; 5—11 — тип II; 12—15 — тип III; 16 — тип IV; 17, 18 — тип V.

ках розміщені наліпні валики. Він поділяється на два підтипи: перший — становлять екземпляри з відігнутими назовні вінцями, а другий — з прямо виділеною шийкою та уступчастими плічками (рис. 10, 16).

V тип утворюють посудини у формі корчаг. Вони мають звужену шийку, розтрублені вінця та максимальний діаметр тулуба на 1/3 висоти. Альгоб цеглисто-жовтий низької якості (рис. 10, 17, 18).

В цілому для кухонної кераміки характерне недбале формування, поверхня чорного чи бурого кольору, загладжена або частково лощена, рідше з розчосами.

Серед столового посуду наявні переважно гострореберні горщики з ретельно загладженою лощеною поверхнею сіро-жовтого та темно-сірого кольору. До I типу належать широко відкриті присадкуваті миски з високими ребристими плічками (кут згину — 55—60°). Зріз вінець потовщено. Геометричний орнамент, розташований у надреберній зоні, виконано зубчастим штампом, відбитками простого та перевитого шнура тощо (рис. 11, 1, 2).

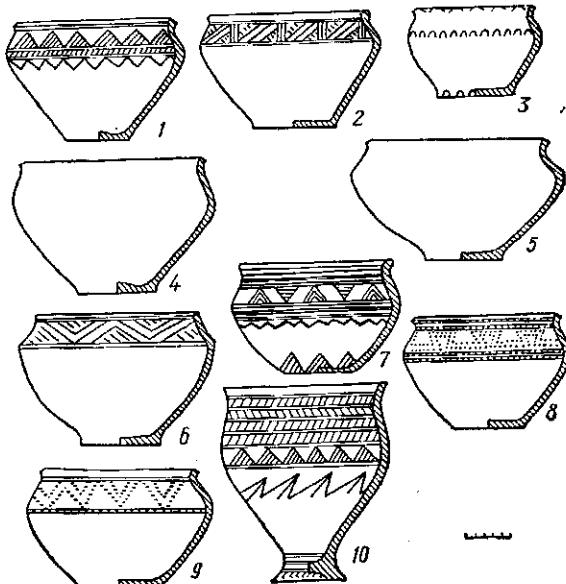

Рис. 11. Типи столового посуду:
1, 2 — тип I; 3—5 — тип II; 6 — тип III; 7 — тип IV; 8, 9 —
тип V; 10 — тип VI.

мими вінцями, заокругленим краєм, дуже опуклими плічками, що повілі переходят в округлий тулуб. Верхня зона та денце прикрашені геометричним візерунком за допомогою відбитків шнура (рис. 11, 7).

До V типу належать широко відкриті миски з округлоребристими плічками (трохи вище середини висоти) та відігнутим назовні під кутом 90° сплощеним краєм вінець. Орнамент геометричний, прокреслений або у вигляді відбитків шнура (рис. 11, 8, 9).

VI тип — ситуоподібна посудина з високими, відхиленими назовні вінцями, ребристоокруглими плічками, розміщеними вище середини висоти тулуба, з вузьким денцем і розтрубленим донизу піддоном. Лінійно-прогладжений з дрібним карбуванням орнамент заповнює майже всю поверхню і зосережується у горизонтальних зонах (рис. 11, 10).

Питання культурної атрибуції майської кераміки ускладнюється наявністю, з одного боку, рис, властивих багатоваликовій кераміці, а з другого — андронівській та ранньозрубній культурі. Кухонний посуд I і II типів має аналогії у відповідних типах банок ранньозрубної культури³ і в той же час зафіксований у таких добре датованих комплексах з багатоваликовою керамікою, як поховання № 3 з кургану № 26 могильника Дніробуд⁴. Для посуду III—IV груп є аналогії в курганних похованнях степової України. Щодо останніх, то деякі дослідники вважають їх належними до пам'яток з багатоваликовою керамікою, а інші розглядають як український локальний варіант зрубної культури⁵.

Столовий посуд як за формою, так і за орнаментацією близький до кераміки федорівського етапу андронівської культури Приуралля та

II тип — це широко відкриті миски з високими заокругленоребристими плічками, відхиленими назовні вінцями, що мають сплющений зріз, і незначний прогин стінок біля денця (рис. 11, 3—5). III тип відрізняється від попереднього уступчастими плічками і плавно округленим тулубом. Обидва типи мають як неорнаментовані форми, так і геометричний орнамент по надреберній частині, виконаний відбитками перевитого шнура чи дрібнозубчастого штампу (рис. 11, 6).

IV тип представлено мискою з виділеними пря-

нурівського етапу цієї ж культури Центрального Казахстану⁶. Миски мають аналогії у гострореберних посудинах ранньозрубних пам'яток⁷. Ситулоподібний посуд аналогічний андронівській кераміці, в тому числі нечисленним знахідкам з території України⁸.

Характер майської кераміки, на наш погляд, відбиває реальну історичну ситуацію, що складається у південно-східних районах Дніпровського Лівобережжя у середині II тисячоліття до н. е., коли місцеві племена пізньокатакомбного часу зазнали значного впливу з боку східних, андронівсько-зрубних племен.

Привертає увагу знахідка жаровні з типовим багатоваликовим орнаментом разом з глибокою мискою, що має близькі аналогії в комплексах федорівського етапу андронівської культури (група II, курган № 1). Йдеться про документальне встановлення одночасності відповідних пам'яток культури багатоваликової кераміки, що має принципове значення для вивчення процесу формування локальної зони зрубної культури.

Дальше посилення східного імпульсу приводить до появи у кераміці та поховальному обряді нових форм, відсутніх на дослідженій території у більш ранній час. Доказом цього є існування групи впускних поховань, територіально близьких майським і дослідженім у 1968 р. Л. П. Кривовою⁹ по трасі I черги Фрязенської зрошувальної системи. Банкоподібний посуд та горщики в складі їх супровідного інвентаря тотожні I—IV групам майської кухонної кераміки, але ще зовсім немає гострореберних андронівсько-зрубних форм, а також дерев'яних поховальних споруд (рис. 12, 1—7).

Метал майських поховань, представлений лише двома предметами — бронзовими голкою та шилом, не дає підстав для надійного визначення хронологічних співвідношень внаслідок падто широкого культурно-хронологічного діапазону цих предметів. До зіставлення з відповідними серіями Лобойківського скарбу, датованого XV ст. до н. е., слід підходити обережно, хоч останній знайдено в районі відкриття пам'яток майського типу, прямий зв'язок з ними не встановлено.

Серед інших матеріалів слід відзначити крем'яне листоподібне вістря стріли з леді намісним тупим, незагостреним черешком, що походить з основного поховання I кургану II групи.

На думку С. Н. Братченка, цей тип характерний для східних територій поширення пам'яток культури багатоваликової кераміки, яку він датує для Подніпров'я XVI—XIV ст. до н. е.¹⁰ Для встановлення хронології майських пам'яток важливє значення має також синхронізація їх з федорівським і нурівським етапами андронівської культури та ранньозрубними пам'ятками часу Покровських та Уразметовських курганів. Останні, як вважає ряд дослідників, одночасні з пам'ятками сеймінсько-турбинського типу та Бородинським скарбом, датованим (відповідно до хронології старших Мікенських гробниць) XVI — початком XV ст. до н. е.¹¹ До цього часу О. М. Лесков відносить найдавніші зрубні поховання України¹².

Таку дату підтверджує і звичай поховання у зрубах, типовий для майських пам'яток. О. О. Кривцова-Гракова на підставі аналізу кераміки і наявності вохри вважає, що цей звичай з'явився наприкінці періоду побутування полтавкинської культури і продовжував існувати у ранньозрубний час. М. Я. Мерперт, характеризуючи етапи розвитку зрубної культури у середньому Поволжі¹⁴, відзначав, що зруби зникають тут у другій половині II тисячоліття до н. е. Таким чином, час їх існування обмежується раннім етапом у розвитку зрубної культури Поволжя.

Цим же часом, тобто серединою II тисячоліття до н. е., датуються поховання у зрубах з території України¹⁵. Район їх поширення досить широкий — Сіверський Донець, Приорелля, Південне Подніпров'я. Але зіставлення майських і донецьких зрубів свідчить, що незважаючи на схожість у їх побудові і деяких елементах ритуалу, меншою мірою це-

простежується у таких важливих ознаках культурної належності, як орієнтація поховань та склад супровідного інвентаря. Для Донеччини властива західна орієнтація (в Ізюмській групі — 21 поховання з 37, у Бахмутській — 3 з 5)¹⁶. На відміну від майських пам'яток кераміка супроводжувала лише незначну частину поховань: в Ізюмській групі — 13

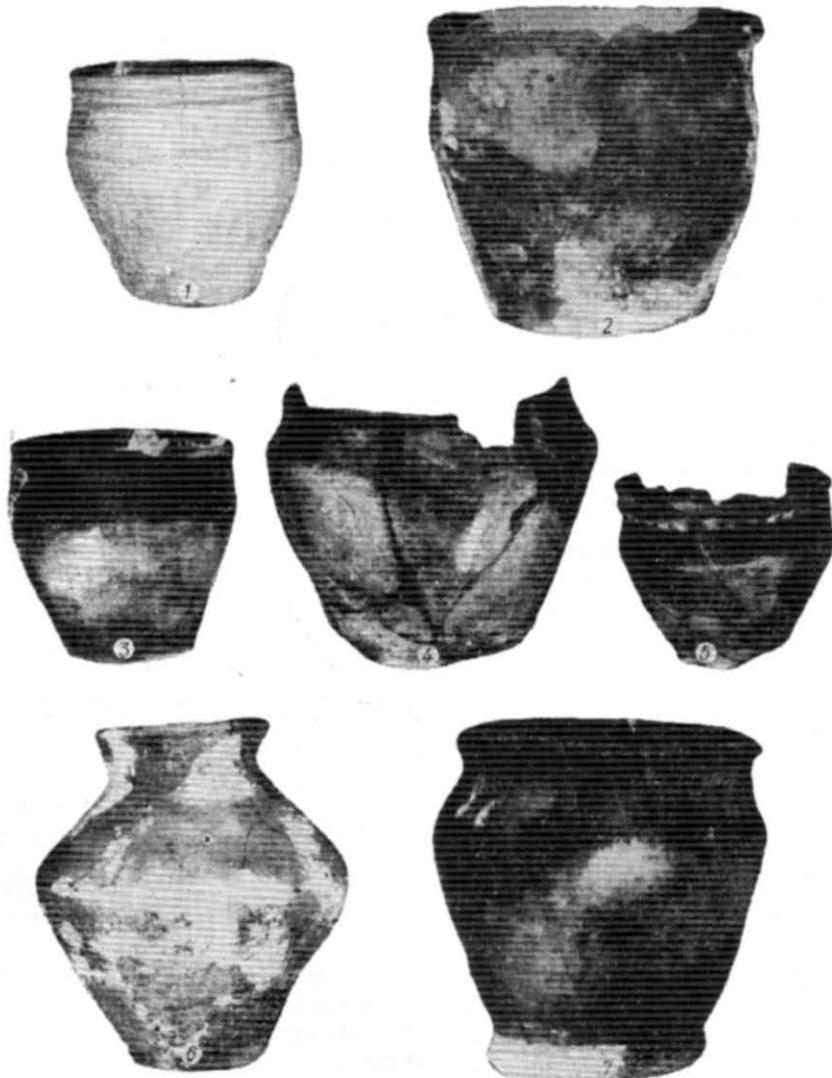

Рис. 12. Посуд з курганних поховань району І черги Фрунзенської зонувальної системи. Розкопки Л. П. Крилової.

з 37, у Бахмутській — тільки 2 з 5. При цьому В. О. Городцов відзначав перевагу гострореберних посудин, орнаментованих відбитками шнуря. Посудини банківської форми з ребристоокруглими чи уступчастими плічками і орнаментом у вигляді наліпних валиків, характерні для майських матеріалів, на Дінці не перевищують 10%¹⁷. Тільки дві посудини (с. Камишевахи, курган № 7) мали валиковий орнамент¹⁸.

Різним був і склад стада: в остеологічних матеріалах з Донеччини переважає вівця та велика рогата худоба, в майських — кінь. Все це дає можливість припустити різні шляхи формування зрубної культури Донеччини та Степового Лівобережжя, що стосується також і більш південних районів України¹⁹. Найближчими до майських слід вважати

орільські зруби (Червона Могила поблизу с. Котовка), але вони, на жаль, недостатньо досліджені²⁰.

Остаточно з'ясувати питання про місце майських пам'яток у системі археологічних культур пізньої пори бронзового віку України навряд чи можливо на сучасному етапі дослідження. Безсумнівним є лише те, що ці пам'ятки пов'язані зі складним процесом формування зрубної культурно-історичної області і передують сабатинівським пам'яткам, у виникненні яких, на нашу думку, вони брали безпосередню участь²¹.

Локальний майський тип (культура) виник на основі консолідації двох компонентів – місцевої культури середньобронзової доби, що характеризується багатоваликовою керамікою, та андронівсько-зрубного інфільтрату. В цьому розумінні поняття «раліньозрубна культура» набуває цілком конкретного змісту.

²⁰ О. А. Кривцов а-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 46. М., 1955, с. 110—132; Д. Я. Телегін. Питання відносної хронології іам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.—Археологія, т. XII. К., 1961, с. 14.

²¹ И. Ф. Ковалева. Отчет Фрунзенской экспедиции за 1972 г.—НА ІА АН УРСР, фонд експедицій, спр. 7189.

³ О. О. Кривцов а-Гракова. Вказ. праця, с. 27.

⁴ М. Gimbutas. Bronze age cultures in Central and Eastern Europe. Paris, London, 1965, с. 504.

⁵ С. С. Бerezанская. О погребениях культуры многоваликовой керамики.—МАСП, 4. Одесса, 1962, с. 5—15; Б. А. Латышин. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой.—АС, вып. 6. Л., 1964, с. 53—71.

⁶ Андроновская культура. Памятники западных районов.—САИ, вып. 3—2. М., 1966, табл. I, 3, 5; IV, 1, 3 и др.; Древняя культура Центрального Казахстана. Алматы, 1966, с. 62, табл. I; с. 77; табл. V и др.

⁷ О. О. Кривцов а-Гракова. Вказ. праця, с. 28—29; А. М. Лесков. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории бронзового века Северного Причерноморья.—Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967, с. 16.

⁸ М. Я. Рудинский. Археологичні збірки Полтавського музею. Збірник Полтавського музею, т. I. Полтава, 1928, с. 15, табл. 3.

⁹ Л. Н. Крылова. Отчет Днепропетровского исторического музея за 1968 г.—Архив ДИМ.

¹⁰ С. Н. Братченко. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону.—Археологія, т. XXII. К., 1969, с. 229.

¹¹ Н. Я. Мерперт. Срубная культура южной Чувашии.—МИА, № 111. М., 1966, с. 21; К. Ф. Смирнов. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей.—СА, № 1. М., 1961; О. Н. Бадер. Древнейшие металлурги Приуралья. М., 1964; G. Milonas. Ancient Mysenae the Capital city of Agathempop. Princeton, 1957, с. 181. S. Marinatos. Crete and Mysenae. London, 1960, с. 177.

¹² О. М. Лесков. Вказ. праця, с. 17; Археологія Української РСР, т. I. К., 1971, с. 406—413, рис. 115, 1—9.

¹³ О. О. Кривцов а-Гракова. Вказ. праця, с. 19.

¹⁴ Н. Я. Мерперт. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.—МИА, № 61. М., 1958, с. 72.

¹⁵ О. М. Лесков. Вказ. праця, с. 17.

¹⁶ В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии.—Труды XII АС, т. I. М., 1905; його ж. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии.—Труды XIII АС. М., 1906, с. 279.

¹⁷ Підрахунки за вказ. працями В. О. Городцова.

¹⁸ В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде..., с. 362—364.

¹⁹ Э. А. Федорова-Давыдова. Раскопки курганов в Голопристанском районе в 1962 г.—Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967, с. 44—49; В. И. Бидзилля, Ю. В. Болтрук, В. В. Отрощенко, Э. В. Яковенко. Работы Запорожской экспедиции.—Археологические открытия 1972 г. М., 1972, с. 259.

²⁰ Д. И. Эварицкий. Курганы у р. Орели Екатеринославской губернии. Труды VIII АС. М., 1897, с. 328—330.

²¹ И. Н. Шаррафутдинова. К вопросу о сабатиновской культуре.—СА, № 3. М., 1968, с. 33; її ж. Племена Степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1975, с. 10, 12.

И. Ф. КОВАЛЕВА, С. С. ВОЛКОБОЙ

(Днепропетровск)

Маевский локальный вариант зрубной культуры

Резюме

Авторы, основываясь на материалах археологических исследований, проводимых Днепропетровским университетом в степном левобережье Днепра, выделяют локальную группу курганных погребений, для которых предлагают название маевского локального варианта раннесрубной культурной общности. Совокупность признаков погребального обряда и инвентаря позволяет датировать их XV—XIV вв. до н. э. и рассматривать эти памятники как самобытное явление, возникающее на основе консолидации двух компонентов — местной культуры эпохи средней бронзы, характеризуемой многоваликовой керамикой, и андроновского инфильтрата.

М. М. ЧЕРЕДНІЧЕНКО

(Київ)

Характерні риси зрубних поселень Подоння

Одним з важливих районів території зрубної культури є Подоння (маються на увазі Дон та Сіверський Донець), що зв'язувало Лісостеп зі Степом та Кавказом, Поволжя — з Причорномор'ям. Отже, вивчення пам'яток цієї території має велике значення для розуміння зрубної культури в цілому.

У даному випадку розглядається один тип зрубних пам'яток Подоння — поселення і тільки в такому аспекті: топографія, розміри, планування житла. Поселення ранньозрубного часу розташовуються часто на місцях, обрах явно з врахуванням інтересів захисту. Вони знайдені як на підвищенні корінного берега річки (група поселень поблизу с. Підгірне), так і на його низьких заболочених ділянках (в околицях с. Капітанове) ¹.

На високих берегах річок поселення займають миси від 5—10 м до 20 м висотою, обмежені з обох боків глибокими стрімкими ярами. На чизьких берегах (заввишки від 2 до 5 м) для них обирались ділянки, захищені з трьох боків водою або ж грузьким болотом. Іноді поселення були виявлені там, де в давнину існували острови.

Пам'ятки першої групи (на мисах) типові для відкритої, безлісної місцевості. У лісистих районах звичайні поселення другої групи. Таким чином, топографія кожного з них визначалась конкретними мікроландшафтними умовами, які бувають різними навіть в одній географічній зоні. Тому не можна вважати, що лише ділянки на мисах обрані мешканцями з врахуванням інтересів захисту, оскільки тут є природні укріплення — глибокі яри. Справа в тому, що утворення таких ярів не характерне для лісистої місцевості ². Отже, топографія поселень свідчить про те, що в ранньозрубний час на території Дону та Сіверського Дінця потреби захисту відігравали далеко не останню роль. Вибір місця — незалежно від того, чи на високому, чи на низькому березі — завжди мав на меті зайняти придатну для оборони територію. Існуала проблема захисту напільнного боку як найбільш уразливого місця в обороні поселення, а для цього потрібне було спорудження штучних укріплень. Прикладом застосування захисних споруд поряд з природними перешкодами

ми є Перше Сусканське поселення на Поволжі³, яке складається з двох селищ — лівобережного і правобережного. Перше займає довгий вузький мис висотою 8 м, утворений вигином р. Сускан. Таким чином, воно захищається річкою з трьох боків. Правобережне селище розташоване на мису 10-метрової висоти, оточеному з обох боків глибокими ярами. З боку поля селища мали штучні укріплення — земляні вали та рови шириною близько 3 м.

Для першого етапу зрубної культури Дону та Сіверського Дінця поки що немає вірогідних даних про штучні оборонні споруди, але, на нашу думку, такі укріплення існували, хоч воно й не відкриті. Пояснюються це, мабуть, тим, що досі топографії зрубних поселень не приділялось належної уваги, як у науковій літературі, так і під час польових досліджень. Ось чому не виключено, що при розкопках тієї чи іншої пам'ятки штучні укріплення могли лишитися просто не поміченими.

Конструкція ранньозрубних захисних споруд з'ясована не повністю. Відомості про них обмежуються лише матеріалами Сусканського поселення. Але на їх підставі можна припустити, що такі споруди складались з земляних валів, зміцнених, імовірно, дерев'яними балками, а також з глибоких і широких ровів. Однак ряд питань ще не розв'язано. Насамперед, невідомо, чи на всій території ранньозрубної культури поселення займали місця, зручні для захисту. На основі наявних даних укріплені поселення розташовувалися на кордонах ранньозрубної ойкумені, в глибині якої могли бути незахищені населені пункти. Становище склалось, мабуть, аналогічне до того, яке спостерігалось на території чорноліської культури наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е. На південному кордоні останньої концентрувались городища з потужними укріпленнями, а на північ від них розташовувались неукріплені поселення⁴.

На сабатинівському (наступному) етапі розвитку зрубної культури топографія поселень Дону і Сіверського Дінця різко змінюється. Вони зосереджуються на відкритих незахищених ділянках перших надзаплавних терас або на низких пагорбах у заплавах рік⁵. Привертає увагу такий факт. Грунтові могильники, синхронні сабатинівським пам'яткам, виявлені на високих мисах корінного берега, в той час як поселення розташовуються внизу біля води. Таким чином, вибір місця для поселень сабатинівського часу визначався всебічними господарськими і побутовими інтересами. Потреба оборони в цей час не відігравала ніякої ролі.

На заключній фазі розвитку зрубної культури досліджуваного району поселення знову, як і на початковому етапі, займають високі миси з урвищими схилами, захищенні з обох боків глибокими ярами (Кобякове, Хапри, Гнилівське)⁶. Відомостей про штучні укріплення на цих пам'ятках нема. Цілком імовірно, що споруди такого роду, як і найраніші, не були виявлені дослідниками.

Слід зазначити, що порівняно з поселеннями двох попередніх періодів селищ заключного етапу на цій території відомо надзвичайно мало: лише чотири пункти (Кобякове, Гнилівське, Саф'янове, Хапри)⁷. Навряд чи такий факт можна пояснити лише недостатньою вивченістю басейну Дону і Сіверського Дінця. Очевидно, ці райони були просто залишені зрубними племенами.

Зрубні поселення, звичайно, мають довжину від 250—500 м до 1—1,5 км. У глиб берега від лінії кручи знахідки простежуються на відстані 100 м. Майже ніколи селища не виявлені ізольовано одне від одного. Як правило, вони витягнуті ланцюжком уздовж річки. Відстань між поселеннями — від 2—3 до 5 км. Така закономірність властива лише для поселень першого і другого етапів зрубної культури Дону і Сіверського Дінця. Усі чотири пізні пам'ятки, як вже зазначалось, були на високих мисах у гирлі Дону (за 8—10 км одне від одного). Їх розміри приблизно такі ж, як і більш ранніх селищ.

Поки що жодне зрубне поселення ще не розкопувалось повністю. Внаслідок цього, реконструюючи його план, доводиться враховувати і за-падини від жителів, зафіковані на поверхні деяких поселень. Розкопки поблизу хутора Ляпічева⁸ підтвердили, що такі западини справді є місцями житлових будівель. Матеріали розвідок і розкопок поселень першого і другого столів зрубної культури Дону і Сіверського Дінця дають можливість визначити їх планування як вуличне. Житла розташовувались уздовж ліній берегової кручі в один або два ряди. Житлові споруди знаходилися на краю надзаплавної тераси, за ними розміщувались господарські будівлі. Таке планування характерне, певно, для всіх зрубних поселень, в тому числі й для тих, де житла шикувались у два ряди. Справа в тому, що найбільша концентрація культурних залишків завжди спостерігається в безпосередній близькості від краю берега. Далі від нього, в межах селища, кількість залишків різко зменшується. В усіх випадках житла орієнтовані своєю довгою віссю перпендикулярно до річки, тобто будівлі були звернені до води вузьким боком.

Для раннього етапу зрубної культури Дону і Сіверського Дінця характерні житла типу землянок. За розмірами їх можна розподілити на дві групи: великі й малі. Довжина великих землянок — від 12 до 20 м, ширина становить 8—9 м, глибина долівки біля стінок — 1,1—1,15 м, у центрі — 1,5—1,6 м, тобто підлога була пахилена до центру. Усі котловани цих землянок прямокутні. На поздовжніх стінках деяких з них є материкові виступи. У ляпічевських землянках простежені невисокі східці на долівці поперек житла. Така конструкція свідчить про те, що вони були двокамерні. Іноді уздовж стінок великих землянок залишались земляні нари⁹ шириною до 2 м, призначенні, певно, для ноочівлі. У двох будівлях на поселенні поблизу хутора Ляпічева у підлозі виявлені по два рівчаки, розташовані паралельно поздовжнім стінам за 1,5—2 м від них. В. С. Сорокін вважає, що вони відділяли підвищену частину долівки (очевидно, нари), яка працювала за місце для ноочівлі¹⁰.

Малі землянки, звичайно, мають стіни довжиною 7—8 м, тобто вони квадратні або наближені до квадрата. Глибина їх — від 0,8 до 1,15 м. Усі вони однокамерні і в жодній не зафіковані земляні нари. Останні, мабуть, характерні лише для великих жителів. Особливий інтерес викликає наявність рівчака, простеженого в долівці невеликої землянки на поселенні Підгірне I¹¹. Довжина його — 2 м, ширина — 30 см. У цьому виявлені ще три ямки діаметром від 15 до 30 см. Цей рівчак близький до подібних заглиблень, відкритих у ляпічевських землянках. Можливо, вони свідчать про існування тут дерев'яних нар. В. С. Сорокін висловив припущення, що в тих андронівських житлах, де немає земляніх нар, будувались дерев'яні¹². На його думку, андронівське суспільство не було настільки примітивним, щоб мешканці згаданих поселень їли і спали на голій долівці¹³. Навряд чи зрубне суспільство залишалось на піжчому рівні розвитку, ніж андронівське.

У підлозі землянок обох типів (великих і малих) простежуються ямки для стовпів, що, певно, являли собою опори для дерев'яних нар. Отже, там, де відсутні земляні нари, існували дерев'яні.

Інша риса, властива зрубним землянкам, — місце розташування vogниць. Іноді воно містилося в центрі, а в інших випадках — неподалік від входу чи в одному з кутків житла. За своїм влаштуванням vogнища також різні. Здебільшого це ями діаметром до 1 м і глибиною близько 0,3 м. Значно рідше спостерігаються vogнища у вигляді каміння, викладеного колом (0,7—0,8 м у діаметрі).

Щодо конструкції зрубної землянки в літературі існує дві точки зору. М. П. Грязнов, який проводив дослідження поблизу хутора Ляпічева, дійшов висновку, що базою житла як на ляпічевському поселенні, так і на інших пам'ятках цього часу є піраміdalний зруб зі сплющеним верхом¹⁴. Входом у такий будинок був отвір в даху. Цей висновок обґрун-

тований тим, що в підлозі житла немає стовпових ямок. О. О. Кривцова-Гракова, виходячи з матеріалів, зібраних під час розкопок поселень і поховань, припускає наявність у зрубних землянках хоча б невисоких наземних стін і двосхилого даху¹⁵. М. Я. Мерперт найповніше аргументував тезу про те, що ці землянки мали двосхилий дах¹⁶. Він та-кож вказав на непереконливість піраміdalnoї реконструкції зрубного житла.

Автор цієї статті приєднується до точки зору О. О. Кривцової-Гракової. Викликає заперечення твердження М. ІІ. Грязнова, що в підлозі ляпічевських будівель відсутні ямки для стовпів. Аджс на знімку одного житла з довоєнних розкопок можна помітити два ряди ямок, розташованих по обидва боки від поздовжньої осі землянки¹⁷. Є вони і на плані другого житла, опублікованого А. П. Кругловим і Г. В. Подгаєцьким¹⁸.

Таким чином, ми вважаємо, що ранньозрубні землянки обох типів мали двосхилий дах, тільки у великому житлі опорні стовпи розташовувались по довгій осі у два ряди, а в малому — в один. Цілком імовірно, що в деяких випадках споруджувались невисокі наземні стіни по довгій осі котлована, як вважає О. О. Кривцова-Гракова. Особливо це стосується жител з неглибоким котлованом. Наявність торцевих стін у зрубних землянок не викликає сумніву, оскільки такі стіни зафіксовані М. Я. Мерпертом на Сусканському поселенні¹⁹.

Має рацію і О. О. Кривцова-Гракова, яка пояснює збереженість стін котлована не лише твердістю ґрунту, але й наявністю в ньому дерев'яної обшивки²⁰. Якщо похованальні споруди дійсно імітували житла, то могили зі зрубами лише підтверджують таке припущення.

Вхід до ранньозрубної землянки міг бути в одній із стін, але обов'язково в тій частині житла, яка звернена до річки.

Виділені для ранньозрубної культури Дону та Сіверського Дінця два типи жител не відрізняються пі територіально, ні хронологічно. В одному географічному районі, на синхронних поселеннях трапляються великі і малі землянки, тобто ранній фазі зрубної культури відповідають два одночасних типи жител. Причина існуочої між ними відмінності поки що не з'ясована. І ті, і другі землянки були житловими, оскільки в них простежуються вогнища і одинаковий характер культурних залишків. Не можна пояснювати таке явище і різноманітними ландшафтними умовами, бо, як вже зазначалось, і великі і малі землянки зафіксовані в одній і тій же географічній зоні. Іх неодночасність також виключається. Справа в тому, що на бездоганно синхронізованих поселеннях виявлені житла обох типів. Отже, поява їх не зумовлена еволюцією, скажімо, від малого до великого (від простішої до більш складної форми) або навпаки від великого до малого (від складної до простої форми). Можна було б нарешті вважати, що різні житлові будівлі відповідають двом етнографічним групам населення в межах однієї культури. Однак у цьому випадку мусила б намітитись відносна локалізація якого-небудь одного типу жител в певному районі досліджуваної території. На жаль, такої локалізації простежити тут не вдалося. Доводиться припускати наявність соціальної диференціації, наслідком якої було виникнення двох типів жител. Суперечливість подібного припущення очевидна. Але очевидне і те, що коли зрубні житла і поселення в цілому недостатньо вивчені, то ще менш вивчене питання структури зрубного суспільства. І все ж в порядку робочої гіпотези ми висуваємо тезу про майнове розшарування як найбільш задовільне в даний момент пояснення. Таке припущення підтверджується і особливостями похованального обряду на цій території.

Для другого етапу зрубної культури Подоння відомо всього два житла. Одне з них (на поселенні поблизу хутора Войнівка)²¹ представлено землянкою малого типу. Котлован її мав квадратну форму розмірами 7×7 м, глибина від сучасної поверхні — 1,5 м (в материк заглиб-

лений на 0,5 м). У центрі землянки містилося вогнище у вигляді ями діаметром 1 м і глибиною від рівня долівки 0,5 м. Вздовж стін простежувались ями від стовпів (можливо, частина з них призначалась для спорудження дерев'яних піар). Таким чином, розміри малих землянок не зазнали ніяких змін. Житло з Войнівки, напевно, мало двосхилий дах, як і більш ранні, тобто конструкція малих будівель на новому етапі зрубної культури залишилась такою самою.

Друге житло сабатинівського часу, досліджене на поселенні Лівенцівка І²², є далішим розвитком великої ранньозрубної землянки. Воно було двокамерним. Прямокутний котлован, глибиною 0,4—0,6 м, споруджений в материку, спільній для обох приміщень. На одній (західній) поздовжній стіні чітко виділяється материковий виступ, який розмежовував обидві камери. З протилежного боку він був менш помітний. Ця межа в ранньозрубних землянках звичайно менш чітка, ніж у даному випадку.

Як вже зазначалось, форма котлована на ранньому етапі була прямокутною. Посеред заглиблення або трохи вище його центру поздовжні стіни утворювали виступи, розміщені один проти одного. Вниз від цих виступів («перейм») стіни паралельно звужувались, а вгору розширявались. За рахунок цього короткі стіни таких землянок були неоднакові.

У лівенцівському житлі перегородку між камерами визначав великий «мис», який глибоко врізався в середину котлована і продовжувався якого була кам'яна стіна, що ділила житло на два приміщення. В ній розташовувався зміщений до виступа прохід шириною 0,7 м. Однак зберігалась стара форма котлована — неправильно прямокутна (одне приміщення вужче від другого). Довжина житла — близько 12,5—13 м.

Таким чином, якщо в ранньозрубних землянках тільки визначалась тенденція до двокамерності, то в житлах другого етапу вона знайшла своє логічне завершення. Будівля вже поділяється на дві частини не лише материковими виступами («переймами»), але й поперечною стіною.

Котлован лівенцівського житла був облицьований камінням. Подекуди максимальна глибина його становила 0,6 м. Необхідність тут наземних стін не викликає сумніву. Наявні на облицюванні котлована залишки горизонтального мурування вказують на те, що стіни були кам'яними. Напевно, як і в попередні часи, дах залишався двосхилим. Тільки спирається він не на стовпи, що проходили по довгій осі житла, а на стіни. Це свідчення більш досконалої конструкції сабатинівських житлових споруд порівняно з ранньозрубними землянками.

Дані про житла заключного столу зрубної культури гирла Дону є в матеріалах розкопок на Коб'яківському поселенні. Тут досліджено житла двох типів: землянки і наземні будови²³. Землянки збереглись частково. Найменше зруйнована землянка № 2. Вона являє собою двокамерне житло, в якому підлога одного приміщення дещо вища від рівня другого. Вздовж цієї сходинки зафіксовані ямки від стовпів поперечної стіни. Котлован має прямоугольні обриси. Як і в землянках попереднього часу, одне приміщення було ширшим від іншого. У довжину землянка збереглася на 11 м, ширина її — 9,2 м. Котлован облицьований камінням (аналогічно лівенцівському житлу). Висота облицювання сягала 1,2 м. Тут також простежені залишки горизонтального мурування каменів, що свідчить про наявність кам'яних стін і на коб'яківській будівлі. Двосхилий дах був очертаний: про це свідчать залишки його, виявлені на дні землянки.

В зв'язку з тим, що в приміщеннях цього житла знайдено кілька різних вогнищ (материкові ями діаметром 0,5—1 м і глибиною 0,2—0,3 м) і культурні залишки навколо них, Е. С. Шарафтідінова дійшла висновку про неоднакове призначення обох камер. Одна з них являла собою так звану «чисту» половину, інша — щось на зразок кухні²⁴.

Паземні житла збереглися гірше, ніж землянки. Опублікованих даних дуже мало²⁵. Так, про найпізніше житло (№ 1) відомо, що площа його становила 100 м² і що загинуло воно від пожежі. Простежені залишки даху у вигляді жердин та очерету. По краях житла трапились камені, які, на думку Е. С. Шарафтінової, могли бути підмурівком глинобитних стін. У глинобитній долівці виявлено кругле вогнище, що складалося з плоских, вертикально закопаних каменів. Було це житло одно-чи двокамерним — невідомо. Отже, слід припустити, що ця споруда мала глиняну долівку, глинобитні стіни на кам'яному підмурівку і, напевно, двосхилий очерстяний дах. Згідно з даними Е. С. Шарафтінової, наземні житла і землянки існували на Коб'яківському поселенні одночасно. Іноді житло одного типу споруджувалось на місці іншого, вже покинутого.

Підсумовуючи характеристику поселень зрубної культури Дону та Сіверського Дінця, ми прийшли до висновку, що кожному з трьох етапів зрубної культури на досліджений території притаманна особлива топографія. Так, на покровському етапі для поселень здебільшого вибирали важкодоступні і зручні для захисту місця. З часом кількість таких населень зменшується. В сабатинівський час вони розташовуються на відкритих, незахищених ділянках місцевості, а на заключному (білозерському) етапі знову займають високі миси на корінному березі.

Житла споруджувались вздовж берегів річок у один або два ряди, завжди вузькими сторонами до води. У цій, зверненій до річки частині житла був вхід. На ранньому етапі зрубної культури виникають два типи землянок — велика (двокамерна) і мала (однокамерна), які побудують протягом існування цієї культури. Проте, якщо однокамерна землянка не зазнала ніяких змін протягом усього зрубного часу, то у великих, хоч вони й зберігають стару форму котлована, удосконалюється внутрішня конструкція.

Беручи до уваги коб'яківські житлові будівлі, можна вважати, що на заключному етапі зрубної культури в гирлі Дону поширюються наземні житла. Однак землянки не зникають, а існують поряд з ними.

Привертає увагу, що жодна з досліджених зрубних будівель на даній території не може розглядатися як господарська — призначена для зимового утримання худоби. Відомо, що в той час зрубні племена були скотарськими. Природно, виникає питання про те, яким же чином утримували вони домашню худобу в зимових умовах. Важливе значення для його розв'язання мають етнографічні дані. Так, виявляється, що у Європейській частині Росії до XVI ст. було розповсюджене безстійлове утримання худоби, причому у південних (степових) районах воно зникло повністю лише наприкінці XIX — на початку ХХ ст.²⁶

Отже, не слід пояснювати відсутність залишків стійлових приміщень лише тим, що зрубні поселення ще малодосліджені. Не виключено, що такі будівлі зовсім не існували, а худоба перебувала на безстійловому утриманні протягом цілого року.

Ознаки, що характеризують поселення зрубної культури Дону та Сіверського Дінця, загалом спільні для усієї території зрубної культури. Так, ранньозрубні поселення Поволжя теж займають місця, зручні для захисту (наприклад, Покровське, Сусканське, Максютовське, Успенське та ін.)²⁷.

У Північному Причорномор'ї пам'ятки старшого покровського періоду відсутні. Виявлені тут селища молодшого покровського часу (з керамікою, типовою для Обіточної, Роздольного)²⁸ ще пов'язані з підвищеними ділянками. Analogічним чином розташовуються і деякі пам'ятки, належні до кола старших сабатинівських. Це передусім Сабатинівське поселення, яке було відкрите на місці трипільського і займало

високий мис корінного берега. Слід назвати також пункт Обіточна-20, топографія якого аналогічна Сусканському селищу²⁹.

На території Дону і Сіверського Дінця, та й в усіх інших районах поширення зрубної культури не всі поселення раннього етапу локалізовані з врахуванням потреб захисту. Як вже зазначалось, їх топографія вивчена недостатньо і тому система захисту поселень покровського етапу залишається нез'ясованою для усієї території зрубної культури. Ми висловили припущення про те, що укріпліні пункти (серед них і ті, які не мали штучних захисних споруд) могли розташовуватись загалом по периферії ранньозрубного ареалу. На нашу думку, таке розміщення пам'яток повинно фіксувати етапи міграції ранньозрубних племен. Цілком очевидно, що їх не всюди зустрічали дружньо, чим, напевно, і була викликана необхідність мати укріплення.

На всій території зрубної культури сабатинівського етапу поселення розташовуються на підвищених ділянках заплави або на першій надзаплавній терасі, тобто на місцях, зовсім непридатних для оборони. Такі поселення чітко фіксують рубіж між покровським і сабатинівським етапами. Справа в тому, що до цього часу ми не знаємо жодного випадку, щоб молодші сабатинівські пам'ятки розміщувались на важкодоступних ділянках.

На заключному етапі зрубної культури топографія поселень знову змінюється. Насамперед слід зазначити, що кількість їх зменшується не тільки на Дону, але й на всій території поширення зрубної культури. Найпізніші з них локалізуються лише в гирлі Дону та в південній смузі Причорномор'я, тоді як у Поволжі, на Дону (за винятком його гирла) і Сіверському Дінці вони нісвідомі. Деякі поселення білозерського етапу (Тудорове, Білозерське, коб'яківська група³⁰) розташовуються на високому корінному березі. В той же час селище поблизу с. Бабине³¹, наприклад, займає мис першої надзаплавної тераси на лівому березі Дніпра. Можливо, в цей час також існувала якась захисна лінія з укріплених пунктів.

В межах зрубного ареалу (зокрема, і в Подонні) планування поселень було вуличним. Є. Е. Бломквіст називає його «лінійним», або «рядовим»³². Особливо чітко воно простежене у Подніпров'ї³³, де житла розташовувалися в один або два ряди. Ось чому термін «рядове планування» є точнішим, ніж «вуличне».

Наявність на Дону та Сіверському Дінці двох типів землянок — великих (двокамерних) і малих (однокамерних) характерне і для інших районів зрубної культури. Так, у Поволжі на першому Сусканському поселенні розкопані великі землянки, а на другому — малі³⁴. У Північному Причорномор'ї на поселеннях старшого сабатинівського періоду виявлені лише малі землянки³⁵, тоді як великі відомі загалом на зрубних поселеннях Поволжя, Дону та Сіверського Дінця. Однак навряд чи можна вважати такий тип житла характерним лише для східних районів. Адже землянки з «переймами» є не тільки на території зрубної та андронівської культури, але й тщінецько-комарівської³⁶. Таким чином, вони були поширені від західних областей України до Казахстану, з чого випливає, що тип житла не є культурною ознакою, а характер його визначається конкретними ландшафтними умовами.

Більше є даних на користь того, що двокамерні землянки існували на сабатинівському та білозерському етапах зрубної культури Північного Причорномор'я. Зокрема, про це свідчать напівземлянки з Перисадівки³⁷. Характер кам'яного облицювання котлованів і загальна конструкція перисадівських жителів дуже близькі до будівель Подоння. На білозерському поселенні була досліджена велика напівземлянка, в той же час на Бабиному і Тудоровому — малі³⁸.

Таким чином, в цьому районі, як і в гирлі Дону, обидва типи споруд зберігалися до кінця доби бронзи. На відміну від території Дону назем-

ні житла на поселеннях Подніпров'я з'являються вже на сабатинівському етапі. Отже, всі ці явища простежуються і в інших районах зрубної культури. Такі головні риси скотарсько-землеробських зрубних поселень Подоння. Мешканці їх довго не залишалися на одному місці, доказом чого є порівняно невелика потужність культурного шару на них (від 0,5 м до 1 м). На це вже неодноразово звертали увагу дослідники. Така мобільність зрубних племен змінюється на рубежі II—I тисячоліття до н. е. кочовим способом життя, як свідчить досить помітне скорочення кількості поселень білозерського часу і розташування їх переважно в пониззях великих рік (Дністра, Дніпра, Дону). Справа в тому, що в цих районах порівняно з іншими зимою випадає найменше снігу, в з'язку з чим полегшується безстійлове утримання худоби.

Свідченням переходу до кочового господарства є і поява в степу поховань воїнів-вершників. Найбільш ранніми серед них ми вважаємо поховання такого типу, як поблизу хутора Жирноклеевського, також в кургані Стрижене Могила³⁹. Серед комплексів VIII—VII ст. до н. е. вони чітко виділяються архаїчними кістяними або роговими псаліями з трьома отворами, тоді як провідним типом псаліїв цього часу є бронзові трипетельчасті літі екземпляри. Крім того, набір кістяних бляшок для вуздечки з хутора Жирноклеевського і Стриженої Могили⁴⁰ зовсім інший, ніж, скажімо, в таких характерних для VIII—VII ст. до н. е. похованнях поблизу Сімферополя та с. Бутенки⁴¹. Бляхи першої групи поховань настільки архаїчні і відрізняються від екземплярів другої групи, що не може бути й мови про їх одночасність. З другого боку, наявність кістяних бляшок, аналогічних жирноклеевським, на поселенні пізньої бронзи поблизу с. Кірова⁴² дає можливість віднести початок формування комплексів типу Жирноклеєва — Стриженої Могили принаймні до білозерського часу, тобто XI—X ст. до н. е.⁴³

Виходячи з наведених даних, а також з того, що виникнення кочового господарства відразу зумовлює появу кінних воїнів⁴⁴, можна датувати поховання типу Жирноклеєва — Стриженої Могили IX ст. до н. е., а ймовірно і кінцем X ст. до н. е. В цей же час відбувається і перехід до кочового господарства в Подонні та Причорномор'ї взагалі.

¹ П. Д. Либеров. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. М., 1964; Н. Н. Чесадниченко. Поселение срубной культуры на Луганщине.—СА, № 1. М., 1970, с. 233.

² М. Г. Рабинович. Древний ландшафт и жилище. (О двух типах древнерусского жилища в Волго-Окском междуречье).—СЭ, № 2. М., 1969, с. 21.

³ Н. Я. Мерперт. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.—МИА, № 61. М., 1958, с. 104, 118.

⁴ А. И. Терепожкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, с. 12—34, 40.

⁵ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 46. М., 1955, с. 95.

⁶ С. Н. Братченко. Новое поселение эпохи бронзы в Донской дельте.—Археологические раскопки на Дону. Ростов-на-Дону, 1962, с. 120.

⁷ Там же.

⁸ М. П. Грязнов. Землянки бронзового века близ х. Ляпичева на Дону.—КСИИМК, вып. 50. М., 1953, с. 137.

⁹ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Родовое общество в степях Восточной Европы.—ИГАИМК, вып. 119. М., 1935, с. 124; В. И. Равдоникас. Первобытно-коммунистическое общество.—ИГАИМК, 99. М., 1933, с. 11—14.

¹⁰ В. С. Сорокин. Жилища поселения Тасты-Бутак.—КСИА, вып. 91. М., 1962, с. 54—55.

¹¹ П. Д. Либеров. Вказ. праця, с. 46.

¹² В. С. Сорокин. Вказ. праця, с. 54.

¹³ Там же.

¹⁴ М. П. Грязнов. Вказ. праця, с. 114.

¹⁵ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, с. 75.

¹⁶ Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 115—118.

¹⁷ М. И. Артамонов. Донская экспедиция ГАИМК.—ПИМК, № 1—2. М., 1933, с. 51—55.

- ¹⁸ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Вказ. праця, с. 120—124.
- ¹⁹ Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 116—117.
- ²⁰ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, с. 75.
- ²¹ П. Д. Либеров. Поселения у хуторов Войновки и Шведовки на р. Осколе.—КСИА АН УССР, вып. 11. К., 1961.
- ²² С. Н. Братченко. Багатошарове поселення Лівенцівка на Нижньому Дону.—Археологія, т. XXII. К., 1969.
- ²³ Э. С. Шрафутдинова. Раскопки Кобяковского поселения.—Археологические раскопки на Дону. Ростов-на-Дону, 1962, с. 43—44.
- ²⁴ Там же, с. 60—62.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ А. А. Шеников. Распространение животноводческих построек у народов Европейской России.—СЭ, № 6. М., 1968, с. 99—106.
- ²⁷ Т. М. Минаева. Керамика Покровского селища.—ТСАРАНИОН, IV. М., 1929; Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 104; И. В. Синицын. Поселения эпохи бронзы степных районов Заволжья.—СА, XI. М., 1949.
- ²⁸ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, рис. 37; О. Г. Шапошникова. Некоторые итоги исследования многослойного поселения у с. Раздольное.—Археологические исследования на Украине 1965—1966, вып. 1. К., 1967.
- ²⁹ В. В. Дворниченко. Памятники эпохи бронзы. Обиточная 20.—КСИА АН СССР, вып. 115. М., 1969, с. 98.
- ³⁰ А. И. Мелюкова. Работы в Поднестровье в 1958 г.—КСИА АН СССР, вып. 84. М., 1961, с. 113 і далі; О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, с. 117.
- ³¹ В. А. Ильинская. Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино.—КСИА АН УССР, вып. 5. К., 1955, с. 191 і далі.
- ³² Е. Э. Бломквист. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.—Труды ИЭ, новая серия, т. XXXI. 1956, с. 47.
- ³³ І. М. Шрафутдинова. Поселения эпохи пізньої бронзи поблизу Кременчука.—Археологія, т. XVII. К., 1964, с. 153 і сл. рис. 1.
- ³⁴ Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 82—83, 108—118.
- ³⁵ Див. В. В. Дворниченко. Вказ. праця, с. 98—99.
- ³⁶ В. С. Сорокин. Вказ. праця, с. 51 і далі; С. С. Березанская. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, с. 21.
- ³⁷ Н. Н. Погребова. Перисадовское поселение на Ингуле.—СА, М., 19, 1960, с. 78.
- ³⁸ В. А. Ильинская. Вказ. праця, с. 19; А. И. Мелюкова. Вказ. праця, с. 116.
- ³⁹ К. Ф. Смирнов. Археологические данные о древних веадниках Поволжско-Уральских степей.—СА, 1. М., 1961, с. 69; Т. А. Шаповалов. Погребение пред斯基фского времени в кургане Стриженая Могила.—Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971, с. 191—193.
- ⁴⁰ К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, с. 69; Т. А. Шаповалов. Вказ. праця, с. 192.
- ⁴¹ А. И. Тереножкин. Основы хронологии пред斯基фского периода.—СА, № 1. 1965, с. 77.
- ⁴² А. М. Лесков. Кировское поселение.—Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 37, рис. 31, 14—15.
- ⁴³ А. И. Тереножкин. Основы хронологии пред斯基фского периода, с. 72—77.
- ⁴⁴ Там же; Б. Н. Граков. Скифы. М., 1971.

Н. Н. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

(Киев)

Характерные черты срубных поселений Подонья

Резюме

В статье дается характеристика срубных поселений по таким признакам: а) топография, б) размеры, в) жилища. Топография их на различных этапах развития срубной культуры определялась конкретными историческими условиями. Так, на покровском этапе для поселений выбирают участки, наиболее удобные для обороны. В сабатиновское время поселения располагаются на местности без учета интересов обороны, а в белозерское — они занимают мысы коренного берега. Жилища представлены двухкамерными и однокамерными землянками, планировка строений была уличной. Помещения для зимнего содержания скота отсутствовали, что указывает на бесстойловое его содержание.

На белозерском этапе количество поселений резко сокращается по сравнению с предшествующим периодом. Это явление связывается с усилившимся кочевого элемента в хозяйстве срубных племен. Смена скотоводческо-земледельческого хозяйства кочевым произошла, по мнению автора, в IX в. до н. э., а возможно, и в конце X в. до н. э.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

(Київ)

Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я

У 1968 р. під час ознайомлення з новими речами, що надійшли до Запорізького музею, нашу увагу привернув уламок амфорної ручки з вирізаним на ній зображенням ремісника. Уламок був переданий до музею у 1962 р. відомим краєзнавцем Інокентієм Петровичем Грязновим, мешканцем с. Кам'янка-Дніпровська. Він одержав цю знахідку від одного з жителів села, який знайшов її на березі Каховського моря.

Даний фрагмент амфорної ручки овальний в перерізі, довжиною 9 см, ширину 5 см, товщиною 2,3 см. Зовнішня поверхня плоско сточена. В середній частині є овальне, з трохи скошеними всередину стінками заглиблення розмірами 5×4 см по довжині ручки. Глибина овального медальйона — до 7 мм. У центрі його вирізана в невисокому рельєфі фігура ремісника, який карбує

амфороподібну, очевидно, бронзову посудину. Висота фігури — 3,5 см, загальна ширина зображення — 3 см (рис. 1). Техніку його виготовлення можна уявити досить детально. Поверхня фрагмента була спочатку плоско сточена. На одержаній таким чином рівній поверхні гострим ріжучим інструментом (чи інструментами) було зроблено овальне заглиблення, всередині якого по наміченому малюнку вирізано чи вишкрябано зображення. В даний час цей уламок згладжений водою і вивітрений, причому внутрішня частина медальйона і фігура вивітрені так само, як і решта поверхні (рис. 2).

Зображеній майстер сидить на якомусь масивному циліндричному предметі без піжок (пень або камінь). Корпус повернуто на 3/4 у фас, голова — в профіль. На голові — пов'язка у вигляді стрічки, від основи якої подвійною лінією виділено овал нижньої частини обличчя з гострою борідкою і волосся, що спускається з потилиці на плечі. Риси обличчя стерті. Ледве позначене місце ока. Деталі одягу також стерті. На грудях помітний трикутний виріз скіфського каптана. На ногах — шаровари, які зливаються з м'яким взуттям. Права нога напівзгнута в коліні, ступня розміщені біля донної частини посудини. Ліва нога зігнута більше, п'ята її заходить за сидіння.

У правій руці майстер тримає молоток, занесений для удару до плеча. В лівій — затиснуте в кулак зубило або інший інструмент для карбування чи обрубування, нижній робочий кінець якого поставлений на зінця посудини, а верхній, ударний, є трохи потовщеним чи розплющеним. Пропорції тіла правильні, поза вільна і дуже вірно передає момент роботи. Посудина, над якою працює майстер, очевидно, металева. Форма її нагадує античні бронзові амфори або гідрії на кільцеподібному піддоні. Ручок немає. Можливо, це наслідувальна форма посудини або ж річ у процесі виготовлення. Не виключено, що на донній частині був орнамент у вигляді ов.

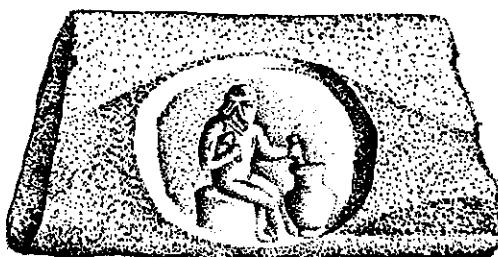

Рис. 1. Уламок амфорної ручки з зображенням ремісника.

Сам предмет і зображення настільки незвичайні, що довгий час їх стародавнє походження видавалося сумнівним. Тепер є нові дані, які переконливо підтверджують оригінальність знахідки і зв'язок її з періодом існування Кам'янського городища. На користь цього говорить насамперед зіставлення цього медальйона з фігурами двох скіфів, що шиють каптан з овечої шкури, на знаменитій пекторалі з Товстої Могили¹. Постаті зображені з розворотом корпусу в три четверті і обличчям у профіль (рис. 3). У скіфа, зображеного справа, корпус розвернутий

Рис. 2. Медальйон з зображенням ремісника на амфорній ручці.

у фас, зліва — з боку спини. Обидва вони оголені до пояса. На ногах — шаровари, заправлені в м'які чобітки. У скіфа, зображеного зліва, на голові пов'язка, яка, очевидно, притримує волосся. Так само як і на амфорному медальйоні, лініями, що розходяться від основи стрічки, виділені нижня щелепа і борода, а також волосся, яке спадає з потилиці. Звичайність манери підв'язувати волосся в повсякденному обіході підтверджується зображенням скіфа зі стрічкою на чолі на кульобській вазі. Положення піг цього скіфа таке ж, як у одного із скіфів на Воронезькій посудині², і співпадає з позою майстра — скіфа, зображеного на амфорному медальйоні.

Скіф, зображений на пекторалі зліва, сидить па п'ятах. Очевидно, ця поза також була звичайною під час відпочинку чи роботи, про що свідчать зображення воїнів на воронезькому і кульобському кубках³. Якби зображення на амфорній ручці було знайдено після відкриття Товстої Могили, можна було б припустити, що різьбяр взяв за основу праву фігуру скіфа з пекторалі. Однак в даному випадку переконуємося в деякій традиційності зображень людей, що сидять під час роботи чи відпочинку, у греко-скіфському мистецтві IV ст. до н. е.

Використання амфорного фрагмента як матеріалу для різьбярства — явище надзвичайно рідкісне, можливо, навіть унікальне. Частіше декоративні деталі виконувались за допомогою відбитків штампу на си-

рій глині виготовленої посудини або якого-небудь іншого предмета⁴. Щодо можливого практичного застосування цієї амфорної ручки з медальйоном, то ймовірніше, вона використовувалася як штамп для одержання відбитків по сирій глині чи по розм'якшеному воску з метою наступного відтворення.

Порівняння з персонажами центральної сцени пекторалі (маються на увазі такі елементи, як стрічка-пов'язка, особливості передачі бороди і волосся, шаровари і м'яке взуття) дає підставу припускати, що фі-

Рис. 3. Сцена зі скіфами, що щиють кантан, па пекторалі з Товстої Могили.

тура на медальйоні — це скіф-ремісник. Надзвичайно показовим є те, що фрагмент знайдено на місці Кам'янського городища — скіфського ремісничого центру, укріпленого поселення скіфів-металургів. Очевидно, штамп був вирізаний на місці, і сюжет його запозичений з навколишньої побутової обстановки, звичайної для сучасників.

Звернемо увагу на ще одну, не менш дивовижну і загадкову знахідку. В Новочеркаському музеї зберігалася бронзова ручка з унікальним зображенням ремісників. На жаль, сам предмет не зберігся: є лише фототипічне відтворення його в підготовленому до друку альбомі «Каталог Музея донского казачества в Новочеркасске». Цей каталог, упорядкований в 1914 р. Х. І. Поповим, залишився невиданим у зв'язку з початком першої імперіалістичної війни*.

Ручка напівкругла в перетині з поздовжніми канелюрами на зовнішньому боці (рис. 4). Вільний кінець прикрашений голівкою барана з витими рогами. Завитки на лобі й голові передані орнаментом у вигляді «лусочок». Ця ручка була прикріплена до предмета за допомогою особливої основи — волютоподібно загнутих плоских завитків і двох бокових паростків, що йдуть по одній дузі в місці переходу канельованої ручки в основу.

* З цим зображенням нас познайомив С. Н. Братченко, якому приносимо співчириу подяку.

Після виходу статті В. П. Шилова⁵ навряд чи можна сумніватися в тому, що це ручка від бронзової патери, подібної до тієї, яка була знайдена в сарматському похованні кургану № 12 Нікольського могильника в Астраханській області. Ручка такої ж форми, округла в перерізі, з поздовжніми канелюрами, закінчується голівкою барана. Вона припаяна до корпусу патери за допомогою двох виступів, що йдуть по дузі, і фігурної основи (аташо) у вигляді волютоподібних плоских пелюсток, цілком аналогічних описаним вище. Ця знахідка підтверджує оригінальність предмета з Новочеркаського музею.

Зовні основа ручки нікольської патери прикрашена вигравіуваним зображенням вусиків виноградної лози і пуп'янками квітів, у той

час як на ручці з Новочеркаська наявні дві симетричні фігури ремісників, що сидять, і антична гідрія, яка стоїть між ними. Зображення виконано в невисокому рельєфі.

Як відзначає В. П. Шилов, патери подібного роду з'являються ще в елліністичний час, але найбільш характерні для I—II ст. н. е. Нікольську знахідку автор датує першою половиною I ст. до н. е., що підтверджується виявленими разом з нею речами з сарматського поховання, але окрім цей комплекс, на жаль, залишився неопублікованим, неможливо визначити час post quem.

Звернемося до сцени, зображені на пластині ручки з Новочеркаського музею (рис. 5; 6). Ліва фігура ремісника має корпус, повернутий на 3/4 з боку спини; обличчя передане в профіль (пор. фігуру скіфа, зображеного на пекторалі зліва). Стрічки на голові исмає, але розмежування нижньої частини обличчя, бороди і спадаючого з потилиці волосся таке саме, як і в перших двох випадках. Пояс обгорнений тканиною чи шкуюрою. Ноги босі, з чітко виділеними ліктами.

Рис. 4. Бронзова ручка патери з Новочеркаського музею.

Поза сидяча; опору утворює згин пелюстка волюти. Обидві ноги напівзігнуті і висунуті вперед (очевидно, поставлені на землю).

У правій зігнутій руці, лікоть якої ніби впирається в стегно, є занесений вгору молоток з ударною частиною, розташованою перед обличчям. У середній частині пластини, пижче вирізу, біля ніг майстрів зображена антична посудина типу гідрії чи амфори з наміченим вище краю виступом ручки.

Зображення на фототипі, на жаль, виявилося занадто темним, що не дає можливості виділити всі деталі цієї надзвичайно цікавої сцени. Особливо затемнена друга, права фігура. Майстер сидить в подібній позі, але корпус повернутий у фас (пор. композицію на пекторалі). Лисий череп, невелика борідка. На ногах, очевидно, шаровари, які мають дві складки на правому стегні. Права рука зігнута від плеча в лікті, нею він щось напружено стискає. Ліва — не простежується, можна пропустити, що нею майстер підтримує знизу предмет, над яким працює.

В загальних рисах композиція повторює центральну сцену на пекторалі. Зображення майстра справа тематичне і в ряді деталей відповідає фігурі скіфа на амфорній ручці. Вся ця група зображень як би перевіряє і контролює одне одного.

Однак зображення на ручці патери — більш пізнє, порівняно з двома попередніми. Місцем виготовлення цієї посудини навряд чи можна вважати Північне Причорномор'я. В. П. Шилов, який розглянув численну літературу, присвячену подібним патерам, вказує на ряд гіпотез щодо виготовлення їх вalexандристських, галльських і південноіталійсь-

34

ких майстернях. Існує цікава думка про можливість виробництва цих посудин у подушайських центрах. За найближчими аналогіями ніколи патеру дослідник схильний вважати південно-італійським виробом.

Цілком очевидно, що на ручці з Новочеркаського музею зображені не античні майстри, а варвари, з яких принаймні один працює над виготовленням античної посудини. Про це говорить специфічний одяг, наявність спільних традицій у зображеннях ремісників — скіфів Північного Причорномор'я, відсутність античних елементів в оформленні

Рис. 5. Основа ручки патери з фігурами ремісників.

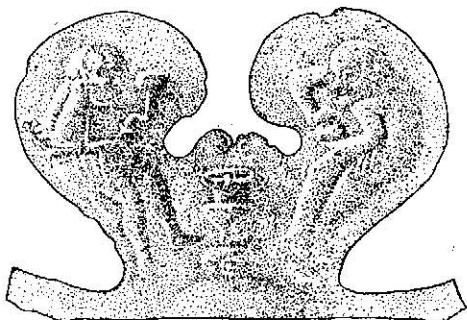

Рис. 6. Зображення ремісників на основі ручки патери. Прорисовка.

сцени. Для прикладу порівняємо античного ремісника на гемі з сарматського поховання кургану № 7 (поховання № 1 групи 9; див. альбом, с. 77) на Дніпрошевщині (розвідки І. Ф. Ковальової).

Ким були майстри, зображені на новочеркаській ручці, — рабами чи вільними ремісниками — визначити важко. Необхідно мати на увазі, що ця посудина була виготовлена на території, де панував лад рабовласницького Риму. Фігури і пози ремісників не відбувають того радісного оптимізму, яким пройняті зображення на пекторалі, не нагадують також вільної, впевненої постаті скіфа на амфорному медальйоні. Зігнута спина і безсило опущені ноги лівої фігури, лисий череп та напружена поза правої не спровокають враження радісної праці. Проте так чи інакше ця пам'ятка викликає великий інтерес.

Отже, на території Північного Причорномор'я, починаючи з IV ст. до н. е., були поширені зображення варварів-ремісників: в перших двох випадках, безсумнівно, вільних скіфів, а в третьому — співзвучне їм зображення, яке втілює той самий інтерес до теми ремісничої праці.

Істотно те, що крім ритуальних, міфологічних, героїчних, епічних сцен, композицій, пов'язаних з генеалогічними переказами, в греко-скіфському мистецтві IV ст. до н. е. можуть бути виділені чисто жанрові епізоди, в яких відбилися побут скіфів-кочівників і їх трудова діяльність. До них належать, насамперед, фриз Чортомлицької амфори і верхній фриз пекторалі з Товстої Могили. Зараз ця група доповнюється зображеннями ремісників, які працюють по металу. Прості скіфи — ремісники і пастухи — гідний сюжет мистецтва поруч з воїнами, героями, царями і божествами.

Цікаво також і те, що на двох з наведених тут пам'ятках варварські майстри зображені під час виготовлення речей античних форм. Це може бути певною вказівкою у вирішенні спірного питання про походження ряду скіфо-грецьких і греко-скіфських виробів. Зображення місцевих майстрів, які працюють над виготовленням речей грецького типу,

змінює наше уявлення про можливості скіфських ремісників у виробництві подібних предметів.

¹ Б. М. Мозолевский. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.—СА, № 3. М., 1972, с. 268, рис. 15 (кольорова вклейка).

² М. И. Ростовцев. Воронежский серебряный сосуд.—МАР, 34. Пг., 1914, табл. IV, 2; 1, 2.

³ Там же, табл. I, 3; IV, 1, 2.

⁴ Див. М. И. Максимова. Глиняная ткацкая подвеска с оттиском печати.—МИА, № 50. М.—Л., 1956, с. 190.

⁵ В. И. Шилов. Бронзовая патера из Астраханской области.—СА, № 1. М., 1974, с. 226 та сл.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

(Киев)

**Изображения ремесленников
на античных изделиях
из Северного Причерноморья**

Резюме

В статье рассматриваются изображения варваров-ремесленников, работающих над изготавлением античных металлических сосудов (амфора, гидрия?). Одно из этих изображений выполнено на обломке амфорной ручки, найденной на берегу Каховского моря у с. Каменка-Днепровская, а второе — на бронзовой ручке патеры, хранящейся в Новочеркасском музее. Сопоставление их со斯基фами, шьющими кафтан, на центральной сцене золотой пекторали из Толстой Могилы подтверждает традиционность подобной композиции и обычность изображений людей в процессе труда, интерес к этой теме в искусстве населения Северного Причерноморья античной эпохи.

Интересно, что варварские мастера показаны работающими над вещами античных форм. Это обстоятельство может способствовать решению весьма спорного вопроса о происхождении вещей, носящих следы античного влияния, и о возможностях местных мастеров в изготовлении предметов этого рода.

А. С. РУСЯЕВА

(Київ)

**Рельєфні зображення
Діоніса та Аріадни
на посуді з Ольвії**

Метою статті є публікація невеликої групи кераміки з рельєфними зображеннями, які за стилем і сюжетом близькі між собою.

Під час охоронних розкопок у прибережній частині Ольвії на ділянці V у 1970 р. випадково був знайдений уламок стінки пергамського кубка¹, прикрашений рельєфним зображенням Діоніса та Аріадни (рис. 1). Кубок виготовлено з тонкої світло-рожевої з жовтуватим відтінком глини. Зовні він нерівномірно покритий червоно- рожевим лаком, а з внутрішнього боку залишились не замазаними патьки і плями. Вінця профільовані, скошені у внутрішній частині. Піддон не зберігся, лише невелика деталь свідчить, що він округло переходить до dna і був на підставці. Висота уламка — 15 см, ширина — 10 см, товщина стінки — 0,7 см, товщина з наліпним рельєфом — 1,2 см, висота зображення — 11,5 см. В прямокутній профільованій рамці, що була наліплена на поверхню посудини до випалу, зображені дві рельєфні фігури. Справа стоїть зовсім юний, подібний до жінки Діоніс в перекинутому через праве плече плащі, який обгортав нижню частину постаті. Правою рукою він підтримує тріс, що лежить поверх плаща, в лівій — канфар. На груди Діоніса накинута небрида. На ногах (частина правої ноги відбита), здається, котурни. Обличчя кругле, з товстим приплюс-

нутим носом, припухлими губами, всі інші риси досить невиразні. Зачіска має вигляд двох коримбів над лобом. Волосся двома хвилястими кучерями спадає на плечі. Можливо, на голові був віночок, окрім деталі якого лише вгадуються.

Зліва від Діоніса, скрестивши ноги, стоїть Аріадна в хітоні без рукавів, підперезаному високо під грудями. Як і в Діоніса, перекинутий через праве плече плащ хвилястими вертикальними складками звисає донизу, а другий його кінець обгортав нижню частину тіла. Зігнута в лікті ліва рука тримає біля живота якийсь предмет, розташований поруч з рукою Діоніса з канфаром. Правою рукою Аріадна обімає бога. Її обличчя порівняно з лицем Діоніса менше, дещо звужене і дуже схематизоване. Волосся, що гладким низьким валиком облямовує голову, посередині зібране у високий роздвоений вузол. Внизу лежить пантера з високо піднятою головою.

Як визначають дослідники, подібного типу посуд виготовлявся за допомогою форми². Ця група виробів пізньоелліністичного часу, орнаментована накладним рельєфом, не дуже численна порівняно з іншими видами привізної кераміки. Зображення, напевно, спеціально виготовлене коропластами, штампувалось у високому рельєфі в однобічній формі, а потім прикріплювалось до стінок посудини ще до покриття їх лаком та випалу. Форми для орнаментів в найбільшій кількості були знайдені в Пергамі — центрі виробництва такого посуду³. Проте трапляються вони і в інших місцях, в тому числі містах Північного Причорномор'я, що вказує, можливо, і на їх місцеве походження⁴. Форма для виготовлення описаного вище рельєфу, очевидно, була вже багаторазово вживана або не досить якісна, бо окремі деталі зображення зовсім згладжені, нечіткі.

Серед відомих форм пергамського посуду не вдалося поки що виявити точних аналогій цій знахідці. Подружня пара — Діоніс та Аріадна була популярна в різних жанрах античного мистецтва та літератури елліністичного і римського часу⁵. До того ж, ці зображення за своїм характером різкосюжетні, відрізняються одне від одного не лише стилізовими особливостями, але й відтворенням портретних рис. Жодне з відомих нам зображень Діоніса та Аріадни не має абсолютної схожості. Різне їх трактування, яке залежало від характеру та майстерності того чи іншого художника або майстра, свідчить, що ця сюжетна лінія розвивалась у різних напрямках.

Найближчою аналогією в сюжетному плані є теракотова група пізньоелліністичного часу з Міріни, де зображені Діоніса та Аріадну, які сидять (рис. 2)⁶. Деякі стилістичні ознаки в зображені одягу, зачіски, атрибутів ідентичні. Особливо велика схожість у показі вбрання: на Аріадні — такий же безрукавний хітон і плащ, перекинутий через ліву руку, на грудях Діоніса — того ж типу небрида і плащ. Різне розміщення фігур на обох екземплярах закономірно зумовлює певні особливості. Ця сюжетна лінія розвивалась в теракотовій пластици ін-

Рис. 1. Діоніс та Аріадна на фрагменті пергамського кубка (Ольвія).

ших античних міст. На двох теракотах з Варненського музею в Болгарії представлені Діоніс та Аріадна в тій же позі, що й на ольвійському рельєфі⁷. Обличчя в обох так само юні й жіночі. Аріадна — в хітоні аналогічного покрою та в плащі, Діоніс одягнутий інакше: на ньому — короткий хітон, поверх якого накинута шкіряна небрида. На головах подружжя — вінки з листя та плодів.

Важко сказати, чи існувала точна копія такого зображення, яке запозичив художник для відтворення на рельєфному посуді, чи це самостійний твір, виконаний на базі вже відомих образів у різних видах мистецтва.

На одному фрагменті пергамського кубка з Ольвії, який зберігається в Київському історичному музеї, теж зображена ця подружня

Рис. 2. Зображення Діоніса та Аріадни (Міріна).

Рис. 3. Фрагмент пергамського кубка з зображенням Діоніса та Аріадни (Ольвія).

пара⁸ (рис. 3). Розмір уламка — 16×14 см, розмір рельєфа — 7×7 см. Глина світло-рожева, покрита червонуватим лаком, який дуже погано зберігається. Одна частина уламка, дещо темніша, побувала у вогні. Зображення розташоване в квадратному полі, оточеному рельєфною рамкою: праворуч — Аріадна на фоні розкинутого півколом покривала, ліворуч — Діоніс з перекинутим через руки плащем. Обидві фігури показані в профіль. У правій, витягнутій в бік руці Діоніс тримає тірс, в лівій — факел, опущений донизу. Обоє, опустивши голови, дивляться на цей факел. Сюжет є близьким сценам діонісійських свят, де факели відігравали значну роль, проте прямих аналогій не має.

Серед сюжетів пергамської кераміки пізньоелліністичного часу досить поширеним був мотив зображення Діоніса з фіасом або діонісійських процесій. Слід зазначити, що це було характерно не лише для кераміки. Широкий розвиток цього культу в усьому грецькому світі породив безліч різних сюжетів в багатьох видах мистецтва.

Викликає інтерес фрагмент пергамської вази з рельєфним зображенням юного Діоніса, який іде верхи на козлі (рис. 4; 5)⁹. Розмір фрагмента — 16×12 см, висота рельєфу — 10,5 см. Глина світло-червона, покриття червонувате, нерівномірне, з чорними плямами зовні і всередині. Діоніс з оголеним торсом, плащ прикриває плечі і нижню частину тіла. В правій руці — тірс, ліва обнімає голову барана. М'яке трактування повного обличчя з майже дитячим виразом та пишної зачіски з кучерями аналогічне першому, розглянутому тут рельєфу з Ольвії. Справа від фігури — велика стилізована виноградна лоза.

Зображення юного Діоніса відомі ще у V ст. до н. с.¹⁰, але

особливого поширення в різних галузях мистецтва вони набули в елліністичний період. Близькі аналогії Діонісу на ольвійських рельєфах трапляються серед теракот і рельєфів з Мірмекія¹¹, на мозаїчних дошках з Пелла і Делоса, де бог іде верхи на пантері¹².

Для всіх зображень Діоніса з Ольвії характерні мотиви, що вказують на його культ, насамперед як покровителя виноградної лози і виноробства. Участь бога в святах на його честь була своєрідною ознакою, яка відрізняла Діоніса від інших божеств. Різні атрибути (канфар, тірс, факел, вінок) підкреслювали його належність до вакхічних процесій, де, звичайно, крім самого Діоніса, фігурували і його най-

Рис. 4. Діоніс на козлі (анфас, Ольвія).

Рис. 5. Діоніс на козлі (профіль, Ольвія).

ближчі супутники. Так, на уламках стінок, можливо, від кратерів зображені Силен та козлоногий Сатир (рис. 6)¹³. Передана в профіль напівзігнута фігура Силенна на коротких товстих ногах тримає в руках якийсь предмет, можливо, посудину для вина. Повернута в фас голова з приплюснутим носом і товстими губами була прикрашена, певно, вінком.

На жаль, такі фрагментарні знахідки, точні аналогії яким не вдається відшукати, не дають повного уявлення про всю композицію. Певно, вона могла відтворювати якусь сцену діонісійських свят. Різні зображення фіасу Діоніса на рельєфному посуді знайдені в Пантікапеї¹⁴.

Форми посудин, прикрашених згаданими рельєфами, різні, як і розміри їх. Спостерігається відмінності у глині, покритті лаком, а також у методіці виконання цих рельєфів. Одні з них (зображення Діоніса та Аріадни) наліплювались у вигляді прямокутної пластини, інші представлені окремими фігурами на зразок скульптур, тобто більш об'ємними. Важко припустити, що такі посудини вживалися у побуті. Скоріше, вони використовувались як прикраси або для культових цілей.

Культ Діоніса в Ольвії був поширений від часу заснування міста. Про це свідчить не лише відома розповідь Геродота про скіфського царя Скіла¹⁵, але й безліч археологічних пам'яток, пов'язаних з його культом, які належать до різних періодів історії Ольвії¹⁶.

Рельєфи Діоніса, Аріадни та його супутників дещо іншого характеру відомі в Ольвії на різних пам'ятках. Молодого Діоніса в шкурі пантери зображені у високих зашнурованих арбілах і на ситулі, опублікованій Е. Штерном¹⁷. Остання, без сумніву, призначалась для обрядових цілей, можливо, навіть в культі цього божества. Крім Діоніса, менади і силена, Аполлона й Артеміди, Ніки, яка увінчує трофеї

Зевса та Геби, на цій ситулі зображені також ероти серед рослинного орнаменту і на пантерах, як відомо, це з атрибутів Діоніса. Цікаво, що подібного типу зображення цих божеств представлені на прямо-кутних теракотових вітариках місцевого виробництва пізньоелліністичного часу¹⁸.

Рельєфи були знайдені в різних місцях Нижнього міста Ольвії, де в пізньоелліністичний та римський періоди протікало життя. Ольвія

Рис. 6. Уламки кратерів з зображенням Сілена та Сатира (Ольвія).

в цей час підтримувала торгові відносини з Пергамом. Про торгівлю з ним свідчить і керамічний матеріал інших міст Північного Причорномор'я¹⁹.

Умови знахідок рельєфів не дають можливості датувати їх точно. Три фрагменти (Діоніс на козлі, Сілен та Сатир) виявлені в римських шарах, проте не в комплексах, і звичайно, як і інші більш ранні речі, могли потрапити туди випадково. Отже, немає підстав хоча б один з рельєфів датувати за стратиграфічними даними. Форми посуду та декору належать до різних варіантів рельєфної кераміки і також не можуть визначатися одним часом. На основі вивчення мірмекійських рельєфних кубків І. Г. Шургая дійшов висновку, що більш ранніми (друга половина II ст. до н. е.) є кубки з складним профілюванням, яким відповідає характерне лакове покриття: оливково-чорне або коричнево-буре з червоними пальчиками; пізні варіанти покриваються суцільним шаром глянсового червоного лаку²⁰. Розглянуті нами три рельєфи з Ольвії (Діоніс та Аriadна, Діоніс на козлі) можна датувати пізньоелліністичним часом. Цьому не суперечить і методика трактування образів Діоніса та Аriadни, яка знаходить свої паралелі в елліністичному мистецтві. Показ одягу, фігур, іноді переданих в складному повороті, теж характерні для епохи еллінізму. Два останні фрагменти (Сілен і козлоногий Сатир) як за формою посуду, так і за кольором глини та лаку могли належати до ранньоримської доби.

Варто додати, що в результаті планомірних систематичних розкопок Ольвії протягом багатьох років зібрана велика кількість різних ти-

пів рельєфної кераміки, яка ще й досі не вийшла в наукову літературу. Багато питань, пов'язаних з вивченням цієї кераміки, через відсутність її комплексного дослідження залишаються невирішеними. Досить приблизно визначаються датування, центри виробництва і місця розповсюдження кераміки, не з'ясоване питання про місцеве виробництво, яке безсумнівно, існувало, про його методи і специфіку. Всі ці дані можна здобути шляхом розгляду великої кількості матеріалу з міст Північного Причорномор'я та Греції.

¹ Зберігається в Інституті археології АН УРСР, інв. № 0—70/1578.

² Н. Вілем пег. Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. В. II. Leipzig, 1879, с. 104.

³ А. Конце. Altertümer von Pergamon, t. I, kn. 2. Berlin, 1913, с. 257, 276.

⁴ В. К. Мальмберг. Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888—1889 гг.—МАР, VII, 1892, с. 1 і сл.; Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.—САИ, вып. Г1-20. М., 1966, табл. 3, 7, 8, 13, 13а; табл. 5, 6, 10, 5, 6а; И. Г. Щургая. О производстве эллинистической рельефной керамики на Боспоре.—МАСП, вып. 4. Одесса, 1962, с. 108—120.

⁵ F. Courcby. Les vases Grecs a reliefs. Paris, 1922, с. 244—246; Jean Charbonneau. Roland Martin, Francois Villaro. Grèce hellénistique. Gallimard, 1970, с. 315, рис. 345; La nécropole de Myrina, Paris, 1887, 1, с. 336—372, табл. XXV; М. Мирчев. Сбирката от теракоти в музея на гр. Варна.—Известия на археологического дружество гр. Варна, X. Варна, 1956, с. 5, 7, рис. 14, 22; Овидий. Баллады-послания. М., 1913, табл. 10. Даною літературою далеко не вичерpuється список цього типу зображення.

⁶ Jean Charbonneau. Вказ. праця, с. 315, рис. 345; La nécropole..., табл. XXV.

⁷ М. Мирчев. Вказ. праця, рис. 14, 22.

⁸ Інв. № Б 5410. Точних даних щодо місця знахідки в Ольвії розшукати не вдається. Опубліковано без будь-яких вказівок. (див. Ольвія. Путеводитель. К., 1959, с. 75).

⁹ Зберігається в Київському історичному музеї. Інв. № 0—40/1052 Б7—37. Знайдено при розкопках Нижнього міста (кв. 53, 54, 55, сіроглинистий шар з прошарками золи і жовтої глини, глибина — 1,15—1,40 м).

¹⁰ М. А. Наливкина. Терракоты Мирмекия и Тиритаки.—МИА, № 25. М.—Л., 1952, с. 334.

¹¹ Там же, с. 335, рис. 8, 2, 3.

¹² Jean Charbonneau. Вказ. праця, рис. 97; с. 185, рис. 192. На мініатюрному кістяному рельєфі сліністичного часу з Танаїса зображене юного Діоніса з пантерою (А. П. Иванова. Художественные изделия из дерева и кости.—Античные города Северного Причерноморья. М.—Л., 1955, с. 431).

¹³ Знайдені випадково в Нижньому місті (ділянка X—VIII) у шарі римського часу над вимосткою № 30. Зберігаються в Інституті археології АН УРСР (інв. № 0—73/40—Сілен, 0—73/41—Сатир). Виготовлені з темно-червоної глини з домішками слюди, покриті червоним лаком. Розміри першого фрагменту — 13×7,5 см, товщина стінки — 0,9—1 см, товщина рельєфу в верхній частині — 1,5 см. На другому фрагменті (11×8×1,2 см) залишилась тільки нижня частина фігури Сатира. Лак густий, добре зберігається. Глина, містодика виготовлення, посудини, лак обох фрагментів дуже схожі і, можливо, належали одному екземплярів значних розмірів.

¹⁴ В. С. Забелина. Група рельєфної кераміки из Пантикалея.—Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени Пушкина, IV. М., 1968, с. 119—124.

¹⁵ Геродот, IV, 78, 79.

¹⁶ IPE, 1², 25, 165, 166, 170; Б. В. Фармаковский. Мраморная головка Диониса из Ольвии.—Сообщения ГАИМК, вып. 1, 1926, с. 193 и сл.; И. И. Толстой. Греческие граффити античных городов Северного Причерноморья. М., 1953, № 11; Н. П. Розанова. Бронзовое зеркало с надписью из Ольвии.—АИКСП. М., 1968, с. 248—251; М. Павлович-Пешикан. Некрополь Ольвии эллинистического времени. К., 1974, с. 76—77; Надписи Ольвии. Л., 1970, № 170; К. И. Зайцева. Ольвийские культовые свинцовые изделия.—КИАМ. Л., 1971, с. 84—106; А. С. Русаяева. Земледельческие культуры в Ольвии догетского периода. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1974, с. 9—12.

¹⁷ Э. Р. Штерн. Рельефная ваза из Ольвии.—ИАК, вып. 3, с. 93—113, табл. XIV.

¹⁸ ОАК за 1908, с. 76; ИАК, вып. 33, с. 129; Е. И. Леви. Терракоты из цистерны на ольвийской агоре.—КСИА АН СССР, вып. 33, с. 9—11; Терракоты Северного Причерноморья.—САИ, Г1-11. М., 1970, табл. 21.

¹⁹ Т. П. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры.—МИА, № 25. М., 1952, с. 289—326; И. Г. Щургая. Вказ. праця, с. 120; його ж. Поздне-

эллинистические рельефные кубки из Мирмекия.— КСИА АН СССР, вып. 95, 1963, с. 107—111; В. С. З а б е л и н а. Вказ. праця, с. 119—123; М. А. Н а л и в к и н а. Кубок из Тиритаки с изображением подвигов Геракла.— МИА, № 85, М., 1958, с. 316.
²⁰ И. Г. Щургая. Позднезллинистические рельефные кубки из Мирмекия.

А. С. РУСЯЕВА

(Киев)

**Рельефные изображения
Диониса и Ариадны
на сосудах из Ольвии**

Резюме

Статья посвящена публикации небольшой группы керамики с рельефными изображениями, которые стилистически и в сюжетном отношении близки между собой. Супружеская пара Дионис и Ариадна были очень популярные в разных видах античного искусства и литературы эллинистического и римского периодов. Проявилось это и на различных образцах пергамской рельефной керамики, найденной при раскопках Ольвии. Эта керамика указывает не только на торгово-экономические связи между Ольвией и Пергамом, но и представляет оригинальные изображения Диониса и Ариадны с их многочисленными атрибутами.

В. М. ЗУБАР

(Київ)

**Про сарматський елемент
у пізньоантичному Херсонесі**

Могили, де знайдено кістяки з деформованими черепами, становлять невелику в процентному відношенні, але цікаву групу поховань некрополя Херсонеса. Аналіз поховальних споруд, обряду, інвентаря з цих могил дає відомості, які допомагають реконструювати історію міста в пізньоантичний період. За цими даними можна виділити добре простежувану групу прийшлого населення пізньоантичного Херсонеса.

Згадані поховання вивчено не повністю. Коротко їх розглядає Е. В. Жиров¹. Проте його цікавить не інтерпретація останніх, а тільки походження звичаю деформації голови, який він датує першими сторіччями нашої ери. На його думку, такі поховання є готськими². А. Л. Якобсон вважав, що цей звичай поширився у Херсонесі тільки в III—IV ст., а для пізнішого часу не характерний³. З численними застереженнями він відносить могили з деформованими черепами до пам'яток сармато-аланського типу⁴.

Як бачимо, це питання ще не розв'язане. Жоден з названих авторів не дав повного зведення виявлених у Херсонесі поховань з деформованими черепами. В статті узагальнено наявні матеріали, визначено час проникнення носіїв цього звичаю у місто та їх етнічну належність.

У Херсонеському некрополі виявлено 44 поховальних споруди, де містилося 87 кістяків з деформованими черепами. Вони відкриті у 18 склепах, у 19 земляних і 5 підбійних могилах⁵. Інколи такі кістяки знаходили у поховальних спорудах більш раннього періоду. Один з них був у черепичній гробниці елліністичного часу, другий — у плитовій могилі I ст. н. е.⁶ У деяких склепах кістяки з деформованими черепами було покладено на місце раніших поховань⁷.

У Херсонесі переважала лобно-потилична деформація черепа, коли тиск циркулярної пов'язки розподілявся по колу, яке проходило через лоб і потилицю. Іноді помітні заглиблення, що виникли від тиску такої кругової пов'язки. окремі черепи являють собою рідкісні варіанти де-

формації⁸. Як свідчить документація розкопок, більшість кістяків лежала на спині з витягнутими вздовж тулуза руками. Тільки в двох випадках руки померлих покладені на таз або груди, що, як зазначають деякі дослідники, характерно для сарматського похованального обряду⁹. Орієнтацію вдалося простежити тільки в 15 кістяків: пн.—1, пн., пн.-сх.—3, пн.-зх.—1, пн.—сх.—1, пд.—3, пд-сх.—1, пд., пд.-зх.—1, пд.-зх.—1, зх.—1, пн.-зх., зх.—1, пн., пн.-сх.—1.

Мабуть, число кістяків з деформованими черепами, орієнтованих на північ і південь, було значно більшим. Про це є непрямі вказівки у звітах. Наприклад, описуючи могили № 98, 104, 126, автор досліджень зазначає, що більшість поховань у цьому районі орієнтована на північ. Могила № 390 спрямована з півночі на південь, а в склепі № 900 з входом, орієнтованим на схід, знайдено кістяк з деформованим черепом на задній ніші — лежанці, розташованій проти входу¹⁰.

Серед всіх описуваних тут похованальних споруд більш-менш точно можна датувати 21. Щоб визначити час появи в Херсонесі племен, яким властивий звичай деформації голови, слід звернутися до поховань, датованих на підставі монет та інвентаря. Ряд згаданих споруд (головним чином, склепи і підбійні могили) використовувався як сімейні усипальниці досить довго. Виходячи з цього, можна встановити початок і кінець їх функціонування. Частина поховань датується в межах століття (див. табл.).

Таблиця

Датування	II ст.н.е.	III ст.н.е.	IV ст.н.е.	V ст.н.е.
за ранніми датами	3	3	7	—
за пізніми датами	—	3	3	7
в межах століття	1	3	3	1

Найраніші з них палежать до середини II ст. н. е.¹¹ Як правило, монет цього часу небагато¹². У всіх похованальних спорудах їх знаходили разом з пізнішими матеріалами. Частина поховань (в основному склепи), де виявлено деформовані черепи, датується другою половиною IV — початком V ст., а найпізніший склеп № 797, за монетою Льва I (457—474 рр.) та інвентарем, — другою половиною V ст.¹³ Інвентар могил в цілому херсонеський, характерний для некрополя міста перших століть нашої ери. Він представлений посудом різних типів і форм, світильниками, прикрасами. У двох похованнях виявлені предмети із зображенням християнських символів¹⁴.

Серед цього, здебільшого херсонеського, інвентаря можна виділити речі, характерні для сарматів, зокрема дзеркала-підвіски як цілі, так і розбиті з ритуальною метою¹⁵. Сюди ж слід зарахувати і гривню, знайдену в одному похованні разом з деформованим черепом¹⁶. Шийні гривні також трапляються у сарматських могильниках¹⁷. Про появу сарматів серед населення міста свідчить і ліпний посуд та деякі типи прикрас. Цікаву ліпну посудину виявлено в могилі з деформованим черепом¹⁸. За свою форму вона нагадує жбані з ручками з розкіпок городища Алма-Кермен, які Т. М. Висотська пов'язує з сарматами¹⁹. Для пізньосарматських поховань характерна поява грубої ліпної кераміки. Серед прикрас слід відзначити знайдені разом з деформованими черепами сережки з бочкоподібними потовщеннями внизу і кіпцями, які не сходяться²¹. Такі сережки неодноразово виявляли у різних похованальних спорудах херсонеського некрополя²². Прямі аналогії до цих знахідок є в могильнику Суук-Су, в нижньому шарі якого містилися поховання з деформованими черепами, а також в могильниках Північного Кавказу²³.

Слід звернути увагу і на браслети з тупими, плоскими і незімкнутими кінцями, що, на думку А. Л. Якобсона, характерні для раннього середньовіччя²⁴. Цей висновок потребує уточнення. В некрополі Херсонеса згадані прикраси знаходили разом з деформованими черепами і монетами другої половини IV ст. н. е.²⁵ Очевидно, такі браслети належать до більш раннього періоду. Доказом цього є знахідка аналогічних речей у могильниках південно-західного Криму разом з матеріалом II—III ст. н. е.²⁶ Аналогії наявні також в могильнику Суук-Су і в некрополях Північного Кавказу²⁷. Описані браслети були знайдені в похованнях сармато-аланського типу. Отже, можна припустити, що ці прикраси потрапили до Херсонеса разом з появою тут сарматів.

Про сарматську належність кістяків з деформованими черепами свідчать і деякі риси похованального обряду. Наприклад, у склепі № 62 у одного з похованих ноги були схрещені²⁸. Аналогічна поза простежується в сарматських похованнях Криму²⁹. В одному випадку кістяк з деформованим черепом був посипаний вуглинками, в другому — ніша, де лежав похований, містила залишки рослинної підстилки³⁰. Звичай посыпати небіжчика вуглинками і застосовувати при похованні рослинні підстилки властивий сарматам³¹. Крім того, про саме таку етнічну належність похованих в одному з херсонеських склепів свідчить звичай класти під голову похованого кам'яну «подушку». Дерев'яні «подушки» знайдено в сарматських могильниках Заволжя³².

Таким чином, етнічна належність кістяків з деформованими черепами зараз не викликає сумнівів. Ця традиція, що виникла у сарматів на середньому етапі розвитку їхньої культури (І ст. до н. е.—II ст. н. е.), набула значного поширення у пізньосарматський час (II—IV ст. н. е.), як показують археологічні та антропологічні (зокрема, краніологічні) матеріали³³. Деякі вчені вважають деформацію голови характерною ознакою сарматського племені алашів³⁴.

Поява поховань з деформованими черепами в некрополі Херсонеса та інших античних міст Північного Причорномор'я має тісний зв'язок з проникненням до складу населення цих центрів сармато-аланського елемента. Цей висновок підтверджує і антропологічне порівняння деформованих черепів з Керчі та Поволжя³⁵. Поховання такого типу були виявлені в Ольвії, Пантікалеї, Фанагорії, Танаїсі³⁶.

Розкопки свідчать, що більшість кістяків лежала головою на північ або південь з невеликими відхиленнями (табл. I). Відомо, що у сарматів у II—IV ст. н. е. починає переважати північна орієнтація, але, як і в попередній період, ще часто померлих клали головами на південь³⁷. Таким чином, північну і південну орієнтацію ми можемо розглядати як сарматську рису. Цьому не суперечить похованальний обряд та інвентар розглянутої групи могил.

Слід зазначити, що в могильниках південно-західного Криму, де виявлено сліди сарматів, інвентар аналогічний херсонеському. Здебільшого це предмети античного імпорту, які в перші століття нашої ери заповнили місцеві ринки. Винятком, як і в херсонеських похованнях, є ліпна кераміка й окремі речі, характерні для сарматської культури³⁸.

Проведені підрахунки (табл.) дають підстави для висновку, що звичай деформації голови з'явився у Херсонесі не раніше середини II ст. н. е. і особливо поширився в III—IV ст. н. е. (проте випадки деформації черепів відомі й пізніше). Його принесли в Херсонес, як показує аналіз похованального обряду та інвентаря, представники сармато-аланських племен. Сармати проникли сюди не раніше середини II ст. н. е., а масовий прихід їх слід віднести до III—IV ст. У цей же період у Херсонеському некрополі з'являються підбійні могили. Вони теж підтверджують проникнення до міста сарматського елемента.

Отже, вивчення могил, де знайдено кістяки з деформованими черепами, свідчить, що, незважаючи на значний вплив античної цивілізації, сармати в межах Херсонеса зберігали деякі специфічні риси своєї культури.

¹ Е. В. Жиро в. Об искусственной деформации головы.— КСИИМК, вып. 8. М., 1940, с. 86.

² Там же, с. 86—88.

³ А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.— МИЛ, № 63. М., 1959, с. 256—260.

⁴ Там же, с. 258.

⁵ ОАК за 1891. СПб., 1893, с. 139, № 5; ОАК за 1892 г. СПб., 1894, с. 105, № 98, 104; 106, № 126; ОАК за 1893 г. СПб., 1895, с. 63, № 343; 64—65, № 353; 73, № 427; ОАК за 1894 г., 1896, с. 66, № 467—470; 67, № 483; 70, № 506; ОАК за 1896 г., 1898, с. 176, № 620; 196, № 797; ОАК за 1897 г., 1900, с. 118, № 900 та ін.; К. К. Коцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.— ИАК, вып. 25. Спб., 1907, с. 96, № 1960; Р. Х. Лепер. Дневник раскопок Херсонесского некрополя (1908—1910).— Хсб., вып. II. Севастополь, 1927, с. 211, № 3; 217, № 47; 217—218, № 48; А. К. Тахтай. Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.— Хсб. вып. IV. Симферополь, 1948, с. 21, № 5.

⁶ ОАК за 1891 г., с. 139, № 5; ОАК за 1893 г., с. 68, № 390.

⁷ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 31, склеп I.

⁸ Е. В. Жиро в. Вказ. праця, с. 86; Г. Д. Белов. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее.— МИА, № 34, 1953, с. 253, рис. 24.

⁹ Н. И. Репников. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г.— Хсб., вып. II, с. 159, № 2586, 2587; К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья.— КСИИМК, вып. 22. М., 1948, с. 82; Д. С. Раевский. Скифы и сарматы в Неаполе Скифском.— ПСА. М., 1971, с. 148; Т. Н. Высотская. Поздние скифы в юго-западном Крыму. К., 1972, с. 92—93; М. И. Вязьмитина. Золотобалковский могильник. К., 1972, с. 166.

¹⁰ ОАК за 1892 г., с. 20; ОАК за 1893 г., с. 68; ОАК за 1897 г., с. 118.

¹¹ Р. Х. Лепер. Вказ. праця, с. 221, № 3; 217—218, № 48; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 21, № 5; с. 34—36, № 3.

¹² ОАК за 1897 г., с. 118, № 900 (три монеты II ст. н. е.); К. К. Коцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 г.— ИАК, вып. 20. Спб., 1906, с. 85—86, № 1595 (одна монета II ст. н. е.) та ін.

¹³ ОАК за 1896 г., с. 196; ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 33—34, № 2; Г. Д. Белов. Вказ. праця, с. 246, № 1.

¹⁴ ОАК за 1896 г., с. 176, № 620; Р. Х. Лепер. Дневник раскопок некрополя между западными оборонительными стенами.— Архів державного Херсонеського музею, спр. 97, арк. 5, № 20.

¹⁵ Н. И. Репников. Вказ. праця, с. 154, № 2529; Р. Х. Лепер. Вказ. праця, с. 149, № 221; с. 211, № 3.

¹⁶ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900.

¹⁷ К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана.— КСИИМК, вып. 37. М., 1951, с. 157.

¹⁸ А. Л. Якобсон. Вказ. праця, с. 157.

¹⁹ Т. Н. Высотская. Вказ. праця, с. 106, рис. 26, 31—38.

²⁰ И. В. Синицын. Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1953).— МИА, № 60. М., 1959, с. 203.

²¹ ОАК за 1893 г., с. 63, № 343; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 34, № 2; Н. В. Пятова. Ювелирные изделия Херсонеса (конец IV в. до н. э.—IV в. н. э.)— Труды ГИМ, вып. 18. М., 1956, с. 46, табл. VIII, 2.

²² ОАК за 1896 г., с. 177, № 662; К. К. Коцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1902 г.— ИАК, вып. 16. Спб., 1905, с. 102, № 1503; Н. И. Репников. Вказ. праця, с. 150, № 2510; с. 186, № 2544.

²³ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов.— ИАК, вып. 19. Спб., 1906, с. 26, табл. XI, № 2, 5; Н. В. Пятова. Вказ. праця, с. 46, прим. 4.

²⁴ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; К. К. Коцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 г., с. 85—86, № 1594; А. Л. Якобсон. Вказ. праця, с. 281.

²⁵ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; К. К. Коцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 г., с. 85—86, № 1595.

²⁶ В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя скифского.— ИАДК, 1957, с. 127, табл. III, 4; Т. Н. Высотская. Вказ. праця, с. 152, рис. 48.

²⁷ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов, с. 26, 27, табл. IX, 7, 9, 15, 16; А. А. Миллер. Разведки на Черноморском побережье Кавказа в 1907 г.— ИАК, вып. 33. Спб., 1909, с. 91, рис. 21; 22; В. В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 годах.— ИАК, вып. 56. Спб., 1914, табл. II, 13;

- Т. М. Мінаєва. Археологіческі памятники на р. Гиляч в верхов'ях Кубани.—
МИА, № 23. М., 1951, с. 281, № 13, рис. 8, 2, 3.
- ²⁸ Р. Х. Лепер. Днівник раскопок Херсонесского некрополя, с. 199, № 62.
- ²⁹ Т. М. Висотська. Питання етнічного складу населення південно-західного Криму початку нашої ери.— Археологія, т. XXIII. К., 1970, с. 100; М. И. Вязьми-тина. Вказ. праця, с. 166; Т. М. Висотська. Вказ. праця, с. 93.
- ³⁰ А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 39, № 4; с. 34, № 2.
- ³¹ К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья, с. 84; Д. С. Радевский. Вказ. праця, с. 149.
- ³² Г. Д. Белов. Вказ. праця, с. 253, № 2; И. В. Синицын. Вказ. праця, с. 199.
- ³³ В. П. Шилов. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60. М., 1959, с. 292; И. В. Синицын. Вказ. праця, с. 202; В. В. Гинзбург и Е. В. Жиро. Антропологические материалы из Кепельского катакомбного могильника р. Талас Киргизской ССР.— Сборник музея антропологии и этнографии, т. X. М.—Л., 1949, с. 265; В. В. Гинзбург. Этногенетические связи древнего населения Ставропольского Заволжья (по антропологическим данным Калиновского могильника).— МИА, № 60. М., 1959, с. 563, 572; В. В. Фирштейн. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении.— Антропологические данные к вопросу о Всиком переселении народов. Авары и сарматы. Л., 1973, с. 95.
- ³⁴ К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования..., с. 155.
- ³⁵ В. В. Фирштейн. Вкaz. праця, с. 147.
- ³⁶ Е. В. Жиро. Вкaz. праця, с. 85; А. Ашик. Боспорское царство, ч. III. Одесса, 1849, с. 88—90, рис 213; Г. А. Цветаева. Грунтовой некрополь Пантакапея, его история, этнический и социальный состав.— МИА, № 19. М., 1951, с. 83; Г. Ж. Курганный некрополь Пантакапея.— МИА, № 56. М., 1957, с. 249; В. Д. Блаватский. Раскопки некрополя фанагории, 1938, 1939, 1940.— МИА, № 19. М., 1951, с. 198, № 80; с. 200, № 86—88; с. 205, № 101; Д. Б. Шелов. Танаис и Нижний Дон в первых веках нашей эры. М., 1972, с. 239.
- ³⁷ Наприклад, у Калинівському могильнику 25% поховань у Піньосарматський час орієнтовано на південь. Див. В. П. Шилов. Вкaz. праця, с. 492; К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья, с. 82; И. В. Синицын. Памятники Нижнего Поволжья斯基фо-сарматского времени.— Труды Саратовского областного музея краеведения. Археологический сборник, вып. 1. Саратов, 1956, с. 29.
- ³⁸ Т. Н. Висотська. Вкaz. праця, с. 99.

В. М. ЗУБАРЬ

(Киев)

О сарматском элементе в позднеантичном Херсонесе

Резюме

Статья посвящена историко-археологической интерпретации погребений с деформированными черепами, открытых за годы раскопок в Херсонесе. На основании анализа погребальных сооружений, обряда захоронения и инвентаря могил автор делает вывод о том, что обычай деформации головы в Херсонес был запасен представителями сармато-аланских племен. Проникновение сарматов в город начинается во второй половине II в. н. э., но наиболее интенсивный их приток относится к III—IV вв. н. э. Появление рассматриваемых погребений в некрополе следует связывать с инфильтрацией сарматов в состав населения Херсонеса.

Е. І. СОЛОМОНІК

(Сімферополь)

Таври і Тавріка

(Про походження етноніма і топоніма)

Етимологія назви таврів, які населяли Крим у давнину, залишається загадковою й не знаходить задовільного пояснення в працях істориків, археологів і лінгвістів. У той же час всі одностайно стверджують, що саме від них походить назва Тавріка і Таврійський півострів.

Оскільки відомості про таврів дійшли до нас з грецьких джерел

(літературних і епіграфічних), насамперед впадає в око фонетична подібність цього етноніма до грецького слова «бики» — ТΑΥΡΟ/ (на що звертали увагу ще в давні часи).

Відомий ряд етнонімів, що походять від назв тварин, яким поклонялися далекі предки (наприклад, саки означає олені, даки — вовки, галли — півні та ін.). Однак писемні джерела та археологічні пам'ятки не дають підстав вважати, що у таврів був поширеній культ бика. Отже, в цьому випадку «тотемічна гіпотеза» не має твердої опори у фактичному матеріалі і мусить бути відкинута.

Спеціалісти з грецької міфології прагнули пов'язати назву племені з античним міфом про Іфігенію, перенесену Артемідою у землю таврів. Так, О. Группе наблизив їх найменування до епітета Артеміди — Тавропола, а І. І. Толстой — до міфічних таврів¹.

Етимологічні міфи греків виникли як пояснення тих чи інших географічних і етнічних назв негрецького походження, причому міф пристосовувався до існуючої назви, а не навпаки (наприклад, міф про Егейа — для Егейського моря, про Геллу — для Геллеспонта). М. І. Ростовцев у рецензії на книгу І. І. Толстого висловив незгоду з його гіпотезою, вказавши, що «ім'я народу ТАУРΟ/ не культового походження, а є грецизацією місцевої назви, народу...»² Ця думка, основана на принципі паретимології, стала панівною у всій науковій та науково-популярній літературі³.

Точка зору М. І. Ростовцева ґрунтуються на широко відомому принципі народної етимології чи паретимології. Його дія особливо наочна, коли має місце етнічна зміна населення. Жителі Криму могли спостерігати, як у повоєнні роки завдяки великому напливу російського населення річку Карабуран перейменовано на Карасівку, гору Кош-кая — у Кошку, поселення Кади-кай — у Кадиковку, Сюрень — у Сірень та ін.

Вважаємо, що це не єдиний і далеко не кращий шлях вирішення питання, оскільки він залишає нез'ясованими численні свідчення і факти. Чи не краще зіставити етнікон «таври» не з биками, а насамперед з оронімом «Тавр»? Адже по-грецьки ці слова звучать однаково, тобто є омонімами⁴. Назва «Тавр», яка належала головному пасму гір у Малій Азії, очевидно бере початок від основи τûr — гора, скеля, запозиченої з стародавніх східних мов⁵. Під впливом еллінів відбулася грецизація в ТΑΥΡΟΣ і перетворення загального імені у власне⁶.

Страбон і Пліній вважали Кавказький хребет і Гімалаї продовженням малоазійського Тавра й наводили їх місцеві назви⁷. Поширився цей оронім і на захід аж до Іспанії. Відомі, наприклад, гора Тавр у Сіцілії, від якої отримало свою назву розміщене біля неї місто Тавроменій, і Таврійські гори у верхів'ях р. Пі, де проживало лігурійське плем'я тавриній⁸.

Все це, а також встановлення тісних зв'язків Криму з Малою Азією ще з часів походів туди кіммерійців та скіфів і особливо після заснування в Північному Причорномор'ї грецьких міст-колоній, можливо зумовило перенесення ороніма «Тавр» на гірську частину Криму. Однак, чи є такі згадки в писемних джерелах?

Звернемось, перш за все, до надійного автора — Геродота. Описуючи боротьбу рабів зі скіфами, що повернулися з походу в Азію, він вказує, що вони викопали широкий рів від Таврійських гір (ΕΚ ΤΩΝ ΤΑΥΡ/ΚΩΝ ΟΡΕΩΝ) до Меотиди⁹. Таким чином, разом з добре відомим Геродотовим топонімом Тавріка він в одному випадку вживав подібний прикметник для найменування гір. У «Землеописі» римського поета Діонісія згадується Кіммерійський Боспор (протока), де живе багато кіммерійців поблизу холодної підошви Тавра¹⁰. Джерелознавчий аналіз «Землеопису» показує, що багато відомостей Діонісія запозичено у авторів елліністичного часу, зокрема у географа Посідонія¹¹. Денса

невизначеність у локалізації Тавра у Діонісія викликана тим, що він розміщує кіммерійців на берегах протоки — кримському і кавказькому. Тому слід звернути увагу на стародавні коментарі до його тексту. Думки схоласти і автора XII ст. Євстафія збігаються. У схолії до Діонісія вказано, що гора Тавр розташована в Херсонесі Таврійському¹², тобто в Криму, а коментатор Євстафій спеціально підкреслює що тут йдеться не про східний Тавр, а про інший, розміщений на Таврійському півострові; його мешканців — скіфів називають тавро-скіфами від найменування гори, відомої Геродотові¹³.

Нарешті, у схоліях до «Прометея» Есхіла сказано: «Більшість говорить, що кіммерійці — народ біля Скіфського Тавра (ΤΑΥΡΟΝ ΣΚΥΘΙΚΟΝ) і Меотійського озера»¹⁴. Важко стверджувати, де цей схоласти локалізував Скіфський Тавр. Якщо його уявлення про кіммерійців збігалося з Діонісієвим та його коментаторів, то малася на увазі гора в Криму, хоч інші джерела називають Скіфським Тавром частину Кавказьких гір¹⁵.

Бідність джерельних даних свідчить про те, що коли назва «Тавр» і означала гори Криму, то вона з якоїсь причини не набула значного поширення, в усякому разі не ввійшла у фундаментальні географічні твори Страбона і Плінія. З другого боку, не збереглося жодної іншої назви. Чи не пояснюється це тим, що її замінив інший географічний термін — топонім Тавріка, який слід, на нашу думку, розглядати як похідний від ороніма Тавр (пор., наприклад, Кавказ — від імені гірського хребта).

Слово «Тавріка» (ΤΑΥΡΙΚΗ) — субстантивований прикметник жіночого роду, оскільки мається на увазі ХΩΡΑ — «земля», «країна» (пор. Аттика, Лаконіка, Лазіка та ін.). Важливо те, що Таврікою стародавні називали звичайно не весь Крим, а лише ту його гірську частину, яка прилягала до моря¹⁶. Розміщений у Тавріці античний Херсонес включив цей географічний термін в офіційну формулу своїх декретів, які починалися словами: «Проедри Херсонесців, що в Тавріці, запропонували...»¹⁷.

Одночасно з цією назвою існувала засвідчена рядом авторів, загальна для всього Криму назва — Херсонес Таврійський (тобто Таврійський півострів). Її згадує філософ і ботанік IV—III ст. до н. е. Теофраст. Детально описує цей район, зазначаючи кордони, відомий географ Клавдій Птолемей¹⁸. Служно припустити, що цей географічний топонім випливає безпосередньо з Тавра або Тавріки (пор. Піренейський півострів — від гір Піренеї, Апеннінський — від Апеннін та ін.).

Описавши місцерозташування Тавріки, Геродот вказує, що її населяє плем'я таврів. Разом з наративними джерелами етнікон ΤΑΥΡΟΙ (лат. Taurgi) надійно засвідчений епіграфічними пам'ятками, в тому числі й надгробками¹⁹. Відомі варіанти його — тауріки у Помпонія Мели та Стефана Візантійського і тавринії у Євсевія²⁰ — вказують на походження цих назв від одного спільногенетичного кореня. Похідним від Тавра в інших районах було ім'я згаданого вище лігурійського племені таврінії, можливо, їй кельтського племені тавріски в Альпах та ін.

Можна думати, що термін «таври» (як і скіфи) був збірним, оскільки Амміан Марцеллін називає серед таврів племена аріхів, сінхів і напіїв²¹. Тут, очевидно, звичайне для багатьох народів поєднання самоназв окремих племен з етнонімом, запозиченим зовні, однак усталеним в ужитку.

Наведемо одну сучасну аналогію: Чорногорія (частина Югославії) і чорногорці, де ясно, що первісною є назва гірської місцевості, покритої густим лісом, а пізнішою — назва країни та її жителів.

Думка, що від імені таврів походить назва всієї країни, виникла, напевно, на основі численних аналогій²², зважаючи на помітну роль

Б. В. КОЛОСОК

(Київ)

Історико-топографічні умови виникнення Луцька

Про виникнення Луцька — одного з найстаріших східнослов'янських міст — відомо дуже мало. В історичній літературі досі приймається дата заснування Луцька, що засвідчена в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах під 1085 р.

Наприклад, в «Історії міст і сіл Української РСР» вказується: «В VII—Х ст. на Волині... виникають нові міста, зокрема Червень, Володимир, а в XI ст.— Буськ, Луцьк, Турійськ, Чортівськ, Перемишль та інші»¹. При цьому дається посилання на працю М. М. Тихомирова², але останній зауважує, що в переліку міст, який він наводить, йдеться про рік першої появи назви міста в джерела, або рік його заснування. Щодо Луцька, то цілком ясно, що йдеться лише про першу згадку в літописах: «Ярополк же оставилъ материю свою и дружину Лучьскъ бъжа в Ляхии»³. Тут це місто виступає як уже існуюче.

Якщо в своїй праці 1946 р. питання про виникнення Луцька в 1085 р. М. М. Тихомиров залишає відкритим («Луцьк, очевидно, в цей час був уже добре укріпленим містом»)⁴, то у виданні 1956 р. у цьому тексті слово «очевидно» відсутнє⁵.

«Радянська енциклопедія історії України» датує заснування Луцька Х ст.: «В 10 ст. на Волині виникли міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом — Холм, Кременець, Житомир та ін.» На вірогідність цієї дати вказували багато дослідників. Ще польський історик XV ст. Ян Длугош вважав, що заснував місто Луцьк в 1000 році київський князь Володимир Святославич. Справді, князювання Володимира знаменне для Волині. За його часу волинські племена були залучені до єдиної Київської держави. Для безпеки посадників, зміщення влади і християнської віри на Волині Володимир будує «гради» і храми.

Серед дослідників давно існує думка, хоч і не підтверджена документами, про існування Луцька ще до часів Володимира Святославича. Таке припущення висловлювали, зокрема, Л. Орда та П. Н. Батюшков⁶. Analogічною є точка зору польського історика Т. І. Стецького⁷.

Доказом існування Луцька в Х ст. дехто вважає згадку Костянтина Багрянородного (905—959 рр.) про плем'я лендзян, під якими розуміються волинські лучани⁸. Докладно розглядається і підтримується «лучанська» гіпотеза Я. Д. Ісаєвичем⁹. Цілком імовірно, що Луцьк міг існувати до Володимира Святославича: Баварський Анонім в другій половині Х ст. налічував на Волинських землях 70 міст.

Легенди розповідають про появу Луцька в VII ст. Так, А. Войніч і М. Орлович пишуть, що за переказами він виник одночасно з Києвом і заснований Лукою, вождем дулібів (звідси й походить назва міста)¹⁰.

Знайомство з цими повідомленнями викликає сумнів щодо прийнятої дати — XI ст.

Нижче подано реконструкцію давньої топографії Луцька на основі археологічних і геологічних досліджень та документів, яка відкриває шлях до з'ясування багатьох процесів виникнення міста.

Луцьк розташований на межі Волино-Подільської височини і Поліської низовини. Під Луцьком поліські болота заплавою р. Стир глибоко проникають в хвилястий підвищений рельєф Волинської височини. Річкові береги починають підніматися з боліт і в межах сучасного міста досягають висоти 20 м. Унікальність місцевості полягає саме в цьому поєднанні двох географічних ландшафтів. Вся територія тут густо по-

різана притоками р. Стир (Глушець*, Сапалаївка, Омелянка, Грудка й інші) та ярами, що утворювало безліч природних укріплених ділянок. Ці урочища дістали історичні назви, які можна знайти в люстраціях та інших давніх документах, пов'язаних з Луцьком. «Біля міста Луцька розташовані в близькому сусістві Гнідава, Передмістя, Рованці, Яровиця, Омеляник, Омеляничок, Красногора, Дворець та інші юрисдик-

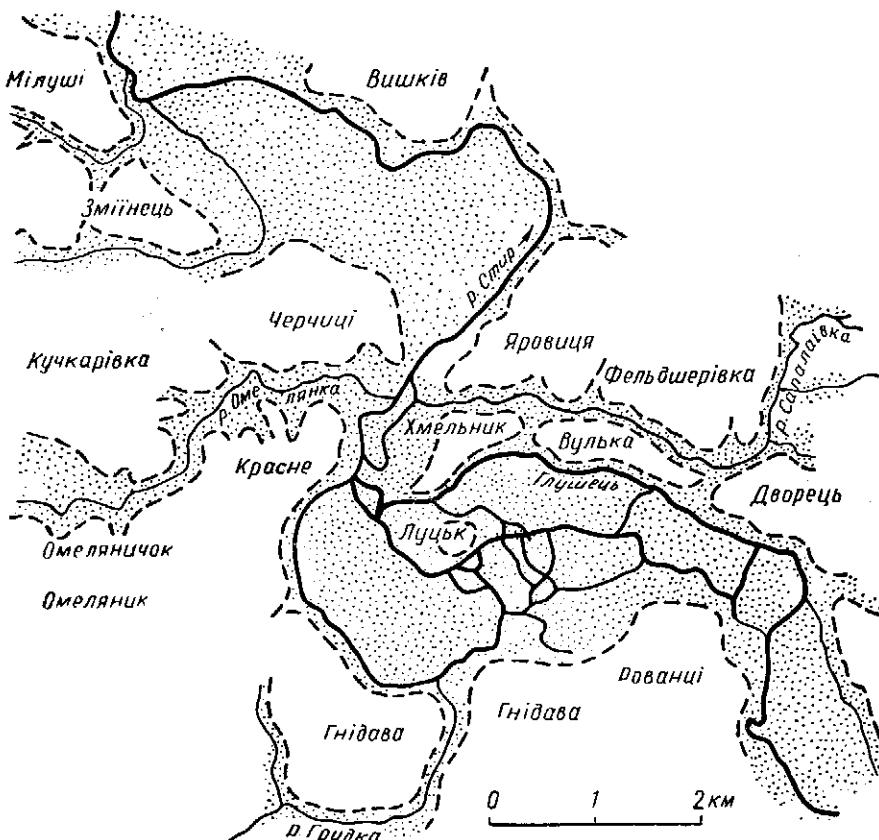

Рис. 1. План давніх урочищ навколо центральної частини м. Луцька.

ції»¹¹, переліковується в люстрації 1765 р. Доповнимо цей список деякими іншими урочищами, згаданими в документах: Хмельник, Вулька, Вишків, Жидичин, Кульчин, Фельшерівка, Кучкарівка, Черчиці, Зaborоль, Біваки¹² (рис. 1).

Окремі назви переважно тих ділянок, що увійшли до сучасного центру міста, зараз вже не вживаються (Передмістя, Яровиця, Дворець, Хмельник, Вулька, Фельшерівка, Черчиці, Красногора, Красне). Та ї межі між багатьма урочищами давно стерлись. В результаті інженерної підготовки сучасний рельєф центральної частини міста утворює суцільне серповидне плато, що об'єднує кілька урочищ і тягнеться від замку на кілька кілометрів: спочатку на захід, потім повертає на північ і далі — на схід, а вулиці Крупської, К. Лібкнешта, Радянська, Леніна майже горизонтально завершують гребінь цього плато.

Вважається, що «колись найдавніше поселення лучан займало тільки невеличкий трикутний мис між цими річками (Стиром і Малим Глушцем.— Б. К.), там, де тепер стоїть Луцький замок»¹³. Але чи справ-

* За останні десятиліття майже все русло засипане.

ді тут було найдавніше поселення лучан? На це питання допоможуть відповісти археологічні матеріали, що висвітлюють існування доісторичних пам'яток на території сучасного Луцька. Вони почали вивчатись ще наприкінці минулого століття (наприклад, Людвіком Житинським)¹⁴. Частина цих матеріалів зберігається зараз у музеях Krakowa та інших міст. Велику археологічну колекцію зібрали Волинський обласний краєзнавчий музей. Здебільшого це випадкові знахідки колекціонерів-аматорів та речі з локальних розкопок. У радянський час один з розкопів по вул. Радянській дослідив І. К. Свешніков. У 1968—1969 рр. М. П. Кучера проводив дослідження в урочищі Гнідава та котловані на місці Димитрівської церкви в Окольному замку міста.

Наявність на території сучасного Луцька майже усіх відомих археологічних культур, що змінювали одну одну на волинських землях, свідчить про безперервне існування тут поселень, починаючи з доби пізнього палеоліту. Нижче наведено короткий огляд археологічних знахідок на кожному з урочищ.

Гнідава — найбільш досліджene урочище. Розташоване на високому лівому березі р. Стир. Найдавніші знахідки належать до часів палеоліту. Великі скupчення неолітичних жителів лішайно-стрічкової кераміки з численними залишками посуду та речовим матеріалом відкриті на ділянках Гнідава I і II. Неолітичні матеріали виявлені і на інших ділянках¹⁵. Перебування тут людей в мідний вік добре засвідчене наявністю пізньострічкової розписної кераміки¹⁶. Кінець мідного і початок бронзового віку представлений культурами шнурової кераміки, зокрема стрижівською, характерною саме для Волині¹⁷. Сліди комарівсько-тицинецької культури залишенні племенами середнього бронзового віку¹⁸. До його кінця належить лужицький посуд¹⁹. Луцьк розташований на межі лежницької та могилянської культурних груп, що розвинулись на основі висоцької культури, яка є переходною між лужицькою та ранньоскіфською і належить до початку залізного віку на Україні²⁰. Пам'ятки її також виявлені в урочищі Гнідава. Географічне положення Луцька сприяло переплестинню на його території археологічних культур, що належали стародавнім східним слов'янам.

Для нас особливо цікавий історичний період, що починається приблизно з середини I тисячоліття н. е., коли, на думку радянських вчених, вперше з'являються слов'янські міста в соціально-економічному розумінні цього слова і коли можна говорити про конкретні слов'янські племена²¹.

За даними обстежень останніх років Гнідава другої половини I тисячоліття, як і в більш ранні часи, була інтенсивно заселена. Вже часткові розкопки 30—40-х років ХХ ст. виявили тут землянки і наземні житла із значним археологічним матеріалом, що належав до давньоруського періоду VII і XIII ст.²² В ході розкопок та розвідок 1967—1971 рр., проведених М. П. Кучерою та М. В. Матвієйком, виявлено дуже насичені культурні шари, відкрито кілька напівземлянок і наземних жител. Привертає увагу значна кількість печей в напівземлянках VII і X ст. Зокрема, невелика за розміром напівземлянка ($1,5 \times 2,7$ м) мала дві великі печі ($1,2 \times 1,4$ м), що простежувались зовні у вигляді піш, а інша містила навіть три печі²³. Це свідчить про виробничий характер печей та розвинutий спеціалізований промисел. На Гнідаві наявний також культурний шар XI—XIII ст. (численні уламки кераміки, монетна гравія київського типу, шиферні пряслиця тощо).

Красне — розміщене нижче по течії р. Стир, за Гнідавою. Відомо давно, як місце, багате археологічними культурами. Ще в 30—40-х роках ХХ ст. під час розробки глиняного кар'єру були виявлені напівземлянки, наземні житла та керамічний матеріал різних часів. І зараз тут постійно відкриваються нові поселення. Аналіз знахідок та їх кількість

Стир, Глушець та болотами, становила 31 га. Отже, більшість історичної території Луцька займали багна. Крім Глушиця, острів відділяли від найближчого урочища Хмельник понад 300 м непрохідних боліт.

Згідно з літописами, у 1149 р. острів, де було розташовано місто, з'єднувалася з сушою гребля, бо під час битви Андрія Боголюбського із

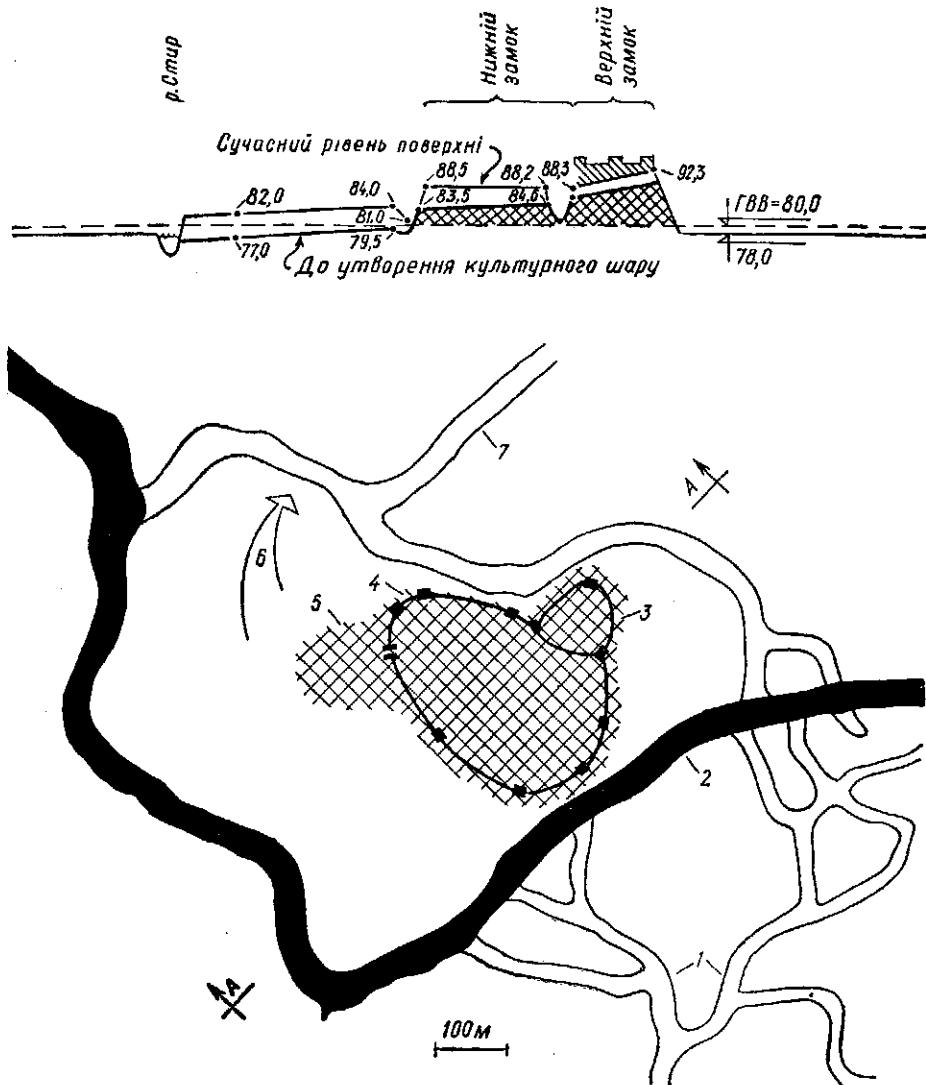

Рис. 2. Реконструкція топографічної ситуації центральної частини м. Луцька:
А — план; Б — переріз рельєфу (вертикальні розміри умовно збільшені). 1 — рукави ріки за станом 1887 р.; 2 — сучасне русло р. Стир; 3 — Верхній замок; 4 — Нижній (Окольний) замок; 5 — незаселювана територія острова за межами укріплень; 6 — напрямок розвитку міста; 7 — р. Глушець.

захисниками Луцька воїни «бежащими же пешимъ к городу по гробли», «а с города яко дождь камень метаху нань»⁴³.

Виникає питання про хронологію топографічних змін. До деякої міри відповідь на це дають наявні археологічні матеріали та давні документи. Вони стверджують, що освоєння болотистої частини території Луцька в закруті р. Стир за межами Верхнього та Окольного замків проходило вже за часів розквіту міста. Так, за межами природного острова відсутні знахідки, що датуються раніше ніж XV ст. Можливо, це верхній рубіж початку освоєння цих земель.

Відомо, що наприкінці XIV — на початку XV ст., коли Луцьк вважався другою столицею Литви, великий князь литовський Вітовт за територією Окольного замку, в південній частині освоєних земель буде собі муровані палати⁴⁴ і разом з братом Ягайлом засновує Домініканський монастир⁴⁵. У 1427 р. в західній частині розширеного Луцька споруджується Вірменська церква. Очевидно, за Вітовта з'явилася можливість забудувати цю територію капітальними спорудами. У 1545 р. листратор Луцького замку з сумом пише про тісноту в Луцьку: «Все пространство у них только то, что дома, да на торгу; а коль скоро выйти за город, то там не вольны уже ни они сами, ни их скот»⁴⁶.

Процес відвойовування площі у боліт тривав і в XVI ст. Його добре ілюструє опис Луцького замку 1545 р., де говориться, що «...князья и паны, каждый по своей обязанности, согласно приказанию и грамотам господарским, при попечении и досмотре пана Петра Захоровского, ключника и мостовничего Луцкого,— должен свой участок в том замке отстроить, повысить (підкреслено автором.— Б. К.) и исправить, как укажет надобность...»⁴⁷. Як бачимо, ділянки, розташовані надто низько і, мабуть, затоплені водою, підсиались в примусовому порядку. В цьому ж документі згадується про «пустую гать» па території міста. Весною, коли піднімалася вода, її «нагачували», тобто підсиали, і за проїзд по ній брали «мостовое»⁴⁸. З титулу Петра Захоровського можна судити, що була створена спеціальна служба по нагляду за підстилкою вулиць.

Поступово, завдяки планомірній підсипці й благоустрою, а також загальному осушенню місцевості, вся площа між Стиром і Глушцем на захід від Нижнього замку стала придатною для забудови. Острів з'єднали перешкіком з підвищеною територією передмістя за Глушцем, місто дістало можливість дальнього розширення.

Урочище Луцьк — насамперед природний неприступний оборонний пункт, але для господарства ця територія була менш зручна, ніж урочища Гнідава, Красне, Вулька, Хмельник тощо. Культурний шар Луцька починає інтенсивно формуватись лише з VII ст., коли оборонні мотиви взяли верх над економічними, в той час як у Гнідаві, Красному культурний шар утворився за часів палеоліту.

У широкому розумінні Луцьк другої половини I тисячоліття можна уявити собі як конгломерат поселень (Луцьк, Гнідава, Красне, Омеляник, Зaborоль, Кучкарівка, Хмельник, Вулька, Яровиця, Дворець, Вишків, Жидичин та інші), що становлять єдиний організм. У заселеній острові вбачається початок спеціалізації територій на господарські та адміністративно-оборонні. Внаслідок своєрідного розташування Луцьк і бере на себе останні функції. Якщо вживати термінологію руських літописів, то лише використання Луцька як укріпленого пункту невеликим тимчасовим гарнізоном дає підставу називати його «градом»⁴⁹.

Заселення Луцька-острова в VII ст. з оборонними цілями, коли навколоїшні урочища (Гнідава, Красне та інші) були вже залюднені, говорити про формування нових відносин у племінних союзах Волині. Про це також свідчать історичні події, що мали місце на цих землях.

Волинь була в числі перших східнослов'янських земель, що об'єдналися. За свідченнями арабських джерел та археологічних матеріалів, початкове формування державності східних слов'ян на чолі з дулібами відбулося на Волині у VI—VII ст.⁵⁰

Луцьк — поселення вождя племені або вождя племінного союзу. Це підтверджується, зокрема, його дальшим розвитком, коли на місці городища був збудований дерсв'яний, а потім муріваний князівський замок⁵¹. Можливо, тут містилась резиденція Луки — вождя союзу дулібів, як про це твердить легенда. Привертає увагу те, що час заселення Луцька за археологічними даними та за переказом співпадає. Крім то-

- ²³ М. П. Кучера. Археологические исследования Волынского отряда.—Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971, с. 245; його ж. Звіт про дослідження Волинського загону в 1969 г.—НА ІА АН УРСР.
- ²⁴ О. О. Ратич. Вказ. праця, с. 11; Інвентарні книги та фонди Волинського обласного краєзнавчого музею.
- ²⁵ Інвентарні книги...
- ²⁶ І. К. Свешникова. Вказ. праця, с. 13.
- ²⁷ Інвентарні книги...
- ²⁸ О. О. Ратич. Вказ. праця, с. 11.
- ²⁹ Волынские спархиальныес ведомости, № 11. Луцк, 1872, с. 409.
- ³⁰ О. О. Ратич. Вказ. праця, с. 11.
- ³¹ Інвентарні книги...
- ³² Там же.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Z odcłonie wieków, t. XI. z. 12, с. 162; О. О. Ратич. Вказ. праця, с. 6.
- ³⁵ О. О. Ратич. Вказ. праця, с. 9, 77; Інвентарні книги...
- ³⁶ Інвентарні книги...
- ³⁷ М. П. Кучера. Вказ. праця, с. 242—245.
- ³⁸ Інвентарні книги...
- ³⁹ AGAD. ASK—XLVI—20. Lustracya województwa Wołyńskiego. t. j. powiatów Luckiego... 1789, г., с. 2.
- ⁴⁰ О. Левицкий. Луцкая старина.—Чтения в историческом обществе Нестор-летописца, кн. V. К., 1891, с. 54; Л. Орда. Вказ. праця, с. 2; Памятники старины..., с. 1; В. Иванов. Епископы древней луцкой епархии. Почаев, 1891, стор. 7.
- ⁴¹ AGAD. ASK—XLVI—20, Lustr. с. 23.
- ⁴² Luck w obrazach. Luck, 1926, с. 19.
- ⁴³ ПСРЛ, т. 1. Сузdalская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927, с. 324—325; ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962, с. 390.
- ⁴⁴ А. И. Мердер. Древности Луцка и его прошлое. К., 1910, карта.
- ⁴⁵ Gloger Zygunt. Encyklopédia staropolska ilustrowana, t. 2. Warszawa, 1972, с. 23.
- ⁴⁶ Памятники, изданные временною комиссию для разбора древних актов, т. IV. К., 1859, с. 193.
- ⁴⁷ Там же, с. 95.
- ⁴⁸ Там же, с. 119.
- ⁴⁹ М. А. Фриде. Русские деревянные укрепления по древним литературным источникам.—Известия Российской академии истории материальной культуры, т. III. Л., 1924, с. 114—115.
- ⁵⁰ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М.—Л., 1939, с. 222; А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Историко-географические исследования. М., 1951, с. 130—131; В. Д. Баран. Ранні слов'яні між Дністром і Прип'ятлю. К., 1972, с. 78—79, 134, 140.
- ⁵¹ П. А. Рапопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.—МИА, № 140. Л., 1967, с. 67.
- ⁵² В. В. Ауліх. Вказ. праця, с. 107; В. Д. Баран. Вказ. праця.

Б. В. КОЛОСОК

(Киев)

Историко-топографические условия возникновения Луцка

Резюме

Принято считать, что первичное поселение, из которого возник город Луцк, было заложено в XI в. на небольшом остроконечном мысе между реками Стырь и Глушец. Геологические изыскания показали, что значительная часть ныне застроенной территории исторического ядра города ранее была болотом, а мыс — островом, площадь которого около 8 га. Археологические находки, исторические документы и литературные источники свидетельствуют, что расширение территории острова до размеров, известных нам по планам конца XVIII—XIX вв., происходило между XII и XVI вв.

Обобщение археологических материалов, собранных на окружающих остров Луцк территориях, показывает, что прибрежные участки надпойменных террас обоих берегов р. Стырь были интенсивно заселены со времен неолита. Культурный слой исторического ядра города Луцка начинает формироваться лишь с VI—VII вв. Скопление вокруг него поселений второй половины I тысячелетия н. э. по своей структуре напоминает значительный племенной центр. В заселении острова усматривается начало специализации территорий, их разделения на хозяйствственные и административно-оборонные, а отсюда и формирование новых отношений в племенном союзе.

Результаты исследования исключают гипотезу о происхождении названия города от изгиба р. Стырь — луки. Необоснованным является также предположение об основании города киевским князем Владимиром Святославичем.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

(Київ)

Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка

Вперше розвідки і збір археологічних матеріалів в околицях с. Таценки Обухівського району Київської області провадили в післявоєнні роки В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін, А. П. Савчук.

У 1967 р. під керівництвом В. М. Гладиліна члени археологічного гуртка Київського Палацу пionерів зібрали цікаву колекцію мікролітичного кременю за 500 м на південь від моста шосе Київ — Обухів через р. Стугну і за 1,5 км від с. Таценки¹. Стоянка обстежувалась і в наступні роки. Зараз колекція налічує 3250 оброблених кременів.

У північно-західній частині стоянки був закладений розкоп площею 15 м². Тут, під темно-сірим піщаним ґрунтом залігав шар жовто-бурого підґрунтя товщиною 60 см, а нижче — білий пісок. У ґрутовому шарі знайдені фрагменти кераміки раннього залізного віку. Оброблений кремінь траплявся у підґрунті, частіше в його нижній частині.

Розвідувальні шурфи показали, що в інших місцях стоянки культурний шар не зберігає внаслідок розвіювання. Крем'яні знахідки виявлені разом з культурними залишками епохи бронзи і раннього залізного віку на сучасній поверхні краю першої надзаплавної тераси р. Стугни, на площі приблизно 70×20 м. Висота піщаної тераси — 3 м.

Основною сировиною для виготовлення знарядь праці тут був валунний кремінь жовтих і сірих відтінків. Місцезнаходження невеликих гальок цього кременю розташоване за 2 км на південь від стоянки в ярах лесової тераси Дніпра.

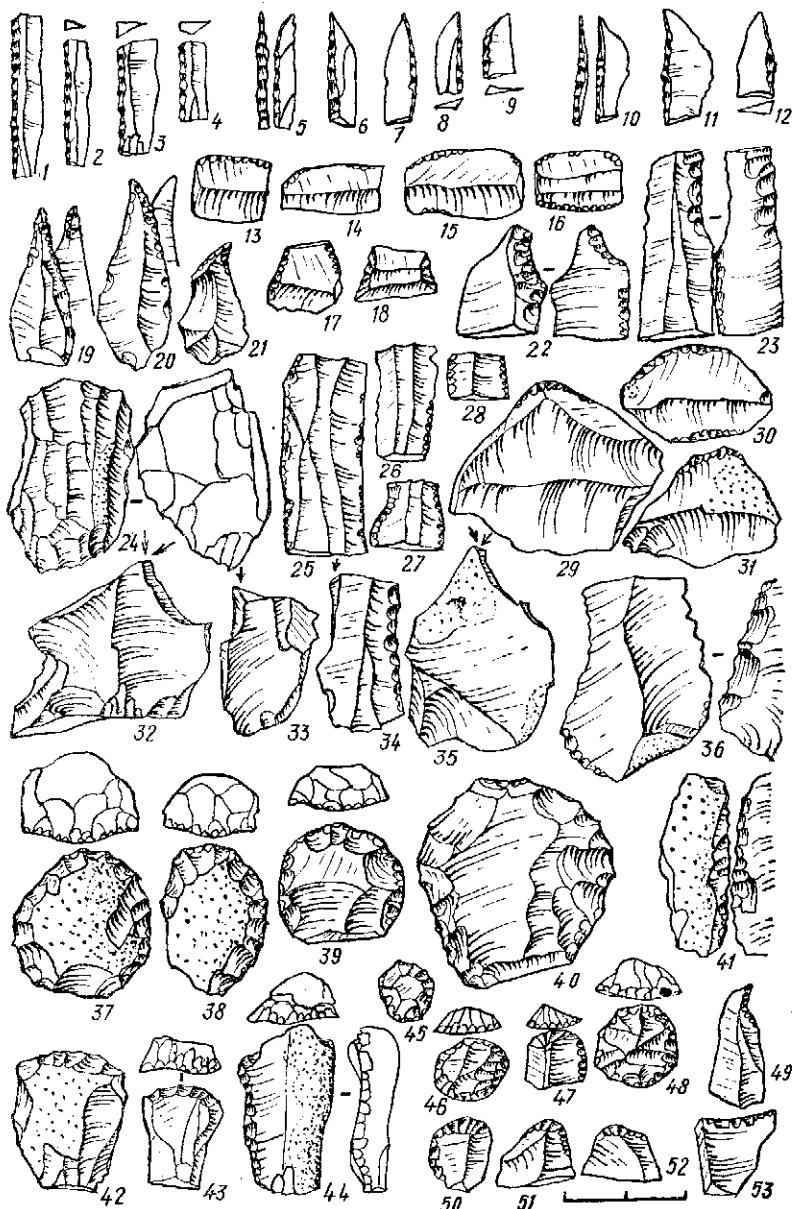
Низькою якістю сировини зумовлена своєрідна техніка розщеплення кременю на стоянці. Як підтверджує статистичний аналіз матеріалів основним типом заготовки для знарядь був відщеп невеликих розмірів. З 38 нуклеусів — 37 багатоплощадкові для відщепів або нуклеоподібні уламки. Є лише один нуклеус для мікропластин, призматичний, з двома скошеними ударними площинами (рис., 24). Якщо пластинки (часто атипіві), їх уламки, знаряддя на пластинках становлять 8% колекції, то підщепи та знаряддя на них, разом з лусочками — 87,8%.

Знаряддя праці становлять 6,5% колекції. Найчисленнішими серед знарядь комплексу є скребачки (32%), переважно округлі (рис., 37—40). Менш численні кінцеві на пластинчастих відщепах (рис., 42—44), які не утворюють серії і непомітно переходят в підокруглі (рис., 37—39). Серед округлих і підокруглих — близько половини знарядь високої форми (рис., 37, 38). Мікроскребачки (до 1,5 см в діаметрі) відрізняються тільки розмірами і більш правильною формою (рис., 45—48). Скребачки, виготовлені на відщепах, часто зберігають кірку на спинці.

Близько 2% колекції становлять різці на масивних відщепах та уламки (рис., 32—35). З них три — кутові, два — серединні. Серед мікролітів найбільше негеометричних з притупленим краєм (рис., 1—12). Серед них — 22 пластинки з притупленим краєм (рис., 1—4);

7 вістер типу Кудлаївка (рис., 6, 8, 10—12); три вістря з вигнутою і притупленою спинкою (рис., 5, 7, 9). Половина знарядь цієї серії зроблена на мікропластинах, інша — на відщепах.

Підретушовані перетини оброблені по краях несистематично ретушшю, що нагадує псевдоретуші і часом згладжує і закруглює кути

Крем'яний інвентар з мезолітичних пам'яток типу Таценки-Кудлаївка (1—53).

знарядь (рис., 13—16). Трапецій лише дві. Одна наближається до високої (рис., 17), інша — середньовисока, звичайна (рис., 18). Є також пластини з несистематичною, недосконалою ретушшю по краю, подібною до псевдоретуші (рис., 25—28). Так само недосконало оброблені відщепи, які мають випадкову форму (рис., 29—31).

Проколки (рис., 19—21) виготовлені на тригранних в перетині відщепах. У трьох випадках вони мають асиметричне жало, підправлене ретушшю зі спинки. На одній проколці вістря підтесане як зі спинки, так і з черевця (рис., 19).

У колекції є також три свердла на уламках пластин (рис., 22, 23) та п'ять відщепів і пластин, грубо підтесаних з черевця (рис., 34, 41). Крім того, частина виробів зарахована умовно до знарядь з віймками. Всі вони випадкових обрисів, нсвиразні, на відщепах та уламках кременю (рис., 49, 53). У складі колекції наявні п'ять відбійників та десять ретушерів.

Таблиця I

Показники техніки розщеплення кременю стоянки Таценки

№	Назва виробу	Кількість	%
I	Нуклеуси і нуклеподібні уламки	38	1,2
II	Заготовка знарядь:	1638	50,2
	1. відщепи		
	2. пластинки		
	а) цілі	40	1,2
	б) уламки	129	4
	в) перетини	50	1,5
III	Знаряддя:		
	1. на відщепах	170	79
	2. на пластинах та іх уламках	45	21
IV	Відходи виробництва:		
	1. Лусочки	1050	32,5
	2. Уламки	90	2,8
Р а з о м		3250	

На площі пам'ятки знайдено кілька дрібних фрагментів кераміки з рослинною домішкою і піском в тісті, а також уламок човника. Відсутність стратиграфії на стоянці не дає змоги остаточно вирішити питання про зв'язок цих знахідок з крем'яним інвентарем.

У ранніх мезолітических комплексах вказаних територій трапеції відсутні². Замість них широко представлені негеометричні мікроліти з притупленим краєм. Крім стоянки Таценки, до неї належать Кудлайвка на Десні, Селище на Трубежі, Казангородок, Камінне I, Білосороки на Прип'яті та ін.³ До цих пам'яток типологічно наближаються мікролітичні комплекси тих же територій з численними серіями трапецій і меншою кількістю негеометричних мікролітів з притупленим краєм (Селецькі Дюни, пункт 92 та інші по Десні, Загай та Коржі, урочище Бірки по Трубежу тощо)⁴.

Поширення трапецій в лісовій зоні є хронологічним показником, і багатьма дослідниками мезоліту Європи датується початком атлантичного періоду голоцену⁵. Переважання цих виробів над негеометричними мікролітами з притупленим краєм та розвинений і досконалій крем'яний інвентар другої групи мікролітических стоянок свідчить про її пізніший час.

Ряд спільних рис в комплексах цих двох груп вказує на їх генетичну єдність. До таких рис належать: 1) мікролітізм та відщепова техніка розщеплення кременю; 2) постійна наявність негеометричних мікролітів з притупленим краєм специфічних форм (типу Кудлайвка, сегментоподібних та ін.); 3) переважання в комплексах високих трапецій

над звичайними; 4) ісзначна кількість різців, досить своєрідних (серединні та кутові, на невеликих відщепах); 5) основний тип знарядь — округлі, часто високі скребачки та мікроскребачки; 6) використання місцевих, зокрема валунних порід низькоякісного кременю.

Вістря стріл на пластинах більш притаманні північній групі мікролітичних стоянок типу Кудлайлівка (Кудлайлівка, Казангородок, Камінне I, Білосороки та ін.). У південній групі пам'яток Середнього Подніпров'я цей тип знарядь поширені менше (Таценки, Селище, Загай I, Коржі, урочище Бірки). Поширення вістер стріл на пластинах польський дослідник С. К. Козловський пояснює впливом автохтонної мезолітичної культури, локалізованої в північній частині лісової зони Східної Європи⁶.

У Польщі комплекси, до яких типологічно наближається описаний тут інвентар та матеріали інших ранніх мікролітичних стоянок Середнього Подніпров'я, Десни, Прип'яті, становлять окрему мезолітичну коморницьку культуру. Остання прийшла на зміну свідерській і датується раннім мезолітом. Лише в пізньокоморницьких пам'ятках з'являються перші трапеції⁷. Що ж до аналогій коморницької культури, то вони є в культурах Дювензее на території ФРН та НДР, та Стар Кар в Англії. Всі три згадані культури виникають на базі фінальнопалсолітичних культур північно-західної Європи, що зазнали вплив південних мікролітичних традицій⁸.

Коморницькі пам'ятки на території Польщі та пам'ятки типу Таценки-Кудлайлівка мають ряд спільніх рис. Ця близькість простежується у мікролітізмі та відщеповій техніці розщеплення кремсню, у наявності в комплексах негеометричних мікролітів з притупленим краєм специфічних форм (типу Кудлайлівка, сегментоподібних пластин з притупленим краєм); переважанні трапецій високої форми над середньовисокими; незначному числі різців та численних серіях скребачок на відщепах і нарешті у використанні валунних порід кременю. Але є й риси, що різнять ці дві групи пам'яток. Так, поки що невідомі на Середньому Дніпрі, Десні, Прип'яті мезолітичні комплекси з негеометричними мікролітами з притупленим краєм, але без трапецій. Тобто відомі нині пам'ятки типу Таценки-Кудлайлівка датуються часом не раніше пізнього мезоліту і можуть поірніюватися тільки з пізньокоморницькими. Типологічною особливістю крем'яного комплексу останніх є серії так званих коморницьких вістер та трикутників. Замість них на території Середнього Подніпров'я, на Прип'яті, Сожу та Десні поширені негеометричні мікроліти з притупленим краєм сегментоподібних форм⁹. Деякі відмінності є і в типології скребачок. На пам'ятках типу Таценки-Кудлайлівка вони округлі, високі, часто мініатюрні за розміром. Такий набір характерний для пізнього мезоліту та раннього неоліту в південній степовій зоні Східної Європи. Остання особливість, можливо, певною мірою вказує напрямок, в якому слід шукати генетичну підоснову пам'яток типу Таценки-Кудлайлівка.

Багатьма дослідниками відзначався генетичний зв'язок деяких мікролітичних комплексів лісостепової та лісової зони Східної Європи з матеріалами Півдня¹⁰. У пізньому і особливо в фінальному палеоліті в умовах першої фази мікролітизації¹¹ тут набувають поширення негеометричні мікроліти з притупленим краєм різних типів. Маються на увазі стоянки Кам'яна Балка I та II, Муралівка, Амвросіївка, Сюрень I деякою мірою, Кайстрова Балка IV, Осокорівка (V a горизонт), Сагайдак, Аккаржа та ін. Про проникнення на північ посіїв цих традицій свідчать II горизонт Тельмановської стоянки на Дону та Журавка на Удаї.

Звичайно хронологічний розрив між фінальним палеолітом степової зони Східної Європи та пізнім мезолітом пам'яток типу Таценки-

Кудлаївка значний, та він дещо скороочується наявністю мезолітичних могильників Надпоріжжя (Волоський, Василівка I та III), а також стоянки Журавка. Незважаючи на відносний архаїзм комплексів останніх, їх генетичний зв'язок з пам'ятками типу Таценки-Кудлаївка простежується досить чітко. Вістря та пластинки з притупленим краєм, відщепова техніка розщеплення кременю та мікролітізм однаково характерні для обох груп.

Таблиця II

Типологічний список знарядь стоянки Таценки

№	Тип знаряддя	Кількість	%
1	Скребачки:		
1	а) округлі правильні	7	3,3
2	б) підокруглі	10	4,7
3	в) кінцеві на плас-		
	тинчастих відщепах	10	4,7
4	г) мікроскребачки	15	7
5	д) скребачки непра-		
	вильної форми	27	12,6
6	Різці:		
6	а) кутові	3	1,4
7	б) серединні	2	0,9
8	Мікроліти:		
8	а) негеометричні з при-		
	туpledним краєм	32	14,8
9	б) перетини пластиин		
	з підрештовкою	15	7
10	в) трапецій	2	0,9
11	Ріжучі знаряддя:		
11	а) пластини з несистема-		
	тичною ретушшю	14	6,6
12	б) відщепи з ретушшю	30	13,9
13	Проколки	4	1,9
14	Свердла	3	1,4
15	Відщепи і пластинки, підтесані		
	з черевця	4	1,9
16	Знаряддя з виймками	22	10
17	Ретушери	10	4,7
18	Відбійники	5	2,3
Разом		215	

Таким чином, поширення негеометричних мікролітів з притупленим краєм, що почалося на півдні Східної Європи в фінальному палеоліті з проникненням сюди південних капсійських традицій, охопило також Середнє Подніпров'я, долини рік Десни та Прип'яті. Стоянка Таценки та подібні до неї з численними серіями мікролітів і незначною кількістю трапецій в комплексах належать до того часу, коли на цих територіях зростає роль трапецій. Останні з'являються на півдні Східної Європи в ранньому мезоліті, з початком другої фази мікролітізації¹², а в лісовій зоні Європи — наприкінці мезоліту. Отже, виявлені досі стоянки типу Таценки-Кудлаївка датуються часом пе раніше середини мезоліту, а пам'ятки, що типологічно з ними пов'язані, але мають в інвентарях численні серії трапецій, є ще пізнішими. Вістря стріл на

пластинах в комплексах типу Кудлаївка свідчать про вплив місцевих традицій на південні мікролітичні.

Щодо типологічної схожості вказаних комплексів та коморницької культури на території Польщі, то вона, можливо, пояснюється проникненням на північ південних традицій першої фази мікролітизації не лише по долині Дніпра, але й більш західними шляхами¹³. Під їх впливом в близьких природно-географічних умовах лісової зони Європи склався ряд споріднених до певної міри культур. До них належать коморницька культура та пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка Среднього Подніпров'я, долин Десни й Прип'яті.

На закінчення слід додати, що остаточне вирішення цих питань можливе лише на матеріалах стратифікованих пам'яток, пошуки, дослідження та публікація яких є першочерговим завданням.

¹ В. Н. Гладилін и В. Н. Станко. Мезолітическое местонахождение у с. Таценки на Киевщине.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. 2. К., 1967, с. 99—102; іх ж е. Дополнительные данные о мезолитическом местонахождении у с. Таценки.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971, с. 113—115.

² Д. Я. Телегин. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-территориального членения памятников.— *The mesolithic in Europe*. Warszawa, 1973, с. 537.

³ М. Я. Рудинський. Деякі підсумки та найближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР.— Антропологія, т. 4. К., 1930, рис. 8; А. П. Савчук. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї.— Археологія, 13. К., 1974, с. 51; S. K. Kozłowski. Zespoły typu Kudłajewka.— *Swiataowit*, XXXIII. Warszawa, 1967, с. 109.

⁴ S. K. Kozłowski. Kultura komornicka na tle mezolitu Europy Środkowej.— *Swiataowit*, XXVIII. Warszawa, 1967, с. 15; В. Ф. Исаенко. Неолит Припятского Полесья. Автореферат кандидатской диссертации. Минск, 1973, с. 57; В. П. Левенок. Мезолит среднерусского Днепро-Донецкого междуречья и его роль в сложении местной мезолитической культуры.— МИА, № 126. М.—Л., 1966, с. 93—98, рис. 4; його ж. Работы Деснинского отряда 1956 г.— КСИИМК, вып. 74. М., 1959, с. 28; А. П. Савчук. Вказ. праця, с. 43, 44, 50.

⁵ А. А. Формозов. Распространение сегментов и трапеций в каменном веке Европейской части СССР.— СА, 1. М., 1973, с. 236; S. K. Kozłowski. Introduction to the history of Europe in early holocene.— *The mesolithic in Europe*. Warszawa, 1973, с. 334.

⁶ S. K. Kozłowski. Zespoły... с. 107—120.

⁷ S. K. Kozłowski. Pradzieje ziem Polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e. Warszawa, 1972, с. 218—224, 303—305.

⁸ S. K. Kozłowski. Introduction...; Bolesław Ginter. Remarks on the origin of some mesolithic cultures in Poland.— *The mesolithic in Europe*. Warszawa, 1973, с. 181—182.

⁹ S. K. Kozłowski. Zespoły... 113, 115.

¹⁰ В. П. Левенок. Вказ. праця, с. 96—97; В. Ф. Исаенко. Каменный век Белоруссии в свете нового исследования Полесья.— Древности Белоруссии. Минск, 1969. с. 40—42.

¹¹ В. Н. Даниленко. Волошский эпипалеолитический могильник.— СЭ, № 3. М., 1955, с. 61.

¹² Там же.

¹³ В. Н. Даниленко. Неолит Украины. К., 1969, с. 54—55.

Л. Л. ЗАЛИЗНЯК

(Киев)

Мезолитические памятники типа Таценки-Кудлаевка

Резюме

Задачей статьи является публикация материалов памятника. Сделана попытка найти генетическую подоснову и аналогии стоянке у с. Таценки и ей подобным.

Памятники типа Таценки-Кудлаевка территории Среднего Поднепровья, долин р. Десны и Припяти, как и позднеморницкие памятники в Польше, характеризуются доминированием псеогеометрических микролитов с притупленным краем в комплексах и незначительным количеством трапеций. Несмотря на локальные отличия, они типо-

логически и хронологически близки и датируются временем распространения трапеций в лесной зоне Европы. Возможно, генетической подосновой комплексов типа Таценки-Кудлаевка являются памятники Юга Восточной Европы с преобладанием среди материалов негеометрических микролитов (Волошский могильник, Васильевский I и III, стоянка Журавка).

I. I. АРТЕМЕНКО, Г. М. ПРОНІН

(Київ)

Пам'ятки аbashевської культури на Десні

За останні роки проблема аbashевської культури привернула увагу багатьох дослідників бронзового віку. Зараз пам'ятки аbashевської культури відомі на значній території Східної Європи і Західного Сибіру. Основна кількість їх зосереджена у Середньому Поволжі¹, Подонні² та на Південному Уралі³. окремі пам'ятки і знахідки виявлені й в басейні Сіверського Дінця⁴, Сейму⁵, у районі Верхнього Поволжя⁶ та Оки⁷.

Територія поширення цих старожитностей остаточно ще не визначена. На думку П. П. Єфименка і П. М. Третьякова, аbashевські племена, очевидно, не заселяли вказану територію суцільним масивом, бо сліди їх перебування (крім названих трьох районів.—I. A.) простежуються рідко. Це, як вважають згадані дослідники, не можна пояснювати лише недостатнім вивченням аbashевських пам'яток⁸. Для уточнення їх ареалу важливими є знахідки в Брянській області. Вони викликають інтерес також і тим, що П. М. Третьяков локалізує стародавній центр аbashевської культури на заході, більше до Середнього Подніпров'я⁹. На його думку аbashевська культура розвивалась в умовах контакту з середньодніпровською в області, розташованій на схід від Середнього Дніпра.

На території Брянської області поховання аbashевської культури вперше було виявлено в 1896 р. поблизу с. Немеричі Дятьківського району¹⁰. В одному з трьох розкопаних тут курганів трапилась могильна яма глибиною близько 0,6 м, на дні якої лежав на спині скорочений кістяк. Біля голови стояла невелика округлореберчаста посудина, орнаментована відбитками зубчастого штампу у вигляді двох кругових ліній під вінцями і широкого зигзагоподібного візерунка по тулубу. Ця знахідка близька до аbashевських. Аналогічна за формою кераміка відома на Нижній Ведузі (права притока Дону), поблизу ст. Латне¹¹, на околиці с. Пікшик (курган 5, поховання 3) у Північній Чувашії¹², а також у курганах Волго-Вятського межиріччя¹³.

У 1973 р. під час проведення Середньодніпровською експедицією ІА АН СРСР (під керівництвом І. І. Артеменка) розкопок курганів з похованнями середньодніпровської культури в заплаві лівого берега Десни, в урочищі Луньове навпроти с. Дядьковичі Жуківського району був виявлений в насипу кургану № 8 розвал посудини аbashевської культури. Вона круглодонна, видовжених пропорцій, з короткими відгнутими пазовні вінцями. У тісті — домішка органічних залишків (товчена черепашка, цілком вилужена). На обох поверхнях посудини — сліди штриховки від загладжування зубчастим штампом. Висота — 20 см, діаметр вінець — 22 см. Орнаментована лише верхня частина, де відбитки зубчастого штампу утворюють під вінцями ряд ямкових краплеподібних вдавлень, а нижче — три горизонтальних ряди (рис. 1). Як ця посудина потрапила в насип кургану середньодніпровської культури, сказати важко, але можна припустити, що тут було поховання з тілопокладенням (могильна яма в насипу не простежувалась, а кістяк в умовах піщаного ґрунту не зберігся).

Особливо великий інтерес становить могильник абашевської культури, досліджений в 1974 р. Деснянським лівобережним загоном ІА АН СРСР під керівництвом Г. М. Проніна поблизу с. Салтановка Навлинського району. Могильник виявлено під час розкопок поселення першої половини — середини I тисячоліття н. е. Він розташований за 5 км на північ—північний захід від с. Салтановка, на правому березі р. Навля (ліва притока Десни).

У процесі розкопок встановлено, що культурний шар поселення перекриває могильник доби бронзи. Дані Е. А. Калітіної про наявність тут кераміки та знарядь праці неолітичного часу не підтвердились¹⁴.

На площі розкопу, на рівні материка було виявлено 12 ям, а також плями, контури яких визначались за світло-сірим золотистим заповненням на тлі коричнювато-жовтого материкового піску (рис. 2). Їх можна вважати належними до епохи бронзи. Багато ям простежено лише біля дна, тому що у верхній частині вони були зруйновані під час спорудження будівель, риття ям тощо в I тисячолітті н. е. Цим пояснюється і зміщування матеріалу в культурному шарі пам'ятки, де поряд з керамікою того ж часу, що й поселення, траплялись фрагменти посудин доби бронзи, крем'яні відщепи, сколи, знаряддя праці тощо.

Крем'яні вироби нечисленні: серед них скребки (рис. 3, 2, 6); уламок ножа (рис. 3, 4) з опуклою спинкою і плоскою внутрішньою поверхнею (на ньому є сліди перебування у вогні); уламок ножа з круговою ретушшю по краю і двобічною обробкою (рис. 3, 10); наконечник дротика (?) зі слідами дії вогню (рис. 3, 9); заготовки знарядь (рис. 3, 1, 5). Всі знаряддя виготовлені з чорно-сірого кременю, за винятком уламка виробу з червоного валунного кременю. Слід також відзначити, що ці знахідки крім мініатюрного наконечника стріли з коротким чешишком (рис. 3, 7), виявлені в шарі поселення і не пов'язані з певними похованнями могильника.

Нечисленним є і керамічний матеріал цього часу — кілька посудин та 186 фрагментів кераміки доби бронзи, виявлених на розкритій площі пам'ятки.

Більшість обстежених ям були порожніми. В жодному з поховань не знайдено залишків кістяків або їх слідів. Це дає можливість припустити, що поховання здійснювалися за обрядом тілопокладення, і скелети в м'якому піщаному ґрунті не збереглися.

Поховання № 1. На глибині 0,47 м від денної поверхні виявлено розвал посудини (рис. 2). Це горщик банкоподібної форми з прямими вінцями, прикрашений на 2/3 висоти орнаментом, який утворює трикутники, повернуті вершинами один до одного і заповнені відбитками гребінчастого штампу. По боках посудини є дві невеликі ручки з наскрізними отворами, оздоблені аналогічним орнаментом (рис. 4, 1). Діаметр вінець — 16,6 см, дна — 13 см, висота — 11,8 см. Горщик виготовлено ретельно: тісто добре вимішане, з додатком дрібного піску. Поверхня коричнювато-сірого кольору, добре загладжена, начебто підлощена.

Поруч з посудиною трапились дрібні вуглиники та два крем'яні відщепи. За 1,6 м на південний схід від нього на глибині 0,5 м знайдено розвал ще одного горщика того ж часу. Він має видовжені

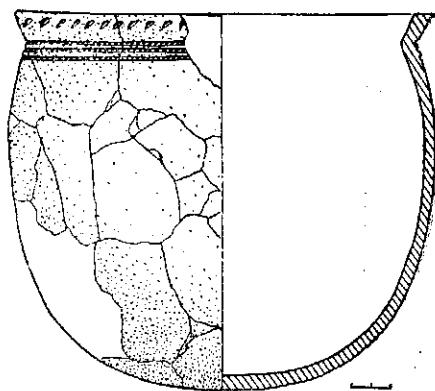

Рис. 1. Глиняний посуд з поховання в урочищі Луньове.

пропорції і невисокі, різко відігнуті вінця, по зрізу дещо скосені до середини. Найбільше розширення тулуба припадає, очевидно, на середину висоти (рис. 4, 2). Посудина погано збережена, є лише верхня частина, дно не знайдено. За технологією виготовлення горщик значно від-

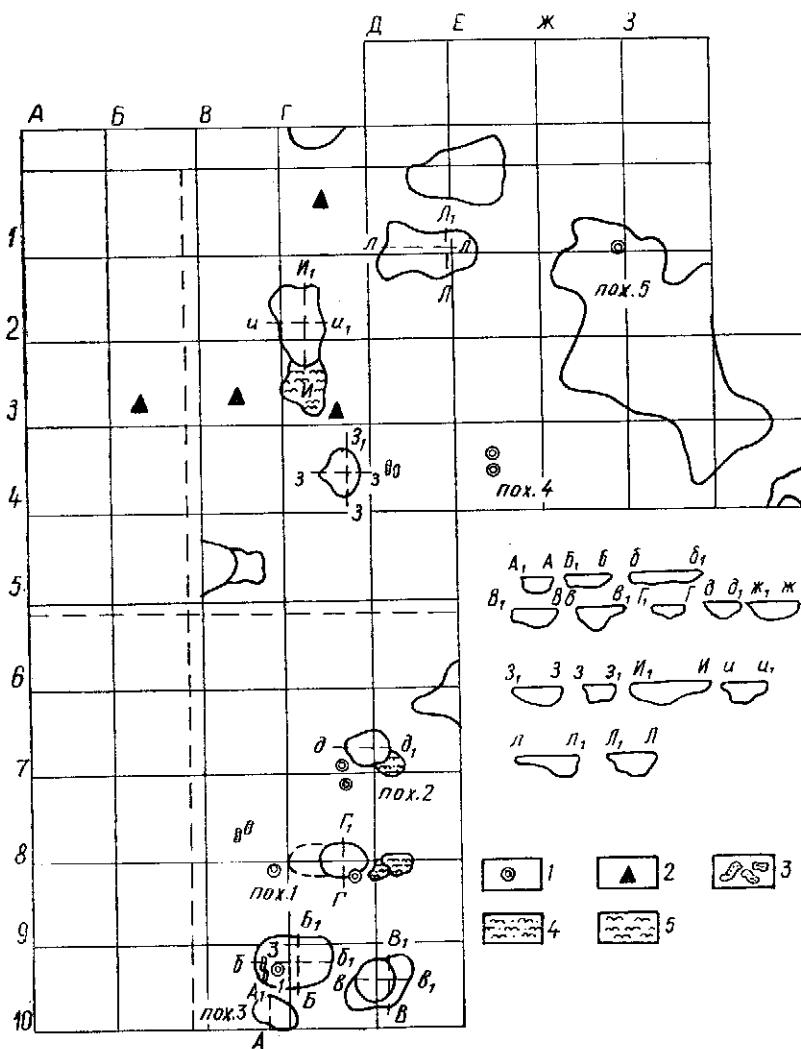

Рис. 2. План могильника поблизу с. Салтановка:
1 — глиняний посуд; 2 — скупчення фрагментів кераміки; 3 — уламки щелеп тварин; 4 — вогнище; 5 — зольна пляма.

різняється від попереднього. У тісті — велика кількість органічних домішок (товчена черепашка), випал слабий. Поверхня коричнювато-сіра, має сліди випалених домішок. Посудина не орнаментована.

Мабуть, до цього ж поховання належить і уламок нижньої щелепи жуйної тварини (корови?), що лежав на відстані 1 м на північний захід від місця знахідки першої посудини (рис. 2). Описані горщики виявлені в межах темної плями неправильної форми, орієнтованої у довжину із заходу на схід. Таким чином, складається уявлення, що могильна яма була значною мірою зруйнована в пізніший період. Її межі чітко простежувались лише біля дна, на рівні материка, в який вона заглиблена на 0,3 м. Яма, очевидно, мала значні розміри. Глибина її нерівномірна — найбільша в східній частині, розташованій у матерiku (рис. 2). Обидві посудини стояли на краю ями: одна біля східної стінки,

друга — більше до її західного боку. Тут же була і згадана щелепа. Ніяких знахідок у заповненні ями не виявлено.

Поховання № 2. На глибині 0,56—0,59 м знайдені дві посудини. Вони, як і попередні, виявлені в межах плями темно-сірого заповнення невизначеної форми. Орієнтація її у довжину — із заходу на схід. За своїм вмістом пляма пов'язується з належними до часу поселення залишками споруд, які порушили розташовані нижче ями ґрутового мо-

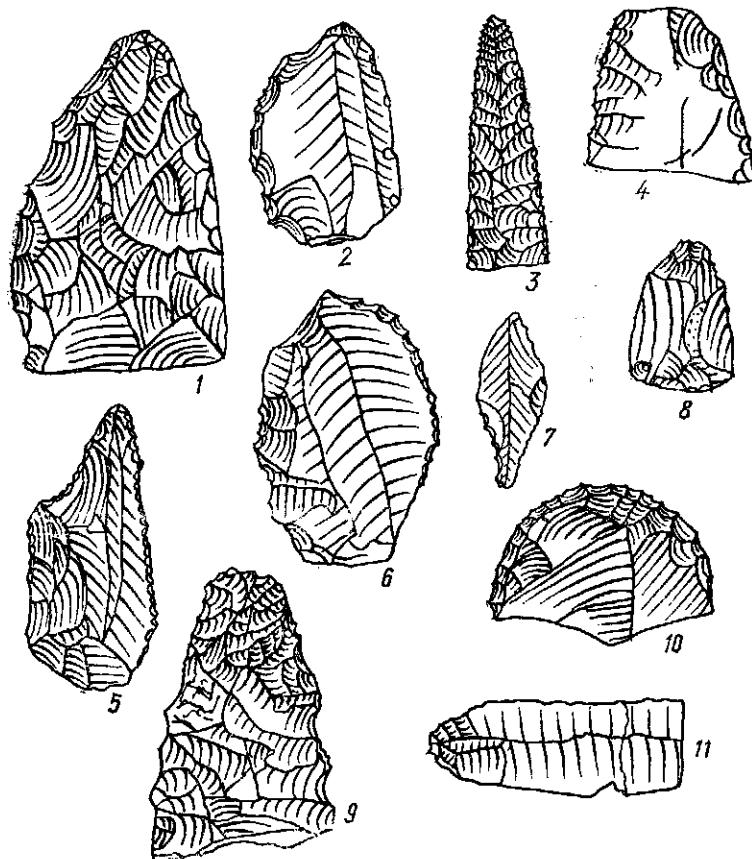

Рис. 3. Крем'яний інвентар з культурного шару поблизу с. Салтановка (1—11).

гильника. Перша посудина — горщик видовжених пропорцій з невисокими, прямими, злегка відігнутими вінцями, плоско зрізаними по верхньому краю. Шийка та плічка ледве позначені, тулуб плавно переходить у конус донизу. Дно не виявлено. Тісто містить численні органічні домішки в поєданні з товченою черешашкою; випал слабий. Діаметр вінець — 19,2 см. Горщик орнаментований трьома паралельними лініями відбитків шнура, а також шнуровими вдавленнями у вигляді підтрикутних фестонів нижче шийки (рис. 4, 4).

Друга посудина знайдена за 0,20 м на північ від першої (рис. 2). Вона невелика, банкоподібної форми. Висота її — 5,8 см, діаметр вінець — 10 см, дна — 7,5 см. За складом тіста аналогічна посудині з поховання № 1 (рис. 4, 3). Поверхня на 3/4 висоти прикрашена відбитками гребінчастого штампу. Орнамент складається з трьох поясів: верхній утворений ламаною лінією з відбитків гребінця, що містяться між двома паралельними лініями; середній пояс (широкий) має два ряди підтрикутного орнаменту з вершинами трикутників, оберненими одна до

одної; площа їх заповнена відбитками гребінчастого штампу. Горизонтальна лінія, нанесена цим штампом, відокремлює середній пояс від нижнього, який утворюється двома ламаними лініями того ж орнаменту. По краю вінця прикрашені неглибокою прямою насічкою, розділе-

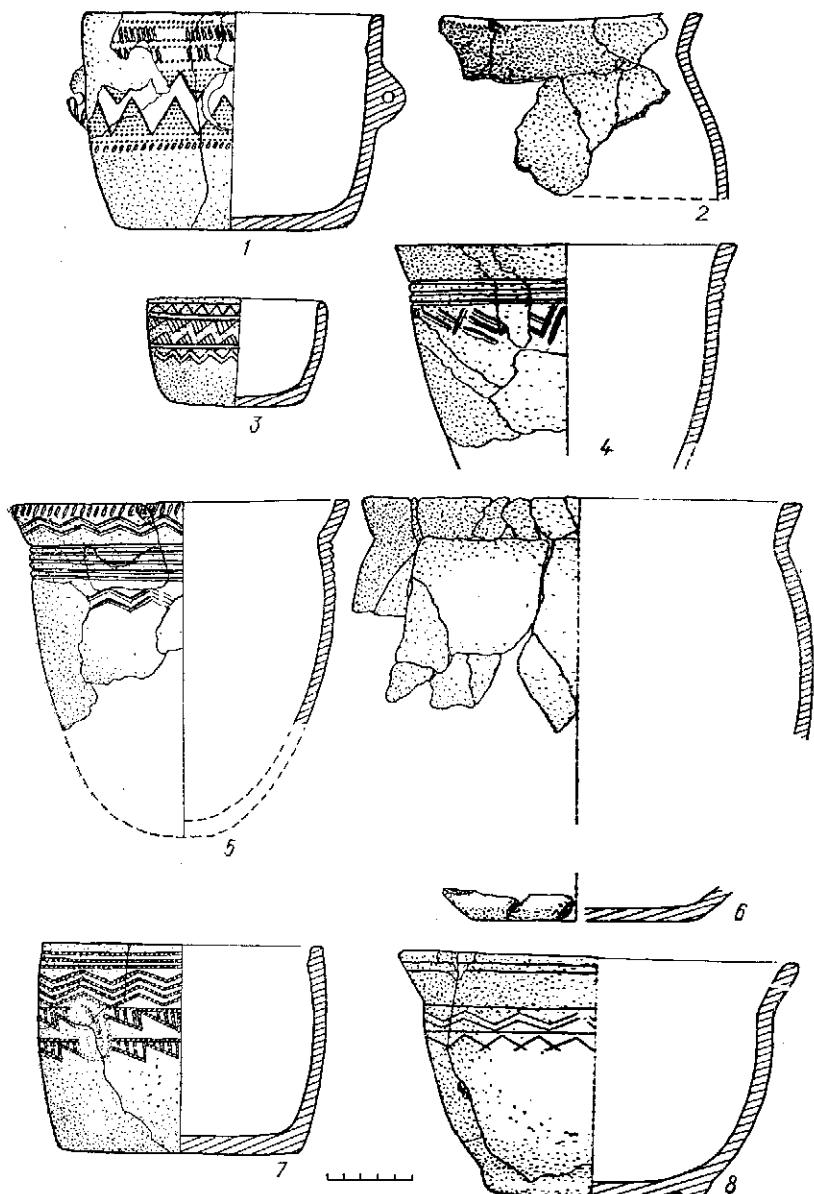

Рис. 4. Глиняні посудини з поховань поблизу с. Салташовка (1—8).

ною на окремі групи (по 10—12 насічок у кожній). Обидві посудини пов'язані з ямою доби бронзи (рис. 2), чітко простеженою лише на глибині 0,72 м в материку (верхні краї також дуже пошкоджені в пізніший період). Яма овальної форми, орієнтована в довжину з заходу на схід. Розміри — 1×0,8 м, глибина від рівня стародавньої денної поверхні — 0,4 м. Стінки прямі, дно плоске (рис. 2, розріз Д—Д₁). Вона була заповнена світло-сірим золистим піском з включенням дрібного вугілля. Жодних знахідок тут не було. Посудини стояли, певно, на південно-

східному краю ями. Слід також відзначити, що біля східного краю на глибині 0,87 м, виявлено округлу пляму сильно випаленого піску діаметром близько 0,6 м (рис. 2). Проте важко визначити чи пов'язана ця пляма з похованням.

Поховання № 3. Могильна яма, як і описані вище, перекрита пізнішими спорудами. Її контури визначені на глибині 0,5 м у вигляді плями неправильної форми з темно-сірим заповненням. Більш виразно її межі простежувались на рівні материка з глибини 0,93 м (рис. 2). Яма під-прямокутна, з округлими кутами, орієнтована поздовжньо із заходу на схід. Довжина могили — 2,80 м, ширина — 1,15 м, глибина сягала, очевидно, 0,5 м. Вона була вирита в шарі світло-сірого супіску, а основою врізана в материк на глибину 0,3 м. Дно могили рівне, має незначне підвищення в західній частині. Західна стінка майже вертикальна, східна більш похила. Заповнення — однорідний світло-сірий пісок з включенням дрібного вугілля. На дні, в південно-західному кутку виявлено розвал посудини (рис. 4, 5), що має видовжені пропорції, різко відхилені вінця, плоско зрізані по верхньому краю, та профільовану шийку. Гулуб яйцеподібної форми, з найбільшим розширенням на середині висоти. Профіль посудини відновити не вдалося, але паявні фрагменти дна свідчать про його форму. Дно було або округлим, або дещо сплощеним. За технологією виготовлення посудина не відрізняється від аналогічних з поховань № 1 і 2. У тісті — домішка дрібно товченої черепашки та органічні включення. Поверхня коричнювато-сіра, має сліди вишалених домішок. Орнамент являє собою видовжені вдавлення по зовнішньому краю вінець, а по нижньому — дворядну ламану лінію. На шийці є тулуబі е п'ять паралельних ліній, утворених відбитками шнура, нижче яких по тулубу проходять ще дві ламані лінії.

За 0,30 м на захід від цієї посудини, також на дні ями, лежала в анатомічному порядку щелепа великої жуїної тварини. Біля західної стінки могильної ями в світло-сірому золистому заповненні, на глибині 0,98 м виявлено крем'яний ромбоподібний наконечник стріли з коротким черешком (рис. 3, 7). Крім того, знайдено кілька крем'яних відщепів. Залишків кістяка, так само, як і в попередніх випадках, не зафіксовано.

Ще одна яма тієї ж доби, з аналогічним вмістом, виявена на південь від поховання № 3 (рис. 2). Контури її простежено на глибині 0,93 м. Вона мала овальну форму і була орієнтована в довжину з заходу на схід, з незначним відхиленням на південь. Розміри ями $1,10 \times 0,8$ м. Глибина її в матерiku — 0,4 м. Стрімкі, майже прямовисні стінки звужувалися до дна. Знахідок тут не виявлено. Інша яма з аналогічним заповненням, очевидно, також належала до могильника, виявлена на глибині 0,66 м (нерівномірність глибин, на яких простежувались ями, пояснюється нерівністю піщаного материка). Яма овальна, орієнтована в довжину з північного заходу на південний схід. Розміри — $1,8 \times 1,0$ м (рис. 2). На тлі світлого заповнення виділялась більш темна пляма з включенням дрібного вугілля. Конфігурація ями досить складна: східна стінка більш похила і плавно знижується на захід, утворюючи немовби невеликий східець; центральна частина загиблена, західна стінка майже прямовисна (рис. 2). Максимальна глибина ями від поверхні материка — 0,6 м. У заповненні могили трапились кілька нсвиразних фрагментів кераміки епохи бронзи та один неолітичного часу (рис. 5, 15).

Поховання № 4. На глибині 0,84 м на рівні материка виявлені дві посудини (рис. 2, 1). Одна з них, банкоподібної форми, стояла непорушеною на дні. Діаметр її вінець — 15,2 см, дна — 13,3 см, висота — 11,2 см. Вона виготовлена з однорідного, добре вимішаного тіста, яке має домішку дрібного піску. Поверхня темна, коричнювато-сірого відтінку, ретельно загладжена (нагадує підошвену). На стінках були дві ручки, від яких збереглись сліди наліпів. До середини висоти посудина

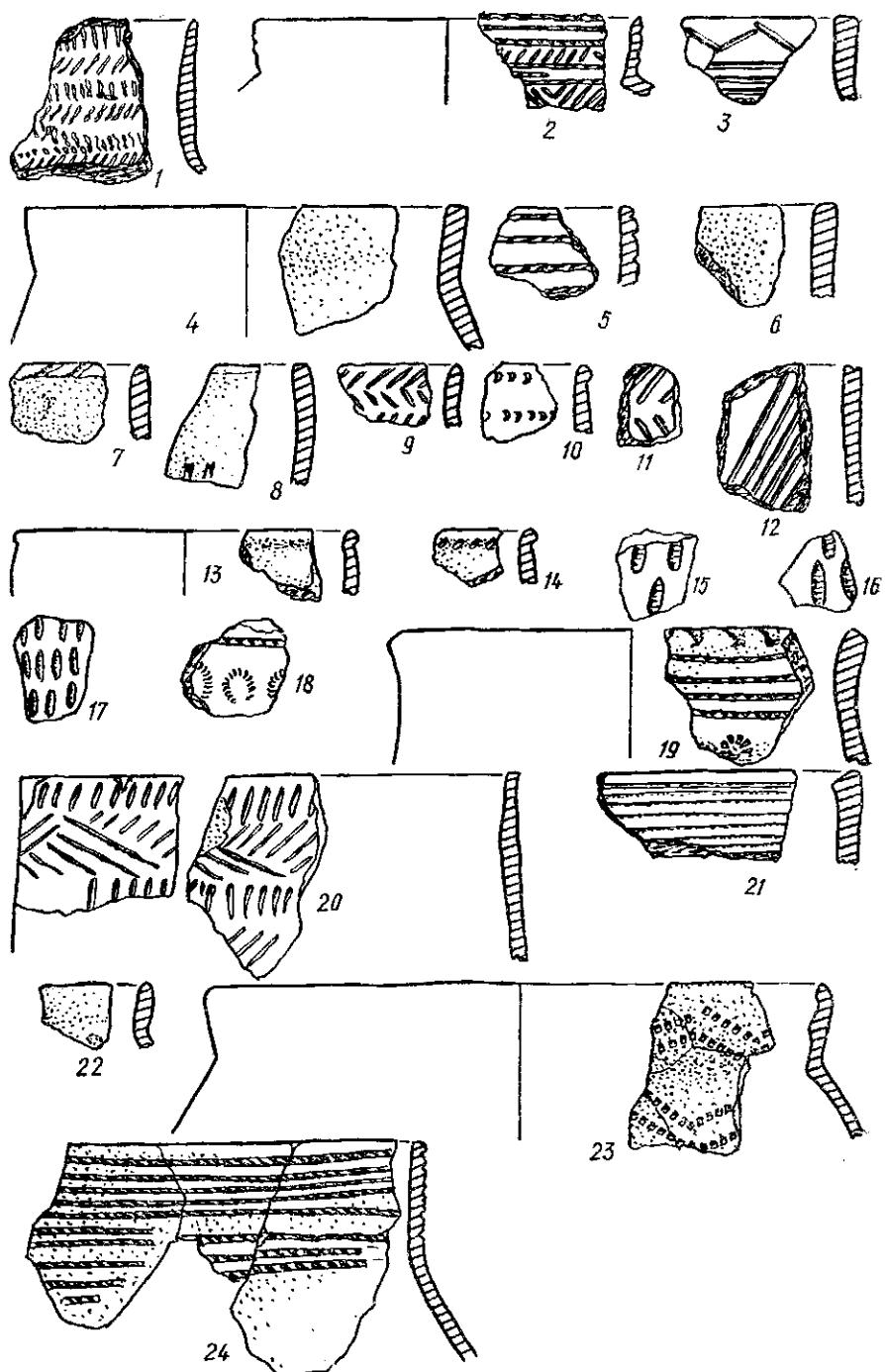

Рис. 5. Кераміка з культурного шару поблизу с. Салтановка (1—24).

орнаментована багаторядними горизонтальними і ламаними лініями з відбитків гребінчастого штампу і двома рядами орнаменту підтрикутної форми з вершинами, повернутими донизу, і з відбитками гребінця всередині (рис. 4, 7). По верхньому краю вінець є нарізка.

Розвал другої посудини трапився поруч (рис. 2). Це горщик з прямыми, потовщеннями в верхній частині вінцями, злегка відігнутими назовні. Тулуб дещо опуклий. Найбільший діаметр припадає на середину висоти. Дно сплющене. Діаметр вінець — 20 см, дна — 10 см (рис. 4, 6). Горщик виготовлено з недбало вимішаного тіста, що містить значну домішку органічних включень і дрібно товченої черепашки. Орнаменту немає. На зовнішній коричнювато-сірій поверхні є неглибокі сліди вертикального загладжування, схожі на штриховку.

За 2,3 м на захід від посудин на глибині 0,79 м лежали в анатомічному порядку дві щелепи великої жуйної тварини (рис. 2). Кістки погано збережені. Не виключена можливість, що вони також належать до описаного поховання. Його могильна яма в плані не простежувалась, бо нижній горизонт світло-сірого супіску значно порушені пізнішими спорудами. Але в профілях південної та східної стінок розкопу зафіковано неглибоку западину (яма?) в матерiku, орієнтовану в довжину з заходу на схід і досить велику за розмірами (приблизно 3,2 м довжини і до 1,6—1,7 м ширини). Інших знахідок поблизу не виявлено, лише під час зачистки на рівні материка зібрано окремі крем'яні відщепи.

Поховання № 5. На глибині 0,97 м на рівні материка, виявлено цілу посудину, що стояла на дні (рис. 2), і, очевидно, також була пов'язана з могильником. Форма її дещо незвичайна порівняно з усіма описаними знахідками. Це широко відкрита посудина, вінця злегка відігнуті, край округлий. Шийка невисока, слабо позначена, а тулуб трохи розшириений в нижній третині висоти. Оформлення дна нагадує невисокий кільцевий піддон. Поверхня сірувато-коричневого кольору, рівна, загладжена. У тісті — домішка дрібно товченої черепашки. Посудина прикрашена трохи нижче шийки горизонтальними і зигзагоподібними прокресленими лініями (рис. 4, 8). Могильна яма не простежувалась. Інших знахідок не виявлено.

Окремі ями й плями, які можна вважати належними до епохи бронзи, траплялись по всій площині розкопу (рис. 2). Призначення більшості з них з'ясувати важко через повну відсутність інвентаря. В їх числі — пляма світло-сірого золистого заповнення на межі квадрата Д₆₋₇, яка заходить у стінку розкопу (рис. 2); інша — в квадраті В₅ (рис. 2); велика пляма неправильної форми (кв. Д₁—Е₁ та метрова прирізка до них; рис. 2).

Яма в квадраті Г₄ (рис. 2) — овальної форми, орієнтована в довжину з півночі на південь. Розміри — 1,2×0,8 м, глибина від поверхні материка — 0,43 м. Яма в квадраті Г₂₋₃ (рис. 2) неправильної підпрямокутної форми, розмірами 1,8×1 м. Орієнтація така ж, як і у понередньому випадку. Максимальна глибина від рівня материка — 0,53 м. Приблизно на межі вказаного квадрата спостерігається різке ступінчасте зниження ями. Дно її нерівне. З півдня до неї щільно прилягає велика золиста пляма неправильної форми.

У квадраті Д₁₋₂ (рис. 2) виявлена ще одна яма. Вона має неправильні обриси, орієнтована в довжину з заходу на схід. Розміри її — 1,4×1,1 м. Важко встановити, наскільки вона заходила на лінію квадратів Е, тому що збереженість її тут дуже погана і контури практично не простежувались. Яма складної конфігурації — з похилюю й неглибокою західною частиною і більш заглибленою східною. Максимальна глибина від рівня материка — 0,6 м. Заповнення неоднорідне: у верхній частині воно дуже нерівне з вищим, більш темним шаром, у нижній аналогічне вмісту інших ям епохи бронзи. Очевидно, яма була значною

мірою зруйнована в пізніший час, що й привело до змішування шарів та порушення її контурів. У заповненні тряпились окрім маловиразні фрагменти кераміки спохи бронзи і кілька крем'яних відщепів. Яма на лінії метрової прирізки до квадрата Г₁ простежувалась правильним півколом на тлі світлого материкового піску з глибини 0,86 м. Вона заходила в північну стінку розкопу. В профілі форма її овальна, орієнтація поздовжня — із заходу на схід; довжина — 1,2 м, заглиблення у материк — 0,4 м. Нез'ясоване також призначення ніякими аналогічного заповнення, з неправильними обрисами, виявленої на площині квадратів Ж₁₋₃, З₂₋₄ на рівні материка (рис. 2).

Могильник зруйнований у пізніший час. Можна припустити, що ще одне поховання містилось у квадраті Г₁. Тут знайдено понад десять фрагментів від посудини доби бронзи, прикрашеної по вінцях та плічках подвійною ламаною лінією гребінчастого штампу (рис. 5, 23). Кілька фрагментів посудини, орнаментованої під вінцями чотирма рядами шнурів відбитків і таким же візерунком у вигляді незімкнутих кіл по тулубу, зібрано на площині квадратів Г₃—Б₃—В₃ (рис. 5, 18, 19). Від дуже зруйнованого поховання залишилось кілька уламків вінець банкоподібної посудини, з домішкою піску в тісті й ретельно загладженою поверхнею. Вони були розкидані на ділянці північних квадратів (рис. 5, 20).

Крім того, в ході розкопок виявлені окрім фрагментів кераміки середньодніпровської культури (рис. 5, 1, 2, 5, 9, 24), а також епохи пізньої бронзи (рис. 5, 7, 8, 10, 13, 14, 22). Характерні форми й прийоми орнаментації посуду доби бронзи подано на рис. 5, 1—24. Більшість фрагментів кераміки тряпилась в культурному шарі, датованому першими століттями нашої ери. Однак наявність цієї кераміки на площині пам'ятки вказує на сліди трьох культурно-хронологічних етапів доби бронзи: середньодніпровської культури, абашевської і періоду пізньої бронзи. Окремі фрагменти посуду середньодніпровської культури та періоду пізньої бронзи знайдені в змішаному шарі поселення. Культурні шари цього часу відсутні, що свідчить про тимчасове перебування тут племен раннього та пізнього періодів бронзи.

Племена абашевської культури залишили поблизу с. Салтановка могильник, на що вказує наявність могильних ям та цілих посудин, знайдених в непорушенному стані. Грунтові могильники серед пам'яток абашевської культури досі не виявлені. Для неї характерні поховання під курганними насипами. Дослідженнями О. Л. Кривцової-Гракової, П. М. Трет'якова, М. С. Акімової, М. Я. Мерперта і А. Х. Халікова¹⁵ встановлено, що на абашевських похованнях пам'ятках окрім групи могил якийсь час залишались без насипу, явлюючи собою ґрунтовий могильник. М. Я. Мерперт простежив дерев'яні конструкції — систему огорож з частоколу навколо кожного поховання та з колод навколо всієї групи могил. Через деякий час над ними насипали невеликий курган, а навколо нього викопували рівчак і споруджували частокіл (крепіда курганного насипу).

Висота курганів над похованнями абашевської культури звичайно не перевищує 0,5 м, а діаметр дорівнює 8—12 м, лише в окремих випадках вони заввишки понад 1 м, а іноді навіть до 5 м. Насипи розорані, тому здебільшого взагалі ледь помітні¹⁶. Беручи до уваги їх невеликі розміри, а також те, що на місці абашевського могильника поблизу с. Салтановка пізніше існувало поселення, не виключено, що ці поховання мали невисокі кургани насипи, які були знівелювані. Знахідки абашевських посудин у курганах поблизу с. Немеричі та в урочищі Луньове свідчать передусім про курганий обряд поховання у абашевського населення і на території Брянської області.

На Салтанівському могильнику похованальні ями були орієнтовані в довжину з заходу на схід (іноді з незначним відхиленням на північний

схід і південний захід). У ямах, орієнтованих з півночі на південь, супровідного інвентаря немає, тому належність їх до могильника не може бути вірогідною. У жодному з поховань кістяків, або їх залишків не виявлено. Однак відсутність у могилах кальцинованих кісток дає можливість припустити, що померлі були поховані за обрядом тілопокладення, але в піщаному ґрунті кістяки не збереглися.

Інвентар досить бідний. У похованнях знайдено по одній або частіше по дві гляняні посудини, які в ряді випадків ставились не на дно, а біля краю могильної ями. У двох випадках поруч з похованнями трапились щелепи великої рогатої худоби (корів?). Плями прожареного піску, виявлені біля могильних ям поховань № 1 і 2, очевидно, є залишками поховальних вогнищ.

Кераміка з цієї пам'ятки своєрідна, але обмежується формами, добре відомими для абашевської культури Середнього Поволжя і Подоння. Серед них можна виділити три типи.

1. Посудини видовжених пропорцій, круглодонні з відігнутими вінцями (так звані дзвоноподібні), знайдено в похованнях № 1—4. В останньому з них трапився екземпляр зі сплющеним дном. Кераміка цього типу тонкостінна. У тісті є домішка товченої черепашки, повністю вилуженої. Поверхня має сліди штриховки від згладжування зубчастим штампом, а також численні заглиблення від вижарювання чи вилужування органічних домішок. Як правило, цього типу посуд орнаментований лише у верхній частині відбитками зубчастого штампу і штура, що утворюють горизонтальні паралельні й ламані лінії, підтрикутні фестони. Наявні також неорнаментовані екземпляри (рис. 4, 2, 4, 6). Аналогічні форми відомі в могильниках абашевської культури Середнього Поволжя¹⁷ та Подоння¹⁸.

2. Банківоподібні посудини з трохи опуклими стінками і двома цаліпними ручками з наскрізними отворами виявлені в похованнях № 1 і 4. У похованні № 2 знайдено посудину аналогічної форми, але без ручок. Тісто однорідне, добре вимішане, має домішку дрібного піску. Поверхня коричнювато-сірого кольору, добре загладжена, ніби підлощена. Орнамент вкриває половину або 2/3 висоти посудин і складається з відбитків гребінцевого штампу, які утворюють горизонтальні лінії, зигзаги, трикутники, заповнені відбитками гребінця і розташовані вершинами один до одного, а також підтрикутні пропорці, що мають вершини, повернуті одна до одної, або опущені донизу (рис. 4, 1, 3, 7). За формуєю цей посуд знаходить аналогії серед кераміки того ж типу з абашевських могильників у Середньому Поволжі¹⁹ й Подонні²⁰, але відрізняється наявністю ручок та характером орнаменту.

3. До третього типу належить посудина чашоподібної форми з поховання № 5 (рис. 4, 8). Аналогічні екземпляри, але без кільцевого піддона, відомі також серед абашевської кераміки згаданих вище районів²¹.

Для датування знахідок абашевської культури в Брянській області даних небагато. Привертає увагу той факт, що в урочищі Луньове абашевська посудина знайдена в насипу кургану з похованням середньодніпровської культури, а недалеко від могильника поблизу с. Салтановка розташований на околиці с. Партизанське ґрутовий могильник середньодніпровської культури. Отже, можна припустити, що абашевські пам'ятки з'явилися на лівобережжі Десни в Брянській області пізніше існування тут племен середньодніпровської культури, тобто десь близько середини II тисячоліття до н. е. Таке датування не суперечить хронології абашевських пам'яток у Подонні та Середньому Поволжі²².

Нові матеріали свідчать про наявність на лівобережжі Десни локального варіанту абашевської культури. Проведення дальших пошука і досліджень абашевських пам'яток на лівобережжі Десни в ме-

жах Брянської, Орловської і Курської областей дасть можливість докладно вивчити цей варіант, а також вирішити питання про взаємовідносини абащевської та середньодніпровської культур.

- ¹ Абащевская культура в Среднем Поволжье.— МИА, № 97. М., 1961.
- ² П. Д. Либеров. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. М., 1964; А. Д. Пряхин. Абащевская культура в Подонье. Воронеж, 1971.
- ³ К. В. Сальников. Очерки древней истории Южного Урала. М., 1967.
- ⁴ Н. Н. Чередниченко. Археологические исследования на Луганщине.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968; його ж. Поселение срубной культуры на Луганщине.— СА, 1, 1970. Материалы зберегаются в ИА АН УРСР, Харьковскому историческому музею та Ворошиловградскому обласному краеведческому музею.
- ⁵ Материалы зберегаются в ИА АН СССР и в Курском областном краеведческом музее.
- ⁶ И. К. Цветкова. Новый памятник волосовской культуры близ г. Переяславля-Залесского.— Труды ГИМ, вып. 37. М., 1960, с. 50—51; Г. ж. Стоянка Подборища-Щербининская.— СА, 2, 1961, с. 183—184; Д. А. Крайнов. Кухмарский курганный могильник.— КСИА АН СССР № 88, 1962, с. 63.
- ⁷ А. Е. Аликова. Абащевские курганы близ с. Земского Рязанской области.— КСИИМК, вып. 64, 1956, с. 141, 143.
- ⁸ П. П. Ефименко, Н. Н. Третьяков. Абащевская культура в Поволжье.— МИА, № 97. М., 1961.
- ⁹ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 100.
- ¹⁰ ОАК за 1896 г., с. 90, рис. 357; П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, с. 89, рис. 31, 6.
- ¹¹ А. Д. Пряхин. Вказ. праця, с. 113—114, рис. 34, 2.
- ¹² Н. Я. Мерперт. Абащевские курганы Северной Чувашии.— МИА, № 97, с. 123, рис. 6, 10.
- ¹³ А. Х. Халиков. Памятники абащевской культуры в Марийской АССР.— МИА, № 97, табл. II, 2; табл. IV.
- ¹⁴ Е. А. Калитина. Река Навля.— Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг. М.—Л., 1941, с. 37—40.
- ¹⁵ О. А. Кривцова-Гракова. Абащевский могильник (раскопки 1945 г.).— КСИИМК, XVII. М., 1947, с. 93; П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця; М. С. Акимова. Курганный могильник около дер. Тауш-Касы в Чувашии.— Ученые записки ЧувНИИ, вып. IV, Чебоксары, 1950, с. 170; Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 143—145; А. Х. Халиков. Памятники абащевской культуры в Марийской АССР.— МИА, № 97, М., с. 212.
- ¹⁶ О. Н. Евтухова. К вопросу о погребальном обряде абащевской культуры.— МИА, № 97. М., с. 27—34.
- ¹⁷ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, с. 70, рис. 18, 1—2; с. 71, рис. 19, 3, 7, 8; А. Х. Халиков. Вказ. праця, табл. III.
- ¹⁸ А. Д. Пряхин. Вказ. праця, с. 114, рис. 34, 3—4.
- ¹⁹ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, с. 75, рис. 23; А. Х. Халиков. Вказ. праця, табл. II, 4—7.
- ²⁰ А. Д. Пряхин. Вказ. праця, с. 60, рис. 15, 16—17.
- ²¹ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, с. 72, рис. 20, 2; Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, с. 120, рис. 6, 3—4; А. Х. Халиков. Вказ. праця, табл. VIII, 1, 3.
- ²² Н. Н. Чередниченко. Питання хронології абащевської культури Середнього Дону.— Археологія, вип. 6. К., 1972.

И. И. АРТЕМЕНКО, Г. Н. ПРОНИН

(Киев)

Памятники абащевской культуры на Десне

Резюме

В статье освещаются наряду с известным погребением абащевской культуры в кургане у с. Немеричи новые находки материалов этой культуры на левобережье Десны в Брянской области в Жуковском районе (урочище Лупово) и у с. Салтановка Навлинского района. Особенно большой интерес представляет могильник у с. Салтановка, где исследованы пять погребений с сосудами абащевской культуры, имеющими по форме аналогии в Среднем Поволжье и в Подонье. Вместе с тем они имеют и некоторое

своеобразие (ручки на баночных сосудах, орнамент), свидетельствующее, вероятно, о существовании на левобережье Десны локального варианта абашиевской культуры.

Опубликованные авторами находки предположительно могут быть датированы временем около середины II тысячелетия до н. э. Они представляют значительный интерес для уточнения территории распространения абашиевской культуры.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

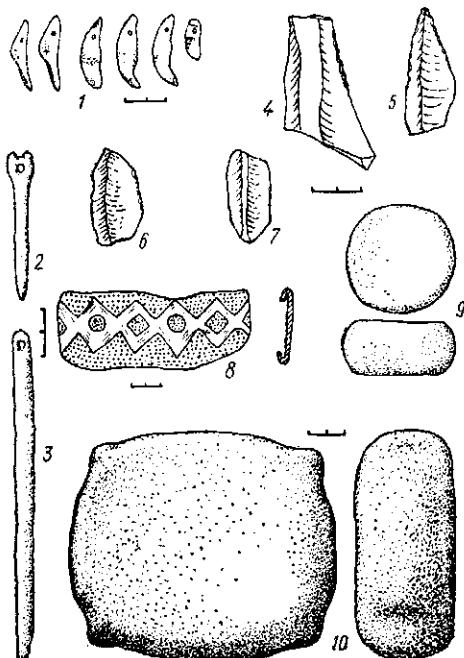
(Мелитополь)

Курган епохи бронзи у м. Приморське

На південній околиці м. Приморське Запорізької області, на високому березі р. Обіточної було проведено розкопки кургану епохи бронзи. Місце, де він розташований, найвище (територія радгоспу-технікуму), і внаслідок того, що насип з північно-західного боку завалився під обрив, його форма видовжена. Висота насипу — 4,5 м, діаметр — до 30 м. Він складався з різномірних шарів і добре відокремлювався від похованого ґрунту. Розкопки проводилися на всій площині. Було виявлено шість поховань епохи бронзи, в тому числі три ямних, два катакомбних та одне невизначене (човноподібне). Концентрувалися вони у північній та північно-західній частині кургану.

Поховання № 1 (давньоємне) містилося у північно-західній частині насипу. Могильна пляма, виявлена на поверхні похованого ґрунту, ледве простежувалася. Яма, розмірами $1,40 \times 1,15$ м та глибиною 0,50 м була заповнена чорноземом з глиною. Заокруглені кути надавали їй вигляду неправильного овала. Орієнтація ями — південь — північ. Кістяк лежав на спині, головою на південь і обличчям повернутий на схід. Ноги дуже зігнуті руки складені спереду. На рівні плечей знайдено відщеп сіро-жовтого кременя, зазублений з краю (рис., 4). Він характерний для енеолітичного часу. Біля ніг виявлені три однотипні ножеподібні пластинки, також типові для енсолітичної епохи (рис., 5, 6, 7)¹. Череп похованого та ноги густо поспані червоною вохрою. На дні ями знайдені залишки очеретяної підстилки.

Поховання № 2 (ямне) розташоване у північно-західній частині кургану за 1,5 м від основного поховання № 1. Довжина ями, витягнутої на північний схід, — 1,85 м, ширина — 1,30 м, глибина від рівня похованого ґрунту — 0,40 м. Кути трохи заокруглені, стінки мали сліди від ударів вузьким знаряддям. Яма засипана чорноземом та суглинком. Кістяк випростаний на спині, підігнуті ноги впали в різні сторони, зігнуті у ліктях руки сягали таза. Орієнтація північно-східна. Помер-

Знахідки з кургану в м. Приморське:
1 — нідівка з ікла вовка або собаки; 2 — кістяна
шиялька; 3 — кістяна голка з вушком; 4 — відщеп
ножеподібної пластини; 5, 6, 7 — відщепи
ножеподібних пластин; 8 — мідна обойма від
ременя; 9 — розтирач; 10 — пісковиковий камінь
з протомами.

лий був густо посыпаний червоною вохрою. Поховального інвентаря немає.

Поховання № 3 (ямне) розкопане там же на північ від попереднього. Розміри ями — $1,70 \times 1,30$ м, похований ґрунт простежено на глибині 0,40 м. Яма витягнута на північ і має заокруглені кути. Заповнення її — чорнозем та суглинок. Похований лежав на спині, головою на північ, повернутий обличчям на захід, з підігнутими ногами, які упали в різні сторони. Руки зігнуті у ліктях і покладені ближче до таза. Інвентаря не було.

Поховання № 4 (невизначене) містилося у північній частині кургану. Поблизу виявлено невеликий рів, витягнутий зі сходу на захід і заглиблений у материк на 0,40 м, ширина його — 6,80 м, довжина — 6 м. Розміри поховальної ями — $1,85 \times 1,10$ м, глибина — 1,20 м. Орієнтована вона зі сходу на захід. Кути дуже заокруглені як і стінки, що мають форму, близьку до човноподібної. Яма була заповнена чорноземом з незначним включенням суглинку. Кістяка не виявлено, лише на дні трапились дві черепашки іпіо.

Поховання № 5 (ката콤бне) виявлено в тій же частині насипу. Контури ями виявлені на глибині 0,80 м від поверхні кургану. Чітко простежувалася стратиграфія підсипки кургану, що складалася з різномірного ґрунту. Вхід у катакомб мав східець шириною 0,80 м, довжиною 1,10 м.

Могильна катакомба овальної форми, розмірами $2,10 \times 1,40$ м. Оскільки довжина біля основи могили (2,05 м) і ширина (1,35 м) були дещо меншими, під час верхній частині, конструкція катакомби нагадувала зрізану призму. На стінках є сліди від широкого знаряддя. Орієнтація могили — з північного заходу на південний схід. Вміст її являв собою сухий однорідний ґрунт — похований чорнозем, що свідчить про літній сезон поховання померлих.

У катакомбі знайдено чотири, певно, різночасні поховання. Два кістяки орієнтовані головою на північний схід. Один з похованіх ви-простаний на спині, з підігнутими ногами та витягнутими вздовж тулуза руками, що були ледь зігнуті у ліктях. Голова повернута на південь. Другий лежав біля південної стінки могили на боці, скорочений, з руками, зігнутими у ліктях, обличчям на північний схід. Між цими дуже пофарбованими червоною вохрою кістяками, трапився округлої форми розтирач з зеленого каменя (рис., 9).

Третій кістяк лежав скорочений біля східної стіни, руки зігнуті у ліктях, голова повернута обличчям до північного сходу. На шиї похованого лежали шість підвісок з іклами вовка або собаки (рис., 1) та кістяна голка з вушком довжиною 7,5 см, яка використовувалася, певно, для скріплення одягу (рис., 3). Зліва від похованого знайдено оброблений пісковиковий камінь прямокутної форми (рис., 10). Площінини стінок останнього являють собою чотириголове антропоморфне зображення, виконане у манері відомих надгробних стел ямно-ката콤бного часу². Камінь з двох боків має сліди від ударів і, можливо, використовувався як розтирач або ковадло³. Він дещо нагадує хрестоподібні жертовники з поселення трипільської культури поблизу с. Володимирівка на Кіровоградщині, знайдені в житлах разом з великою кількістю жіночих статуеток⁴.

Четвертого похованого було, мабуть, покладено в яму останнім, оскільки кістяк його містився над усіма попередніми. Він лежав на спині, головою на південний схід, з підігнутими ногами, що впали в різні боки. Руки злегка зігнуті у ліктях і наближені до таза. Кістяк пофарбовано червоною вохрою, особливо голову і тулуз. На поясі у похованого (на хребцях) лежала мідна обойма від ременя, орнаментована ісправильними ромбами з вписаними в них колами та меншими ромбами (рис., 8), площа яких пробита гострим металевим

знаряддям з внутрішнього боку. Цей візерунок має вигляд пунктури.

Обойма являє собою мідну пластинку довжиною 10 см та шириною 4 см, виконану з листової міді. Краями, загнутими всередину, пластина прикріплювалася до ременя, який частково зберігся. Подібні обойми відомі у Північному Приазов'ї на р. Молочній⁵ і належать до катакомбного часу. Можливо, описаний орнамент якоюсь мірою знаходить свій прототип у петрогліфах Кам'яної Могили⁶.

Поховання № 6 (катаkomбне) містилося у північній частині кургану на глибині 1 м від його поверхні. Орієнтація його північно-східна. Обриси вхідної ями добре визначені, тому що її заповнював гумус із суглинком. Вона мала форму прямокутника (1,85×1,20 м) і була загиблена у материк на 1,25 м. На стінках вхідної ями наявні сліди ударів тупим знаряддям. Подекуди стінки обсипалися ще під час підготовки могильного комплексу. Поверхня дна знижується до вхідного отвору, розташованого у південно-західній стіні і замазаного суглинком.

Вхід у катакомбу мав овальну форму (0,5×0,6 м), в основі був валик з суглинку заввишки 0,18 см, завширшки 0,30 см. Глибина похованальної камери від поверхні дна вхідної ями — 80 см. Висота її північної стінки — 1,55 м, а протилежної — 0,90 м. Ширина ями біля основи — 1,85 м, довжина — 2,70 м.

При вході у катакомбу знайдено залишки деревини від якогось предмета, що був засипаний разом з кістяком сухим гумусом. Кістяк лежав біля південної стінки випростаний на спині і орієнтований на південний схід. Підігнуті ноги впали у різні боки, витягнуті вздовж тулуза руки сягали до стегон.

Кістяк дуже пофарбований вохрою, особливо тулуз. Поряд, на рівні таза, виявлено велику кількість вохри. У ногах похованого було знайдено молоточкоподібну шпильку (рис., 2), головка якої у вигляді диска мала отвір та жолобок до її основи. Довжина — 9 см, товщина — 0,5 см. Прямі аналогії цій шпильці у Північному Приазов'ї та південноросійських степах невідомі⁷.

Відсутність інших знахідок у похованні пояснюється тем, що воно пограбоване ще в давнину. Грабіжницький хід було прорито в стелі катакомби поруч з північною стіною і спереду від вхідного отвору. В зв'язку з цим сухий гумус виявився відгорнутий до північної стінки, а кістки похованого були покриті залишками гумуса, а також суглинком з обваленого склепіння катакомби.

Описані пам'ятки ямної групи, безсумнівно, значно різняться за хронологією. Поховання з крем'яним інвентарем енеолітичного типу підтверджує наявність курганів над похованнями енеолітичного віку, як на це вказували В. М. Даниленко та інші дослідники⁸.

Решта давньоїмних поховань звичайні. Мабуть, різночасні катакомби, що мають значні відмінності в характері похованальних споруд, пов'язані з моногамною родиною епохи раннього металу⁹.

Серед інвентаря особливу увагу привертає згаданий брус прямокутної форми з протомами (можливо, антропоморфними). Ця знахідка унікальна, але її функціональне призначення поки що не з'ясоване. Не виключено, що вона належала до предметів культу (наприклад, використовувалася як жертовний столик).

Досліджені в кургані поховання датуються досить давнім часом — з середини III тисячоліття до XVIII—XVII ст. до н. е., коли у приазовських степах на зміну давньоїмній стнокультурній області прийшла катакомбна¹⁰.

¹ М. Макаренко. Маріупільський могильник. К., 1933, с. 59, рис. 7; с. 63—65, рис. 18—24; с. 66, рис. 21, 71.

² А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, с. 172.

³ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1966, с. 134, рис. 37.

⁴ Т. С. Пасек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.—Л., 1949, с. 83—98.

⁵ М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. В. Тереножкін, Г. Т. Ковпакенко. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Лккермень».— АП, т. VIII, К., 1960, с. 70, рис. 66, 7—8.

⁶ М. Я. Рудинський. Кам'яна Могила. К., 1961, с. 58, рис. 35.

⁷ К. Ф. Смирнов. Кургани біля м. Великого Токмака.— АП, т. VIII. К., 1960, с. 167—168, рис. 127, 1; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. М., 1955, с. 119—126, рис. 28—29, табл. V; Б. А. Латынин. Молоточковидные булавки, их культура, атрибуция и датировка.— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 9. Л., 1967.

⁸ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития восточноевропейских культур шнуровой керамики.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, с. 126—128; Д. Я. Телегін. Енеолітичні стели — пам'ятки нижньомихайлівського типу.— Археологія, вип. 4, К., 1971, с. 3—17.

⁹ В. М. Даниленко. Фрідріх Енгельс як етноісторик.— Археологія, вип. 3. К., 1971, с. 9.

¹⁰ О. Шапошникова. Катакомбная культурно-историческая область.— Estrat-toda «Origini», III, Roma, 1969.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

(Мелітополь)

Курган эпохи бронзы

в г. Приморске

Резюме

Раскопанный автором курган в г. Приморске Запорожской области представляет значительный интерес, так как дает новые материалы о племенах медно-бронзового века. Особое внимание привлекает ямное погребение с кремневым инвентарем энеолитического облика, а также находка каменного бруса с протомами, близкими к антропоморфным. Последний использовался, по-видимому, как культовый предмет.

Исследованный курган относится, очевидно, к периоду от середины III тысячелетия до XVIII—XVII вв. до н. э.

Н. О. ОНАЙКО

(Москва)

Розкопки Торіка

У 1971 р. Новоросійсько-Геленджикська експедиція вперше виявила у Геленджикській бухті античне поселення й провела на цьому охоронно-розвідувальні роботи. Поселення розташоване на західному березі цієї бухти (східний берег Тонкого мису), у гирлі невеликої річки. На його поверхні простежувались валоподібні насипи. На одному з них, на самому березі моря, під час війни була вирита велика й глибока яма, вона врізалась у стародавню кам'яну стіну, що виступала в обриві берега. На решті території поселення були сліди інших сучасних перекопів (рис. 1). Під час наступних трирічних польових сезонів це поселення було розкопане повністю. Від цього залишились руїни одного великого кам'яного будинку, окрім приміщення якого перебудовувались двічі, очевидно, внаслідок катастроф. На жаль, збереглася лише південно-західна його половина, а північно-східна зруйнована абразією берега моря (рис. 2). Будинок було споруджено на материковій глині у скелі. Під час закладення стін стародавня поверхня не вирівнювалась, тому підошви тих самих стін нерідко опущені на різну глибину. Складені вони з дуже нетривкого місцевого мергелю різної величини і змуровані на порівняно тонкому глинистому розчині. Зрідка трапляється пісковик. Найбільше каміння, звичайно, йшло на мурування панцира, дрібне — на внутрішню забутовку стін. У їх основі закладались великі блоки. Зов-

нішні стіни мають ширину до 1,20 м, внутрішні — до 0,60 м. Вони збереглись на висоту до 1,10 м; верхні горизонти деяких кладок були зафіксовані на глибині першого і другого штиків. Будинок орієнтовано кутами по сторонах світу.

Найбільших пошкоджень у давнину зазнала північно-західна частина будинку, а в новий час — західний кут. У деяких приміщеннях збереглися залишки кам'яних підлог, глинобитних печей, кам'яних «столиків» та господарських ящичків. У одному з приміщень простежені сліди підсипки з дрібної гальки. Будинок, чотирикутний у плані, мав глухі

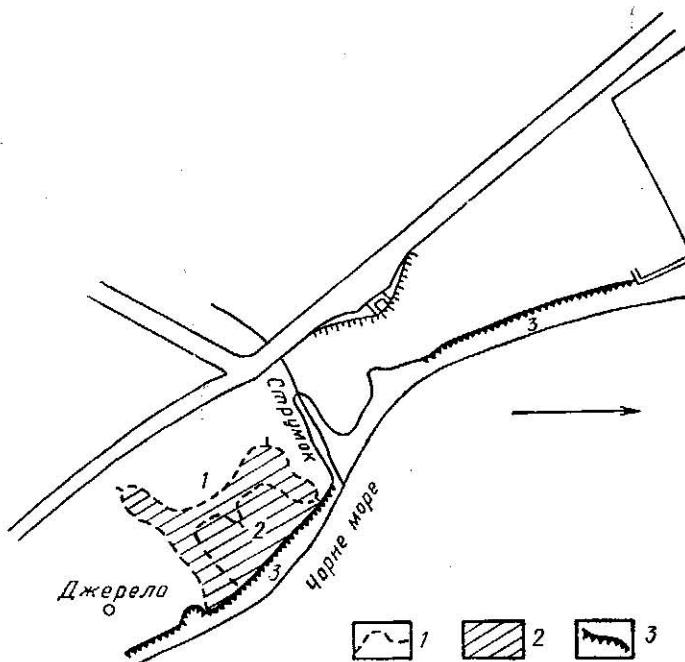

Рис. 1. План Геленджикського поселення.
1 — валоподібний насип; 2 — місце розташування розкопаного будинку; 3 — берег моря.

Рис. 2. Приміщення південно-східної частини будинку.

зовнішні стіни, внутрішнє подвір'я і вход, розташований з південно-західного боку, ближче до західного кута.

Серед знахідок переважає кераміка — численні фрагменти хіоських та протофасоських амфор, а також посудини з склянкоподібними ніжками (рис. 3, 1—7). Є уламки амфор з широкими смугами (рис. 3, 8—10) та сіроглиняні типу лесбоських. Деякі типи амфор датуються першою половиною VI ст. до н. с.

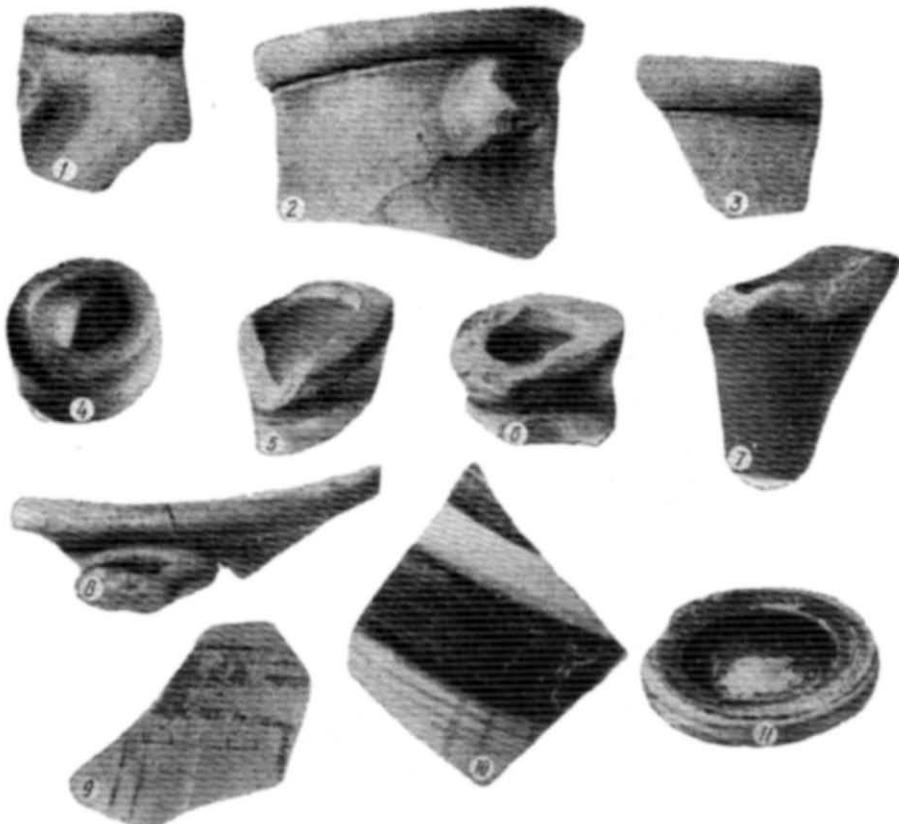

Рис. 3. Кераміка з поселення: 1—7 — уламки хіоських, протофасоських амфор та амфор із склянкоподібними ніжками; 8—10 — уламки амфор з широкими смугами; 11 — чорнолаковий світильник.

У чорнолаковому посуді домінують уламки кіліків на високій та низькій піжках. Деякі з них мають чорнофігурний розпис, який падається, головним чином, до другої половини VI ст. до н. с. (рис. 4, 7—17). Виділяються також уламки родосько-іонійських кіліків, розписаних паралельними вертикальними смугами та розетками у вигляді концентричних кіл (рис. 4, 1—6). Подібні посудини з'являються у VII ст. до н. е. і побутують пізніше. Є чорнолакові світильники.

Ліпної кераміки порівняно мало. Це в основному великі вироби типу горщиків, скромно орнаментовані. Умови для збереження ліпних посудин були винятково несприятливими через значну вологість ґрунту і наявність у ньому великої кількості каменю і щебеню.

Важливе значення для характеристики господарської діяльності мешканців досліджуваного будинку мають численні куски мідного шлаку і руди. Їх знайдено неподалік великої зруйнованої печі в одному з

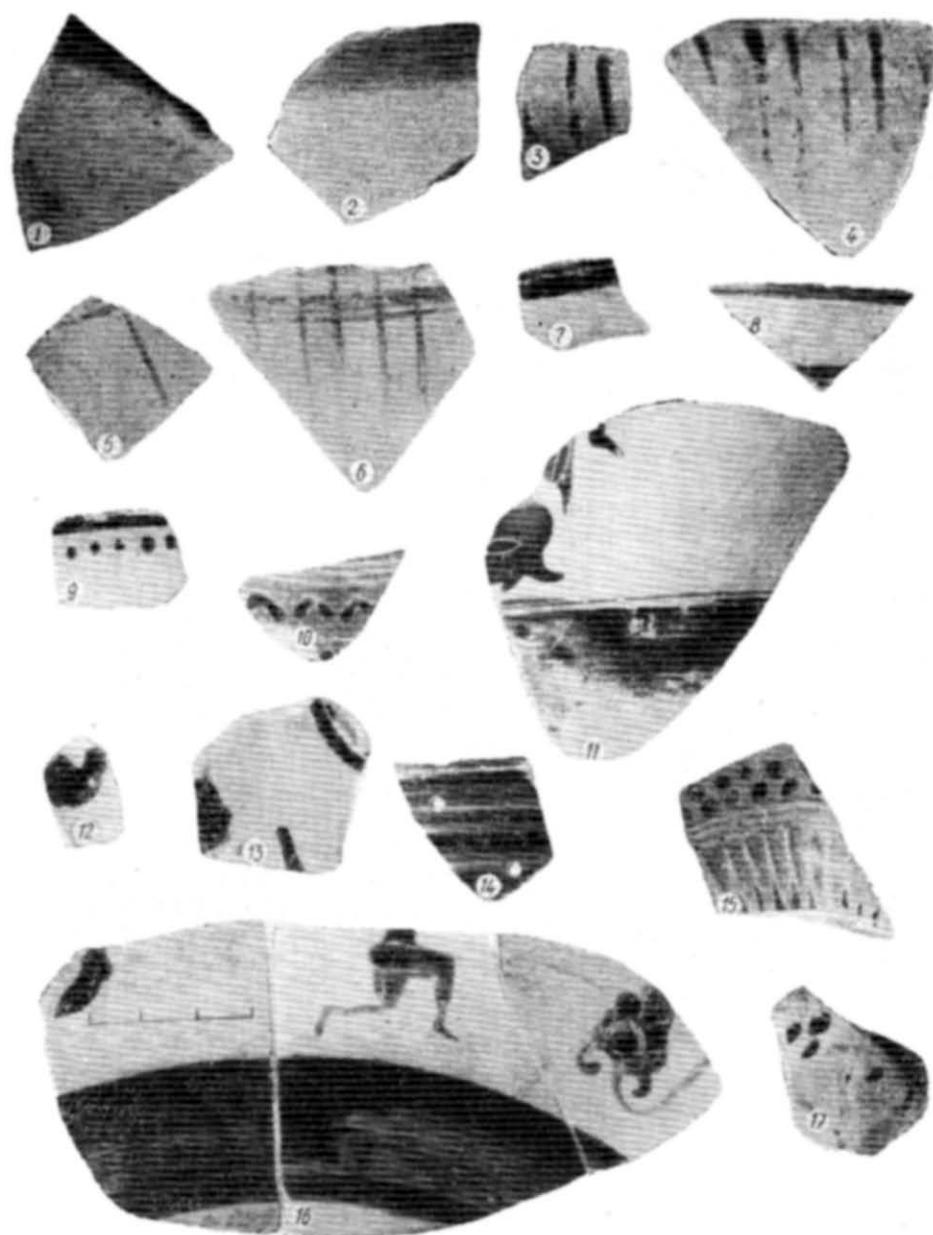

Рис. 4. Кераміка з поселення:
1—6 — уламки розписних родосько-іонійських кілків; 7—17 — фрагменти чорнофігурних кілків та іншого посуду.

приміщень у південно-західній частині будинку. Ці дані свідчать про налагоджене металургійне виробництво, хоч серед готових речей є тільки невелика кількість мідних цвяхів стержнів і наконечників стріл (двопатевих та тригранних). Один наконечник знайдено вstromленим у стіну.

Поселення загинуло, певно, внаслідок варварського нападу, супроводжуваного великими пожежами. Це трапилось не пізніше першої половини V ст. до н. е. Поселення засноване на скелястих виходах Тонкого мису, здавна відомого своїм сухим і сонячним мікрокліматом, мало добрий захист від південно-західних вітрів, але зазнавало, очевидно, тяж-

ких випробувань від дії норд-осту. Ця обставина змусила мешканців змінити місце свого перебування. Можна припустити (проте для цього ще немає достатніх підстав), що вони оселились у північно-західному кутку бухти в районі сучасного Курорт-містечка, де постійно знаходяться елліністичну кераміку. До 1971 р. ця ділянка берега Геленджикської бухти вважалась єдиним пунктом з античною керамікою. Тому місцеві краєзнавці звикли пов'язувати його з залишком стародавнього Торіка. Правда, проведене тут у 1965 р. обстеження не дало позитивних наслідків. Культурний шар виявився дуже бідним і дав лише нечисленні уламики посуду елліністичного часу¹.

Відкрите поселення належить до найбільш ранніх апойкій АПОІКІΣ, відомих на Чорноморському узбережжі. До них слід зарахувати і виявлену за останні роки пам'ятку VI—V ст. до н. е. зі слідами кам'яних будівель — Мисхако V в районі Новоросійська². Це поселення, на жаль, майже зруйноване будівництвом дороги і виноградника, було менш значним ніж геленджикське, але так само становить великий науковий інтерес. Ці дві пам'ятки заповнюють лакуну на археологічній карті північно-східного узбережжя Чорного моря між Горгіпєю (Анапа) і Дюоскуріадою (Сухумі), а Новоросійська і Геленджикська бухти — нововідкриті в археології «середки еллінства» збагачують наші уявлення про ранні етапи грецької колонізації у цій частині Понту.

Таким чином, зараз на північно-східному узбережжі Чорного моря відомо ряд ранніх грецьких поселень, одні з яких являли собою ще тимчасові торгові факторії, інші — вже нові грецькі міста з характерними рисами, зумовленими тими чи іншими особливостями колонізаційного процесу і своєрідністю місцевих умов.

Так, добре відомі емпорії поблизу Таганрога і на місці Єлізаветівського городища³. Звідки рання грецька кераміка проникла у бассейн Дону?⁴ У VI ст. до н. е. на Таманському півострові були засновані міста Кепи, Фанагорія, Гермонасса, Корокондама та ін. Є підстави припустити, що в гирлі Гіпаніса-Кубані також існували грецькі поселення⁵. Торгова діяльність греків у першій половині VI ст. до н. е. засвідчена тут поки що одиничними знахідками родосько-іонійської кераміки⁶, а пізніше, у VI—V ст. до н. е. — найрізноманітнішими і найчисленнішими грецькими виробами, що поширилися на великій території басейну Кубані.

На місці сучасної Анапи вже в VI ст. до н. е. також, очевидно, був емпорій, а пізніше столиця сіндів — Горгіпія⁷. Існування тут емпорія підтверджується не тільки наявністю в межах міста залишків раннього поселення із знахідками грецької кераміки, але й поширенням амфорної тарі того часу на оточуючій Анапу території. Багатий щодо цього матеріал може дати ще археологічно не вивчена родюча долина Сукко.

Далі йде Мисхакське поселення поблизу Новоросійська, яке являє собою скоріше невелику садибу, розташовану на 3 км від берега моря, біля самої підошви гори Мисхако. Відкриття цієї пам'ятки, а також результати розвідок у районі Новоросійська, де трапилися знахідки керамічної тарі VI—V ст. до н. е.⁸, дають підставу більш впевнено говорити про існування у Новоросійській бухті емпорія — попередника Бати Страбона. Це підтверджує відкритий у 1972 р. некрополь на північний захід від Новоросійська, багатий на грецькі вироби VI—V ст. до н. е.⁹.

Поселення на Тонкому мисі Геленджикської бухти можна пов'язувати з раннім Торіком, добре відомим за писемними джерелами. Найбільш давня згадка про цього і про народ під назвою торевтів є у Псевдо-Склака: πολὶς Ἐλλῆνις Τορίκος καὶ λιμὴν¹⁰. Пізніші джерела повідомляють про міс Торетський¹¹. Чи це є останній Тонким мисом Геленджикської бухти? Описаний будинок, залишки якого розташовані за 1,5 км від кінця мису, мабуть, займав площею не менше як 3000 м².

І якщо врахувати динаміку берега Геленджикської бухти, а також той факт, що рівень води у Середземному та Чорному морях підвищився за останні два тисячоліття на 4 м, то можна припустити існування тут й інших будинків, споруджених першими грецькими поселенцями. Характер побутових речей теж вказує на міський спосіб життя мешканців. Більше того — ця пам'ятка ввійде в історію археологічних відкрить як унікальна для архітектури VI—V ст. до н. е. у Північному і Північно-Східному Причорномор'ї. На відміну від житлових споруд того часу в районі Дніпровсько-Бугського лиману і навіть Криму й Тамані будинок Геленджикського поселення має більш розвинуті монументальні форми.

Наявність уламків родосько-іонійського посуду VII—VI ст. до н. е. і ранніх форм керамічної тари дає можливість пов'язувати з цим часом початок життя на поселенні. Спочатку це була, очевидно, тимчасова, а згодом постійна торговельна факторія-emporій. У VI—V ст. до н. е. тут вже існувало, на нашу думку, місто Торік — античний центр, через який грецькі товари надходили в околиці зручної для стоянки кораблів Геленджикської бухти (хоч вона, як і Новоросійська, була небезпечна внаслідок сильних вітрів).

Тісні контакти грецьких емпоріїв і міст з оточуючим населенням у Північному і Північно-Східному Причорномор'ї сприяли, як відомо, створенню своєрідної грецько-варварської культури. У наш час з'ясовано багато характерних рис цієї культури. Найбільш яскраво вони виступають у матеріальній культурі народів, які заселяли північне узбережжя Чорного моря. З цією територією, головним чином, пов'язані міфологічні, а також археологічні дані, що найбільш повно характеризують ранні етапи грецької колонізації¹².

Давно помічено, що з територією Північно-Східного та Східного Причорномор'я також пов'язана певна частина міфологічних переказів, у яких згадується Понт. Вони свідчать про найдавніші торговельні експедиції і піратські походи в ці країни. У міфі, присвяченому пригодам аргонавтів на чолі з Ясоном, ідеться про Колхіду¹³. У розповіді про їх подорож фігурують містечко Апсар, місто Фасіс і заснування Дюскуріади. Міфологічні дані доповнюються згадкою про р. Фасіс у Геросіодовій Фегонії. Згідно з повідомленням Псевдо-Скілака, за 180 стадій вверх по річці від еллінського міста Фасіса розташувалося велике варварське місто, з якого походила Медея¹⁴. За античною традицією, місцем подій, описаних у міфах про амazonок, були береги Меотіди. Щодо археологічних даних, які могли б розкрити своєрідність античної культури Північно-Східного і Східного Причорномор'я, то вони не такі численні як матеріали з Північного Причорномор'я. Проте, вже зараз з відкриттям ранніх пам'яток у Новоросійській та Геленджикській бухтах можна порушити ряд пов'язаних з ним питань. Перш за все, звідки і яким шляхом прийшли грецькі переселенці у цей район стародавнього моря? На жаль, писемні джерела прямих вказівок на це не дають. Ранній античний імпорт також не висвітлює це питання. На всіх подібних поселеннях найчастіше трапляється однотипна амфорна тара, розписна родосько-іонійська кераміка, зразки раннього атічного чорнофігурного і малоазіатського простого посуду.

Різноманітність осередків виробництва імпорту пояснюється посередницькою роллю Мілета, Родоса і, можливо, інших великих іонійських центрів. Ім, особливо Мілету, належить заслуга не тільки в заснуванні більшості грецьких поселень у Понті, але й у дальшій організації торгівлі з ними. Мілляни засновували свої колонії головним чином вздовж західного і частково північного узбережжя Понта.

Для Приазов'я і Таманського півострова характерна велика кількість метрополій, які відряджали своїх переселенців на нові місця. Як відомо, Танаїсом до пантікапейців володіли карії, клазоменці і мео-

ни; Кепи було засновано міletянами, Фанагорію — теосцями, Гармонасу — мітіленцями, солянами¹⁵. На Кавказькому узбережжі, за Сіндською областю і Горгіпією, оселилися фtiотійські ахейці з війська Ясона та лаконці. Перші жили у кавказькій Ахсі, другі — в Геніохії¹⁶. За найдавнішою еллінською традицією аргонавтів називали мініями — пащацками Мінія, царя у беотійському місті Орхомені, якє було і батьківщиною Фрікса. Батьківщина Ясона — фессалійський Іолк, звідки аргонавти і починали свою мандрівку.

Чи є ця різноманітність характерною рисою перших хвиль пereселенців, шлях яких проходив вздовж південного берега Чорного моря до східного і північно-східного його берегів, у напрямках, що їх обрали міфічні аргонавти. За однією версією останні досягли ріки Танаїсу і плавали по ній. Гирло її відвідували також карійці, зв'язані, як згадує одна з легенд, з південним, анатолійським узбережжям Понта¹⁷.

Питання про проникнення греків у Боспор іншим шляхом, ніж по р. Борисфен, вже ставив А. А. Іессен. Найбільш імовірним він вважає шлях вздовж Кавказького узбережжя, від мілеської Сінопи та її колонії Трапезунда до Боспору Кіммерійського. На користь цього свідчить тісний зв'язок районів Керченської протоки та Сінопи з кіммерійцями, що знайшло відображення в еллінській традиції¹⁸.

В осягненні таким шляхом гирла Ріона навряд чи можна сумніватися. Зв'язок Колхіди з Північним Причорномор'ям (як уже згадувалось, аргонавти доходили до р. Танаїса), може бути підтверджений конкретним фактом: сама столиця Боспору фігурує в легендах, пов'язаних зі східними берегами Понта. Є версія міфу, за якою її засновником був Аїет, брат Медеї¹⁹. Ще невідомо, з яких саме найближчих місць прийшли елліни — засновники Горгіпії. Можна припустити, що південний шлях — один з головних напрямків, по яких раніше переселенці — греки проникали на північно-східні береги Чорного моря, — відігравав велику роль у процесі елліпізації не тільки колхів, але й, певно, ще більшою мірою сіndo-меотів.

Археологічні дослідження останніх років на Чорноморському узбережжі, в тому числі й в районі Новоросійської та Геленджикської бухт, дають можливість припустити, що процес грецької колонізації, зумовлений загальним ходом розвитку середземноморських центрів, проходив у Північному і Північно-Східному Причорномор'ї приблизно в той самий час і в основному завершився не в кінці V — на початку IV ст. до н. е., як вважав А. А. Іессен²⁰, а раніше. Внаслідок відкриття нових поселень, виявлення в них грецьких товарів, ми можемо говорити, що процес грецької колонізації завершився в VI—V ст. до н. е. Це стосується і східного узбережжя Кавказу, де греками були засновані міста Дюскуріада (поблизу м. Сухумі), Гіенос (в районі м. Очамчіре), Фасіс (неподалік від м. Поті) та ін.²¹.

Греци успішно використовували бухту для розташування тут своїх торговельних стоянок, а потім і міст. Нові археологічні дані показують, що це відбувалось одночасно з освоєнням земель Таманського півострова. Але на відміну від останніх, у цих краях греки потрапили в інші географічні умови — гористі важкодоступні місця, хащі густого чагарника, глибокі сирі балки та яри. Комунікації між окремими ділянками цього узбережжя у старовину, наприклад, між мешканцями долин Сукко і Озгрейки, між Батою і поселенням у районі Кабардинки, могли здійснюватись тільки водними шляхами, бо гори тут близько підходять до берегів. У районі Кабардинки — це високі судільні хребти, що з'єднують узбережжя моря з гірською системою Великого Кавказу.

Наче підкреслюючи труднощі освоєння цієї місцевості Страбон відзначає, що за Сіндікою і Горгіпією починається гористе узбережжя, майже без гаваней²². Лише на схід від Бати, за повідомленням Арте-

мідора, про яке згадує Страбон, є поселення і корабельні стоянки²³. Незважаючи на все це, греки, оселившись у районі Новоросійської і Геленджикської бухт, підтримували постійні торгові зв'язки з навколошніми племенами. Навіть з тими, що чинили розбої, боспорські греки, за свідченням Страбона, мали мирні відносини і надавали їм свої корабельні стоянки та ринок для збуту здобичі²⁴.

Враховуючи порівняно обмежені можливості для ведення сільського господарства в цих краях²⁵, правомірно припустити, що в економіці місцевого населення велике місце відводилося збуту лісу²⁶. Разом з тим, слід зазначити, що й Бата, і Торік, особливо у доримський період, очевидно не були такими великими торговельними і виробничими центрами, як міста Таманського півострова або найближча до Бати Горгіпія. Можливо, цим слід пояснити той факт, що Страбон називає Бату *κωμη*, а це визначення вживалось звичайно для малих боспорських міст. На відміну від Прикубання, в околицях Бати і Торіка спостерігається нижчий рівень соціально-економічного розвитку варварських племен і значно менший ступінь їх еллінізації. Цими племенами були, передусім, керкети і торети. Якщо ототожнення Геленджикського поселення з Раннім Торіком правомірне, то це має привести до уточнення локації згаданих племен на етнічній карті Північного Кавказу²⁷. Очевидно, вірною є вказівка тих писемних джерел, які розміщують за Сіндською гаванню, десь у районі Бати, «народ керкестів» і затоку Керкетіді²⁸, та на південному сході, а не вище них, міс Торстський, «народ торетів і еллінське місто Торік»²⁹.

Оскільки в офіційних написах титулatura боспорського царя Левкона I включала, поряд з сіндами та іншими північнокавказькими племенами, торетів, а в титулах Перісада I є згадка про всіх меотів, то у майбутньому з нагромадженням археологічних даних доведеться перевігнути південно-східний кордон Боспору. Звичайно, дослідники вважають, що він сягав Новоросійська (Бати, за Страбоном)³⁰.

¹ И. Б. Браншинский. К истории Северо-Восточного Причерноморья в античную эпоху.—АИКСП. Л., 1968, с. 70.

² Н. А. Онейко. Архаические памятники в районе Новороссийска и Геленджика.—АО 1972. М., с. 143.

³ В. Д. Блаватский. Архаический Боспор.—МИА, № 33. М., 1954, с. 19.

⁴ Т. Н. Книпович. К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Танаиса в VII—V вв. до н. э.—ИГАИМК, вып. 104, с. 34.

⁵ В. Д. Блаватский. Вказ. праця, с. 15.

⁶ Е. О. Прушевская. Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове.—ИЛК, вып. 63, 1917, с. 31.

⁷ В. Д. Блаватский. Разведка в Анапе.—КСИИМК, вып. XXXVII. М., 1951, с. 245; И. Т. Кругликова. Горгиппия в период Спартокидов.—ВДИ, № 1, М., 1971, с. 89.

⁸ Н. А. Онейко. Разведка античных памятников в районе Новороссийска и Геленджика.—СА, № 1. М., 1970, с. 230 і сл.

⁹ Н. А. Онейко. Архаические памятники..., с. 143.

¹⁰ Ps. Scyl., 74.

¹¹ Ptol. Geogr., V, 8, 9.

¹² Strabon, I, 3, 2.

¹³ В. Д. Блаватский. Киммерийский вопрос и Пантикопей.—Вестник МГУ, № 8, М., 1948, с. 11.

¹⁴ Ps. Scyl., 81.

¹⁵ В. Д. Блаватский. Архаический Боспор, с. 27 і сл.

¹⁶ Strabon, XI, 2, 12.

¹⁷ Plin., N. H. VI, 20.

¹⁸ А. А. Иессен. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947.

¹⁹ В. Д. Блаватский. Архаический Боспор, с. 9; його ж. Киммерийский вопрос и Пантикопей, с. 12.

²⁰ А. А. Иессен. Вказ. праця, с. 81.

²¹ Н. Ю. Ломоури. К вопросу о греческой колонизации побережья Колхида.—АГ. М., 1967, с. 167; М. П. Инадзе. Причерноморские города древней Колхида. Тбилиси, 1968, с. 119; О. Д. Лордкипандзе. Античный мир и древняя Колхида. Тбилиси, 1968, с. 163.

²² Strabon, XI, 2, 10—12.

²³ Там же, 2, 14.

²⁴ Там же, 2, 12.

²⁵ Там же, 2, 12.

²⁶ Н. И. Сокольский. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1971, с. 36.

²⁷ В. П. Шилов. О расселении меотских племен.—СА, XIV, 1950, с. 116; И. Б. Брашинский. Вказ. праця, с. 62.

²⁸ Ps. Scyl., 73. Ptol., Geogr., V, 8, 9.

²⁹ Ptol., Geogr., V, 8, 9; Ps. Scyl., 74; См. F. Dubois de Montprégeux. Voyage autour du Caucase, I. Paris, 1839, с. 57, 64, 1966; Атлас Іserie. Paris, 1843, табл. IV, X; E. Diehl, Toricus.—RS, VIA, 1774.

Н. А. ОНАЙКО

(Москва)

Раскопки Торика

Р е з ю м е

В 1971 г. на западном берегу Геленджикской бухты (Тонкий мыс) нами было открыто античное поселение VI—V вв. до н. э. В результате четырехлетних работ на нем обнаружены остатки каменного жилого здания, занимавшего почти 1500 м². В некоторых его помещениях сохранились следы каменных полов, глинянных очагов, каменных «столиков» и хозяйственных ящиков. Найдены представлены главным образом керамикой: ранними типами амфор, чернолаковой и расписанной посудой, а также лепными горшками. Найдено большое количество бронзового шлака и несколько бронзовых иаконечников стрел, один из которых зафиксирован застрявшим в стене. Поселение погибло, по-видимому, в результате варварского нашествия, сопровождавшегося пожарами. Это была одна из ранних апокий на Черноморском побережье, которую мы склонны отождествлять с архаическим Ториком, хорошо известным по письменным источникам. В связи с этим в статье затрагиваются вопросы о путях проникновения сюда греков, о времени основания древнего моря, о локализации керкетов и торетов, а также юго-восточных границ Боспора.

М. П. КУЧЕРА

(Київ)

Городища милоградської культури в Київському Поліссі

Розвідувальним загоном Інституту археології АН УРСР і Київського обласного правління Товариства охорони пам'ятників історії та культури УРСР відкрито па півночі Київщини залишки городищ милоградської культури ранньозалізного часу в районі сіл Нова Красниця, Бовище, Радинка, Розважів (два городища), Діброва (рис. 1)¹. Відомостей про характер укріплень зазначеного часу на цій території в літературі немає. Є лише згадка П. М. Третьякова про наявність у Київському Поліссі «порівняно невеликих городищ скіфського часу»².

Подаємо характеристику обстежених пам'яток.

1. *Нова Красниця Чорнобильського району.* Городище, виявлене за 3,5 км на північний схід від села в заболоченому лісі, оточене двома майже концентричними валами з залишками ровів. На ділянках суходолу між заболоченими долинами зовнішній вал проходить дещо далі від внутрішнього. Обидва вали збереглися на висоту 1,5—2 м при ширині основи 10 м. У плані вали нагадують багатокутник, утворюючи на різний відстані (через кілька десятків метрів) більш чи менш значні повороти, між якими вони проходять по прямій лінії. У внутрішньому валу з східного боку і у зовнішньому з півночі є земляні виступи, які перекривають рів (рис. 2). Розмір городища —250×180 м (3,5 га), у тому числі внутрішньої частини —150×110 м (1,3 га). Городище задер-

нованс. В шурфі на внутрішній площині трапився лише один уламок стінки посудини з характерною для кераміки милоградської культури домішкою жорсткі в глиняному тісті.

2. *Бовище Поліського району*. Городище знаходиться за 1,5 км на північний захід від села праворуч від шляху з с. Луб'янки до залізничної станції Товстий Ліс. У плані воно округлопрямоугольне (рис. 3), площею 85×85 м (0,65 га). Розташоване на рівній, дещо підвищенній місцевості, з трьох боків від цього поверхня понижується, переходячи на північ до заболоченої долини. Вал розсунувся, має

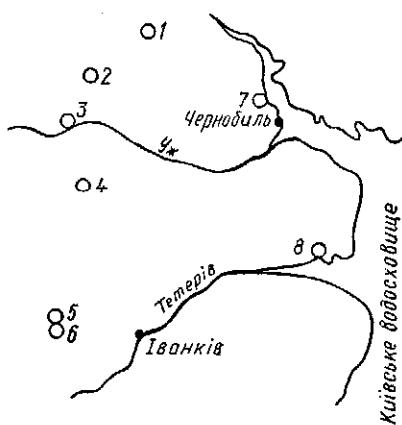

Рис. 1. Карта городиць.

1 — Нова Красніця; 2 — Бовище; 3 — Діброва; 4 — Радинка; 5, 6 — Розважів I, II; 7 — Лелів; 8 — Медвін.

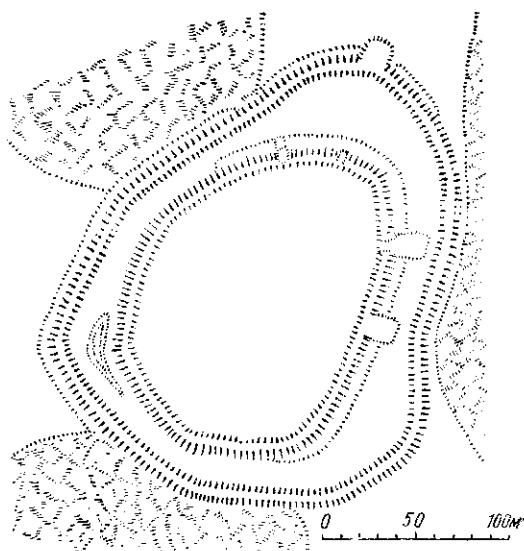

Рис. 2. Городище поблизу с. Нова Красніця.

ширину 6 м, висоту зсередини — 0,75 м. Зовні помітні сліди рова. Городище заросло лісом і задерноване. Культурного шару на цьому немає.

3. *Діброва Поліського району*. Досліджена пам'ятка займає незначне підвищення в заплаві лівого берега р. Уж за 1 км на південь від західного краю села. За анкетними відомостями 1873 р. городище складалось з двох округлих у плані частин, вписаних одна в одну. Зовнішній вал мав довжину 1220 м, внутрішній — 519 м. Зараз вони розорані, а по зовнішньому валу з боку села насыпана дорога-гребля. Конфігурація валу у цьому місці простежується па довжину близько 400 м і нагадує ламану дугу з прямолінійних відрізків і з кутами на поворотах. Старожили пам'ятають другий замкнутий вал всередині городища.

На площі городища, яке заросло травою, є кілька стариць-водоймищ від колишньої притоки р. Уж, що впадала з боку села в річку.

На піщаних видувах перед городищем, а також на підвищеннях всередині його трапляються уламки кераміки милоградської культури ранньозалізного віку і середньодніпровської культури доби бронзи. На селищі безпосередньо перед зовнішнім валом є чимало крем'яних відщепів, знайдено один скребок і ножевидну пластинку з ретушшю. Як видно, тут задовго до спорудження укріплень існувало поселення доби бронзи.

4. *Радинка Поліського району*. Городище, розташоване за 3 км на південь від села в заболоченій лісовій місцевості, складається з двох замкнущих валів, вписаних один в одній (рис. 4). У плані овальне, розміром 300×200 м (блізько 5 га). Площадка внутрішньої частини майже чотирикутна, розміром 150×120 м (1,6 га). Внутрішній вал, що охоплює підвищену піщану ділянку в долині, розсунувся. Ширина йо-

го — 12—16 м, висота — 2 м, місцями 1 м. Навколо простежується вузький рів, глибиною 0,5 м, який перекривають залишки трьох виступів у внутрішньому валу. Зовнішній вал менший, шириною 10—12 м, висотою 1,3—1,6 м, місцями нижче 1 м. Рів тут майже непомітний. Обидва

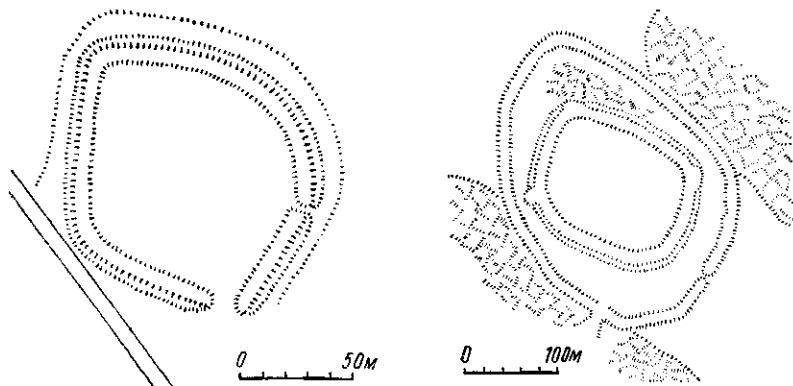

Рис. 3. Городище поблизу с. Бовище.

Рис. 4. Городище поблизу с. Радинка.

вали утворені з прямих відрізків. Поверхня між ними пірівна, є заболочені місця, а зовні, безпосередньо за валом, з обох боків — болотисті долини.

Городище заросло лісом. На ньому у відслоненнях світло-сірого ішаного ґрунту археологічних матеріалів не знайдено. Перед зовнішнім валом з півночі на свіжо зораній посадці сосни зібрано дрібні вивітрелі уламки кераміки милоградської культури. Культурного шару тут також немає.

У 1959 р. городище було обстежене І. П. Русановою, яка на підставі своєрідного планування оборонних споруд помилково віднесла цю пам'ятку до числа пізніх середньовічних укріплень (XVIII ст.)³.

5. Розважів Іванківського району. В околицях села обстежено два городища. Перше з них розташоване за 4 км на північний схід від села на малопомітному підвищенні над долиною. У плані воно округлопрямоугольне, зруйноване оранкою (рис. 5). Збереглася північно-східна частина, яка заросла лісом. Тут вал має ширину 11—12 м, висоту 1—

1,5 м, а рів — ширину 7 м та глибину 0,5—1 м. Продовження валу виявлено на полі південніше і в південно-східному куті, де він заріс кущами. У південній частині є залишки внутрішнього поперечного валу, лещо меншого, шириною 10—11 м. За межами лісу у західному напрямку, де місцевість понижується, вали не збереглися. Розміри городища з півночі на південь — близько 400 м, а з заходу на схід, судячи з конфігурації місцевості — до 350 м (в цьому напрямку воно збереглося на ширину 300 м). У цілому його площа становить близько 12 га.

У південному відрізку зовнішнього валу в стінках недавньої ями помітні обвуглени дубові деревини, що лежать вздовж валу по його середині на глибині 45 см від сучасної поверхні. У межах городища в піщаних видувах зібрано уламки кераміки милоградської культури, а також крем'яні відщепи та пластинки.

Через заболочену долину за 300 м на південь від першої пам'ятки знайдені залишки повністю розораного другого городища, на якому подекуди наявні ділянки валу. Як і попереднє, воно підпрямокутної форми, з округленими кутами, видовжене з заходу на схід. Понерек, з півночі на південь, воно простягалось приблизно на 115 м *. З півночі і заходу його оточувала заболочена долина. На площі городища на зораному полі трапляються нечисленні уламки кераміки милоградської культури.

За топографією всі вказані городища належать до типу низинних, розташованих безпосередньо біля боліт. Своєрідною їх рисою є наявність у плануванні оборонних споруд (валів та ровів), прямолінійних ділянок. В одних випадках ці ділянки мають значну протяжність, що падає городищам підпрямокутних обрисів (Бовище, Розважів I, II), а в інших — короткі прямолінійні відрізки розташовуються по колу, утворюючи численні не досить виразні кути (Нова Красниця, Діброва, Радинка). Довжина прямих ділянок між поворотами в лінії укріплень, як і форма плану в цілому, зумовлювались конфігурацією рельєфу місцевості. Елемент прямолінійності в плануванні оборонних споруд, невідомий серед пам'яток інших синхронних археологічних культур Східної Європи, є специфічною рисою городищ милоградської культури. Ця риса властива, судячи з опублікованих планів, для більшості аналогічних пам'яток за межами Київського Полісся: в південній частині Білорусії та в межиріччі Дніпра і Десни на Чернігівщині. Найяскравішим прикладом можуть бути правильні в плані прямокутні городища в селах Шепетовичі, Копань (БРСР) та Неданичі (№ 2) і Редьківка (Лівобережжя УРСР)⁴, а також ряд інших городищ, в тому числі овальних, з елементами прямолінійності в плануванні валів та ровів⁵.

Характерною особливістю планування київсько-поліських городищ є також подвійність оборонних ліній, концентрично вписаних одна в одну, внаслідок чого внутрішня площастика обмежена кільцевою зовнішньою частиною з усіх боків (Нова Красниця, Діброва, Радинка). Аналогічне планування, за даними І. П. Русанової, має болотне городище поблизу с. Лезниця в басейні р. Уж, яке, безсумнівно, теж належить до ранньозалізного віку. І. П. Русанова помилково відносить останнє, як і однотипне з ним в с. Радинка, до часів пізнього середньовіччя⁶. Подібне розташування двох концентричних оборонних ліній на певній відстані одна від одної характерне для частини низинних городищ милоградської культури на території Білорусії та Чернігівщини⁷. Укріплення з ідентичним плануванням серед синхронних південних пам'яток у смузі Лісостепу майже невідомі. Тут є лише одне городище — Немирівське в басейні Південного Бугу, на якому, проте, обидві укріплені частини розташовані ексцентрично⁸. Кілька низинних пам'яток з подібним плануванням (так звані городища з кількома кільцевими валами) локалізуються у верхній течії басейну Західного Бугу і перед верхів'ями Прип'яті. Але вони датуються давньоруським часом — Х—XII ст.⁹

На городищах Нова Красниця і Радинка у валах є кілька виступів, що виходять назовні через рів (рис. 2,4). Вони, як показують залишки, початково були прямокутні; зараз внаслідок розповзання виступи дещо нижчі від валів. Про наявність аналогічних виступів на

* За анкетними даними 1873 р. городище мало по колу 420 м.

оборонних спорудах в інших районах поширення милоградської культури відомостей немає.

Милоградські городища на півдні Білорусії у ряді випадків мають площу до 0,5—0,6 га, хоч є серед них і більші, площею до 3—4 га¹⁰. Для пам'яток у Київському Поліссі також характерні різні розміри, проте, в цілому воно порівняно великі, а такі городища, як Радинка (близько 5 га), Діброва (приблизно 11 га) і Розважів I (близько 12 га), належать до числа найбільших. Можливо, в цьому відчувається вплив лісостепових культур скіфського часу, де відомі городища ще значно більших розмірів.

Києво-поліські пам'ятки, як і значна частина милоградських городищ на півдні Білорусії, дуже бідні на культурні залишки. Дослідженнями встановлено, що ці укріплення, особливо на болотах, іноді зовсім не мають культурного шару¹¹.

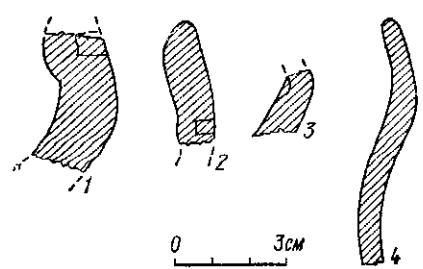

Рис. 6. Кераміка:
1 — Розважів II; 2 — Розважів I; 3, 4 —
Діброва.

Дрібні уламки стінок посудин. Вінця трапилися на обох городищах поблизу с. Розважів і в околиці с. Діброва. Відповідно до класифікації О. М. Мельниковської, вінця посудин з Розважева I і II належать до початкового етапу милоградської культури¹³. Вони орнаментовані так званими перлинами у вигляді округлих рельєфних кульок, утворених глибокими вдавленнями з внутрішнього боку вище шийки (рис. 6, 1, 2). Вінця однієї посудини з городища Діброва прикрашенні неглибокими вдавленнями зовні на шийці (рис. 6, 3), а другої, виготовленої з краще відмуленої глини, неорнаментовані (рис. 6, 4). Обидві ці знахідки слід датувати скоріше другим етапом, ніж першим¹⁴.

Крім того, уламки кераміки милоградської культури знайдено на двох мисових городищах поблизу сіл Лелів і Медвин Чернобильського району (рис. 1). На цих пам'ятках є також матеріали давньоруського часу, що ускладнює датування їх оборонних споруд.

За 1 км на південь від с. Лелів на території селища радгоспу розташоване городище на мису високого корінного берега р. Прип'яті. З напільногого боку його захищає дугоподібний вал, утворений з трьох прямих відрізків, та рів, а вузька кінцева частина мису (довжина її — 60 м) відмежована від укріпленої площації прямолінійним валом та ровом (рис. 7). Обидва вали мають ширину 8 м, висоту 2 м, а рови — глибину 1,5—2 м, ширину — близько 8 м. Максимальні розміри площації між валами — 70×65 м (0,35 га). Мис разом з городищем щоправда використовується під городи.

У культурному шарі на городиці і па мису за межами укріплень є уламки кераміки середньодніпровської культури доби бронзи і нечисленні знахідки посуду милоградської культури. На площаці, крім того, трапляються уламки кераміки XII—XIII ст.¹⁵.

Питання про час заснування пам'ятки лишається відкритим. Прямолінійність у плануванні валів дає підставу припустити, що городище належить до милоградської культури і повторно використовувалось за давньоруських часів.

Друге городище виявлено на низькому мисі лівого берега заплави р. Тетерів за 2 км на захід від с. Медвін. Від розораних укріплень зберігся відрізок валу та рову з напільного боку. Судячи з конфігурації рельєфу, початково вал був розташований з усіх боків, захищаючи підвищту частину мису, площею приблизно 0,15 га (рис. 8). За 110 м у напільний бік простежуються не зовсім виразні сліди незначного пря-

молінійного підвищення (можливо, від зруйнованого валу), яке перетинає мис на його початку. Культурні залишки у вигляді нечисленних уламків кераміки середньодніпровської культури, давньоруського часу (XII—XIII ст.) і поодиноких — милоградської культури трапляються на мису до цього підвищення.

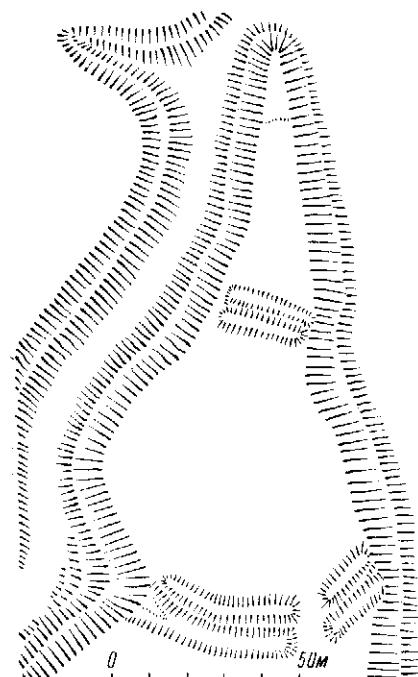

Рис. 7. Городище поблизу с. Лелів.

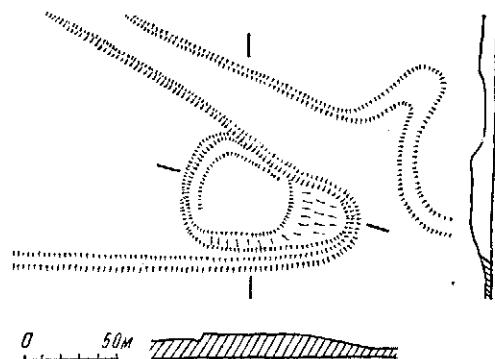

Рис. 8. Городище поблизу с. Медвін.

Наявність городища в місцевості з незначними природними можливостями захисту свідчить, що тут, очевидно, йдеться про досвід будівництва укріплень в низинних умовах. Не виключено, що воно належить до києво-поліських пам'яток милоградської культури.

Відкриття городищ милоградської культури в північних районах Київської області доповнює археологічну характеристику раннього залиового віку на території УРСР новими фактами. Немає сумніву в тому, що цих городищ у зазначеному районі було значно більше. Частина з них ще не відкрита, а більшість (головним чином, розташовані на рівній місцевості) давно зникла. Показово, що серед описаних вище низинних пунктів укріплення збереглися лише на тих, які розташовані в лісі.

Стаціонарні дослідження цих городищ, з'ясування питання про наявність синхронних неукріплених селищ дадуть змогу уточнити співвідношення милоградської культури і підгірцівської групи пам'яток ранньозалізного часу на території Київщини.

¹ М. П. Кучера. Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р.—НАІА АН УРСР; його ж. Звіт про роботу розвідагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р.—НАІА АН УРСР.

² П. Н. Третьяков. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г.—КСИИМК, вип. 10. М.—Л., 1941, с. 123.

³ И. П. Рusanova. Разведка по реке Уж.—КСИА АН СССР, вип. 86. М., 1961, с. 71.

⁴ О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, рис. 5, 5; Древности железного века в междуречье Десны и Днепра.— САИ, вып. Д1-12. М., 1962, табл. 9, 1, 2; табл. 10.

⁵ Див.: О. Н. Мельниковская, рис. 3; 5, 1—4; Древности железного века..., САИ, вып. Д1-12, табл. 9, 3, 4.

⁶ И. П. Русянова. Вказ. праця, с. 71.

⁷ Древности железного века..., САИ, вып. Д1-12, табл. 9, 3, 4; О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии, рис. 5, 4.

⁸ М. П. Кучера, Р. О. Юріа. Звіт про роботу Подільського розвідкового загону в 1969 р.— НА ІА УРСР.

⁹ П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— МИА, № 140. Л., 1967, с. 199, рис. 155.

¹⁰ О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии..., с. 8, 145.

¹¹ Там же, с. 25.

¹² Там же, с. 102.

¹³ Там же, рис. 45.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Про знайдені на городищах матеріали милоградської культури і Київської Русі є згадка в літературі (О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, с. 191).

М. П. КУЧЕРА

(Кiev)

Городища милоградской культуры в Киевском Полесье

Резюме

На севере Киевской области в междуречье Припяти и Тетерева открыты ранее неизвестные городища милоградской культуры в селах Новая Красница, Бовицце, Радинка, Розважев, Диброва. Все они относятся к болотному типу, имеют сравнительно большие размеры и слабо насыщены культурными остатками. Особенностью планировки этих городищ является наличие в оборонительных валах участков с прямолинейным направлением, что характерно также для оборонительных сооружений милоградской культуры на территории Южной Белоруссии и в северо-западной части Черниговской области УССР. Кроме болотных, обследовано два мысовых городища (возле сел Лелев и Медвин), которые только предположительно можно отнести к милоградской культуре (на них наряду с материалами последней имеются находки древнерусского времени).

Открытие городищ милоградского типа на севере Киевщины дополняет новыми фактами археологическую характеристику раннего железного века в северной части Среднего Поднепровья.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

*Jan Dąbrowski.
Powiezania ziem polskich
z terenami wschodnimi
w epoce brązu.*

Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1972.

Ян Домбровський.

*Зв'язки польських земель
з східними районами
в епоху бронзи.*

Вроцлав—Варшава—Краків—Гданськ, 1972.

Рецензована книга, безперечно, становить інтерес як для польських, так і радянських дослідників, насамперед, для українських та білоруських археологів. Автор, цілком слушно грунтуючись на тому, що сучасні державні кордони жодною мірою не відповідають межам поширення стародавніх культур, ставить перед собою надзвичайно важливе завдання — аналіз культурно-хронологічних відносин племен, які населяли за доби бронзи Східну Польщу, Північну Україну та Південну Білорусь. Для своєї праці дослідник використав не тільки польські джерела, але й археологічні матеріали та літературу, з якими він ознайомився під час перебування у Радянському Союзі. Слід зазначити, що Я. Домбровський винятково скрупульозно поставився до вивчення публікацій та досліджень багатьох авторів та їх цитування. Але поважаючи чужу думку, він водночас залишається об'єктивним і абсолютно самостійним в оцінці матеріалів і фактів.

Композиція праці цікава і своєрідна. У книзі — дев'ять розділів. У першому сформульовані її основні завдання, в трьох наступних (II—IV) аналізуються дані щодо відносної і абсолютної хронології окремих пам'яток та різних культур бронзи, що розглядаються в праці. У V—VII розділах характеризуються ці культури, VIII розділ присвячено висвітленню їх зв'язків, а IX — висновкам. Книга добре ілюстрована і має великий науково-допоміжний апарат. Наведені в тексті 35 таблиць і численні малюнки дають чітке уявлення про досліджені автором пам'ятки. Слід зазначити, що для ілюстрацій дібрано найновіші маловідомі чи зовсім ще невідомі матеріали. Дві основні узагальнюючі карти (1 та 2) окреслюють територію поширення західно-тишінської, східно-тишінської, сосницької та комарівської культур, а також розташування західних груп лужицької культури. Окрему частину ілюстрацій становлять так звані зіставлення. Це 12 таблиць, де за допомогою цифр, рисунків чи умовних позначень проведено паралелі між окремими археологічними комплексами, дано пов'язання їх з угурськими хронологічними горизонтами та абсолютно датування (зіставл. 2); синхронізацію певних культур (зіставл. 3); порівняння орнаментальних мотивів на кераміці (зіставл. 5). Крім того, засвідчено знахідки ідентичних матеріалів у різних похованнях могильників лужицької та висоцької культур (зіставл. 7—9), визначено процентне співвідношення різних типів кераміки (зіставл. 10—12). Такі таблиці містять величезну, до того ж добре впорядковану інформацію і значно полегшують сприйняття матеріалу. Додатками до книги є список згаданих у ній археологічних пам'яток (з посиланнями на літературу, в якій про них ідеться), і майже вичерпна бібліографія.

Враховуючи відсутність єдиної загальноприйнятої археологічної термінології, автор визначає зміст таких широко вживаних у праці понять, як «культура», «локальний і територіальний варіант культури».

«цикл культур» та ін. Це дуже важливо, бо в радянській археології ряд цих термінів взагалі не вживається, а решті відповідають інші назви. Наприклад, поняття «цикл культур» визначене як «культурно-етнічна спільність». До речі, цей термін здається більш влучним, бо вказує не тільки на культурну, але й етнічну близькість.

Виходячи з того, що лише при умові правильного датування пам'яток і комплексів можна встановити хронологічну відповідність окремих культур і в кінцевому підсумку судити про характер контактів між ними, автор значну увагу приділяє питанням хронології. Численність і різноманітність хронологічних систем, якими користуються в Польщі й Радянському Союзі для датування археологічного матеріалу, принудила дослідника ретельно зіставити ці системи й по змозі звести їх до спільного знаменника.

Польські й радянські археологої по-різному визначають початок бронзової доби. Ряд культур, які в СРСР вважають належними до цієї доби, в Польщі датують ще іссялом. Тут, зокрема, йдеється про культури шнурової кераміки, що в радянській археології відкривають початок доби бронзи, а в польській трактуються, як неолітичні. На цій підставі в рецензований книзі вони не розглядаються. Побіжно торкнувшись цього питання, автор, на наш погляд, не має рації, коли виключає згадані культури, які вже добре були обізнані з бронзою і посидали значну кількість бронзових знарядь. Для з'ясування багатьох поставлених у книзі питань автору варто було б скористатися хронологічною системою, вживаною у Радянському Союзі і застосувати культури шнурової кераміки до числа розглянутих ним. Не зовсім зрозуміле критичне ставлення його до поширеної у радянській археології практики датуванняожної опублікованої пам'ятки в абсолютних цифрах. Думаємо, що в принципі це правильний підхід, і його слід дотримуватися, звичайно, тоді, коли на це є підстави.

Безперечно однією з найбільших заслуг автора є перша в археології спроба пов'язати культури бронзи Східної Європи з добре датованими горизонтами Угорщини. Встановивши, що всі розглянуті ним культури тією чи іншою мірою зазнавали впливу Закарпатського металургійного центру, Я. Домбровський користується спільною для всіх південною чи угорською хронологічною системою, узгоджуючи її з поширеною у Польщі системою Монтеліуса — Костржевського. При цьому він зазначає, що остання вже не відповідає сучасному рівню науки і практично дуже мало дає для датування пам'яток. Найбільш ранні фази досліджуваних старожитностей, автор синхронізує зі скарбами Хайду-Шамшон, Бородино, з кінцем унтицької та середньодніпровської культури і датує їх XVI—XV ст. до н. е. Далі шляхом ретельних пошукув та аналізу комплексів з виробами типу Косидорського скарбу автор виділяє хронологічний шар, одночасний з названим скарбом і датований XIII ст. до н. е. чи другим періодом бронзи, за Монцеліусом. Як наступний, пізніший горизонт, автор визначає пам'ятки, що можуть бути синхронізовані зі скарбами типу Римавська Собота. Можливість віднести цей горизонт до часу культури Ноа й дата поховання з Івання, здобута радіокарбонним методом, вказують на його належність до XIII—X ст. до н. с. Наступний, заключний період історії культур бронзової доби на зазначеній території пов'язується в праші з випливами Гольштату А і визначається часом з X по VII ст. до н. е.

Загалом, датування, якісно грунтуються, крім наведених вище зіставлень, на даних стратиграфії та датах, встановлених за C^{14} , здається переконливим і викликає лише незначні заперечення. Так, з одного боку, автор визнає, на наш погляд, слідчно, що всі три культури — тищінецька, комарівська й сосницька виникли одночасно. З другого боку, без достатніх підстав він стверджує: «Із значою мірою вірогідності можна стверджувати, що в південних районах розглядувані культури

склалисъ дещо раніше, піж у північних» (с. 28). В той час чітка позиція автора в цьому питанні дуже важлива, хоч би тому, що від неї залежить відповідь в плані можливості й необхідності будь-яких міграцій і переміщень.

Навряд чи дослідник має рацію, коли припускає, що у східних районах циклу тишинецько-комарівських культур відсутність ознак культури Ноа, зокрема характерних для неї двовухих ваз, свідчить нібито ці культури на сході припинили своє існування раніше, піж на заході. Цей факт скоріше слід пояснювати не хронологічною, а територіальною відокремленістю. Безперечно, можна погодитися з автором, що для датування заключних етапів існування східнотишинецьких і сосницьких пам'яток ще мало даних (особливо це стосується металу). Невідомо, проте, чому Я. Домбровський не взяв до уваги ливарну формочку з Зазим'я, яка пов'язує сосницькі пам'ятки з цілим горизонтом причорноморських скарбів, і чому він вважає, що остання до них не належить.

Цікаві висновки, паведено про час появи заліза. У Польщі воно пов'язується з тарнобжезькою групою лужицької культури, на Україні — з висоцькою та голіградською. Неясні тільки сумніви автора щодо наявності заліза в синхронній ім білогрудівській культурі. Чи слід брати за основу усне повідомлення О. І. Тереножкіна, яке суперечить опублікованим даним цього дослідника, і виключати можливість виявлення залізного шлаку в Краснополці — пам'ятці з достатньо розвинутими, якщо не пізніми рисами білогрудівської культури?

У цьому зв'язку здається невірною думка автора про те, що початок залізного віку в поліських районах України значно запізнюються і припадає лише на V ст. до н. е. Знахідка залізних шпильок з посохоподібними голівками, ножів з горбатими спинками та серпів на поселенні VI ст. Волинцеве, а також залізних вудил кінця VII—початку VI ст. у Славуті переконують у тому, що залізний вік прийшов тут на зміну бронзовому значно раніше піж вважав автор.

Розділи, що характеризують окремі культури і групи пам'яток, написані стисло, з урахуванням наявних публікацій але дають достатньо чітке уявлення про них. Для радянських читачів у цьому плані особливий інтерес становлять сторінки, присвячені лужицькій культурі.

У цілому автор, на наш погляд, правильно визначає межі культур тишинецько-комарівського циклу і характер взаємозв'язків між ними. Занеречення викликає лише розуміння і оцінка сосницьких пам'яток. І навіть не тому, що Я. Домбровський так само, як І. І. Артеменко, бачить в них особливу культуру, а не варіант східнотишинецької культури. Це питання скоріше термінологічне. Суть у тому, що, як показує вивчення сосницьких пам'яток, їх своєрідність є в основному наслідком впливу східних сусідів — зрубних і абацевських племен, що являють собою вже зовсім іншу, відмінну від тишинецько-комарівської культурно-етнічну спільність, або, за термінологією Я. Домбровського, інший цикл культур. Ця обставина примушує з сумнівом ставитися до правомочності об'єднання, як це робить автор, власне сосницьких (лівобережно-дніпровських) пам'яток з прип'ятьськими. Підтвердженням цього є порівняння білоруських пам'яток з сосницькими. Матеріал з Прип'ятьського басейну, наведений у книзі Я. Домбровського (табл. XIII), значно більше наближається до східнотишинецької культури (за авторським поділом), піж до сосницької.

Слушно визначаючи, що головною причиною багатьох серйозних помилок в оцінці й розумінні різних культур є їх недостатнє вивчення, автор сам допускає помилку, характеризуючи «свою» сосницьку культуру в межах величезної, майже недослідженої території Білоруського Полісся. Він пише, що це найвідсталіша група зазначеного циклу, оськільки тут не було розвинутої металургії і спочатку населення не зна-

ло навіть землеробства. В той час, коли йдеться про власне сосницькі пам'ятки, то слід скоріше визнати їх належність до однієї з найбільш розвинутих племінних груп тищінецько-комарівської спільноти. Землеробство, до того ж плугове, було відоме тут ще в попередній період у середовищі племен середньодніпровської культури. Навряд чи може викликати сумнів і розвиток металургії, про який свідчить, зокрема, той факт, що тільки тут були виявлені ливарні формочки, застосовувані у місцевому бронзоливарному виробництві.

Привертають увагу розділи, де характеризуються культури пізнього бронзового віку. Крім відомих — лужицької, висоцької, білогрудівської, автор виділяє (або, як він пише, сигналізує про них) ще кілька своєрідних культурних груп у північних районах Правобережної України (Жуличі, Могиляні, Гончарівка). Важливість цих його спостережень безперечна. Однак щодо могилянської групи він, мабуть, не зовсім правий, коли датує її Х і XI ст. до н. е., синхронізуючи з білогрудівською культурою. Така рання дата пічим не обґрунтована. Ймовірно, могилянська група належить до VI—V ст. до н. е. і є синхронною пізньочорноліської та жаботинської культурами. Різка відмінність між ними і могилянськими пам'ятками пояснюється тим, що останні є дальшим поступовим розвитком місцевих старожитностей, черноліська ж та жаботинська культури, хоч і виникли на спільній з ними білогрудівській основі, зазнали надзвичайно сильного впливу культури фракійського гальштату, що зумовлювалось, певно, й безпосереднім проникненням фракійських племен. З цим пов'язані цікаві спостереження Я. Домбровського щодо початку такого впливу, простеженого на підставі знахідок у білогрудівських пам'ятках Уманщини чорнолошеної кераміки, посудин типу Віланова та білої інкрустації в орнаменті.

У характеристиці будь-якої з культур автор, якщо й не спиняється спеціально на їх генезисі, то цілком виразно висловлює своє ставлення до цього питання. Так, у генезисі культур тищінецько-комарівського циклу він відкидає усікі міграції і стверджує їх місцеве походження на основі пам'яток шнурової кераміки та збереження більш давніх місцевих традицій (наприклад, трипільського житлобудування). Дивує, проте, чому автор, слідом за А. Гардовським, відводить значну роль «гжебіковій» культури в генезисі тищінецької. У рецензії на книгу А. Гардовського мені вже доводилося писати, наскільки важко уявити собі цю, майже міфічну і в усікому разі так слабо вивчену культуру в ролі основи для тищінецької.

Детально й оригінально висвітлено в книзі формування пізніх культур бронзового віку. Як головну причину їх виникнення автор висуває теорію каталізаторів (с. 197). Так, утворення висоцької культури він пов'язує з впливом на місцеве середовище різко відмінних культур Ноа та голіградської. Справді, на південній окраїні тищінецько-комарівської спільноті на заключному етапі її історії відбуваються значні переміщення різнокультурних племінних груп. Водночас саме тут, як відомо, довше, ніж в інших місцях існує і залишається без змін комарівська культура. У Подніпров'ї на розвитку східнотищінецької культури, здається, не позначились помітно якісні історичні впливи, але як і на всій тищінецько-комарівській території внаслідок корінних змін виникає ряд культур відмінних від попередніх (білогрудівська, лебедівська або, за Я. Домбровським, «типу Гостомель»). Таким чином, теорія каталізаторів, якщо і може бути врахована при з'ясуванні причин виникнення археологічних культур, та в цілому не розв'язує цієї загадкової проблеми.

Велике місце в праці відведено характеристиці лужицької культури і особливо її відносинам зі східними сусідами. Ретельний аналіз її пам'яток і навіть окремих предметів, виявлених на території України, дає змогу Я. Домбровському з абсолютною обґрунтованістю визначи-

ти східну межу лужицьких пам'яток. До них, за даними автора, на Волині й Поділлі безперечно належить не більше 30 стоянок, з яких східні, розташовані на річках Стоход, Стир та Іква. Дослідник категорично виступає проти теорії лужицької експанції, існування якої являло собою протягом довгого часу приклад стійкості археологічних непорозумінь. І все ж Я. Домбровський не може повністю визволитися від традиційних глибоко закорінених в польській археології уявлень про якийсь особливий вплив лужицької культури на східних сусідів.

Чому, наприклад, вважається, що могилянська група пам'яток виникла під впливом останньої лише тому, що серед кераміки цієї групи трапляються окремі фрагменти посудин з «хромуватою» поверхнею? Якщо бути логічним, то так само слід трактувати й білогрудівську культуру, де є значна кількість згаданого посуду. З другого боку, чому б тарнобжезьку групу лужицької культури не пов'язувати з білогрудівською на тій підставі, що в ній наявні тюльпаноподібні посудини, близькі до білогвардійських, як визначає і сам автор. Поширення в Північній Україні та Південній Білорусії поховального обряду з тілоспаленням павряд чи можна розглядати як наслідок лужицького впливу. По-перше, він був би однобічним, бо це в чому іншому не виявився. По-друге, у Подніпров'ї тілоспалення відоме ще для Трипілля, в снеолітичній киево-софійській культурі, де йому належить домінуюче місце. За доби ранньої бронзи воно зберігається у східноукраїнській культурі. Отже, цей обряд має на Україні дуже давні традиції незалежно від зв'язків з лужицькою культурою. Щодо появи в межах Подніпров'я палежних до неї предметів (кельтів, браслетів та ін.), то не слід розглядати це однозначно — лише як вплив високорозвинутої лужицької культури, що є результатом обмінних зв'язків.

Крім того, процес запровадження металургії в Єгипті, Месопотамії та інших стародавніх цивілізаціях показує, що на вищому рівні стояли не ті райони, де добувався метал, а ті, куди його привозили. Про це ж для пізніших періодів яскраво свідчить історія Кіпру й Кріту, або історія греків, а згодом кельтів та місцевих племен Карпатського басейну. Тому питання про вищий рівень розвитку культур залежно від експорту чи імпорту металу є досить складним. І тут ми підходимо до однієї з найскладніших проблем, порушених у рецензованій праці,— до питання про характер зв'язків та взаємин між культурами і племенами, що населяли вказану територію. Аналіз матеріалу дав автору можливість обґрунтувати висновок про значну близькість культур тишинецько-комарівського циклу, про уніфікацію їх господарства та ідеології. Але якими були конкретні відносини між ними, чи добре вони знали одну одну, як проходив обмін товарами, технічними досягненнями або ідеями, залишається поки що нез'ясованим.

Дуже цікаві й, мабуть, слухні спостереження автора щодо факту порушення єдності тишинецько-комарівської спільноті з виникненням лужицької культури. Однак причини цього невідомі, бо не встановлено, що саме й чому змінилось у взаєминах, контактах культур. Очевидно, зникнення старих чи поява якихось нових зв'язків порушили цю єдність. Нарешті, чи означає виникнення на місці однієї культурно-етнічної спільноти ряду менш значущих і різко відмінних між собою культур занепад колишніх відносин, більш міцних та інтенсивніших? Або навпаки консолідація споріднених племен відбулася внаслідок посиленіх контактів, може й не завжди доброзичливих.

Поставлені питання жодною мірою не є докором або претензією до автора. Скоріше вони — свідчення відчайдушності до нього, бо викликані змістом книги, яка становить помітний внесок у розв'язання цих та багатьох інших питань історії бронзової доби на території Польщі, України й Білорусії.

C. C. Березанська

О. В. СУХОБОКОВ, В. Д. ДЯДЕНКО

(Київ)

Знахідки на дюнах в басейні Сейму

Лівобережний захід Ранньослов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР проводив обстеження поблизу с. Червоний Ранок Кролевецького району Сумської області. Тут за 2,5—3 км на південний захід від городища роменської культури у широкій (до 10—15 км) заболоченій заплаві р. Сейм є група дюн, розташованих на відстані 800—1500 м одна від одної. На цих дюнах місцеві жителі неодноразово знаходили в навколошних торфовищах кістяні та кам'яні знаряддя праці, кістки та роги тварин, якісі «дерсов'яні стояні» (може, залишки поселень на налаях) та ін.

Найближча до городища дюна (розміром близько 1000×500 м) в урочищі Хім височить над заплавою на 1,5 м і має форму овалу, видовженого по лінії південь—північ. На східному краї північного кінця її було виявлено нечисленні уламки неолітичної гребіччасто-ямкової кераміки (рис. 1, 1—4). Така кераміка досить поширенна в басейнах Десни й Сейму¹.

На захід та південний захід від цього місцезнаходження трапились уламки посудин епохи бронзи, прикрашених різноманітним орнаментом (рис. 1, 5—13). Вони виготовлені з добре вимішаної глини з домінантою піску або жорсткі. Поверхня посудин ретельно загладжена, має рожево-бурий або чорний колір. Найбільш типовими є високі горщики тюльпаноподібної форми. Вінця їх широко відігнуті, а краї потовиціні і косо зрізані. Горщики прикрашені здебільшого прокресленими або наколотими лініями, що утворюють трикутники (рис. 1, 5—6, 11, 12), та тональками зерноподібного штампу (рис. 1, 8—10). Ця кераміка має найближчі аналогії серед пам'яток сосницького варіанту таїцієцько-комарівської культури².

Можливо, до неї слід зарахувати також знайдену на східному боці південного краю дюни спіралеподібну голівку бронзової шпильки або вічкоподібної підвіски (рис. 1, 28)³. Очевидно, тим же часом датуються крем'яні знаряддя праці — скребачки (рис. 1, 16), фрагменти ножевидних пластин (рис. 1, 18—21), вістря стріли (рис. 1, 17), вкладиші від серпів (рис. 1, 14, 15). Тут трапилася і голінка статуетки (рис. 1, 24).

На південному краї дюни разом з керамікою раннього залізного віку був знайдений бронзовий, дуже патинований браслет, розілуканий на одну третину його довжини. На одному кінці помітні сліди рубання, другий кінець прикрашено чотириграшною змілподібною голівкою (рис. 1, 22). Загальна довжина браслета — 26,5 см, найбільша ширина — 1,4 см. Дріт, з якого виготовлена прикраса, має 0,3 см завтовшки. Близькі за типом знахідки відомі серед пам'яток скіфського часу⁴.

Тісто посуду скіфського часу погано вимішане, грудкувате, з великою домішкою жорсткі, шамоту, зерен кварцу, піску. Поверхня уламків здебільшого шорстка. Вінця їх невисокі, слабо відігнуті і з плавним переходом в розширені плічка. По краю вінця звичайно орнаментовані косими насічками, заглибленнями від пальців та нігтів, защипами, нижче яких розташовано ряд проколів (рис. 1, 25—28). Підлії плічка посудин прикрашалися такими ж заглибленнями (рис. 1, 28). Ця кераміка поширенна на Дніпровському Лівобережжі епохи заліза в пам'ятках так званої зольничної культури⁵.

На південні від цього місцезнаходження на поверхні є скучення вузілля у вигляді прямоугольника розмірами 1,5×2 м (можливо, залишки наземної споруди). Поруч виявлено гончарну кераміку (рис. 1, 30—32). Уламки посудин дуже невиразні. Вони виготовлені з добре вимішаного тіста і па чорній поверхні мають сліди прошлющених орнаментальних смуг (рис. 1, 30). Виявлено також глиняне плоске біконічне пряслице з гострим ребром і діаметром отвору 1,5 см (рис. 1, 29). Поряд з кружальною керамікою і пряслицем були знайдені металеві шлаки, а також залізні піж та шило⁶.

¹ В. И. Митрофанова, Б. П. Филиппенко. Новое поселение культуры неолита ямочно-гребенчатой керамики на Сейме.— Археологические исследования на Украине, вып. 1. К., 1967, с. 13.

² С. С. Бerezапская. Культуры средней бронзы в Левобережном Полесье Украины.— КСИА АН УССР, вып. 10. К., 1960, рис. 3, 4; її ж. Деякі питання історії середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи.— Археологія, XX. К., 1966, рис. 2;

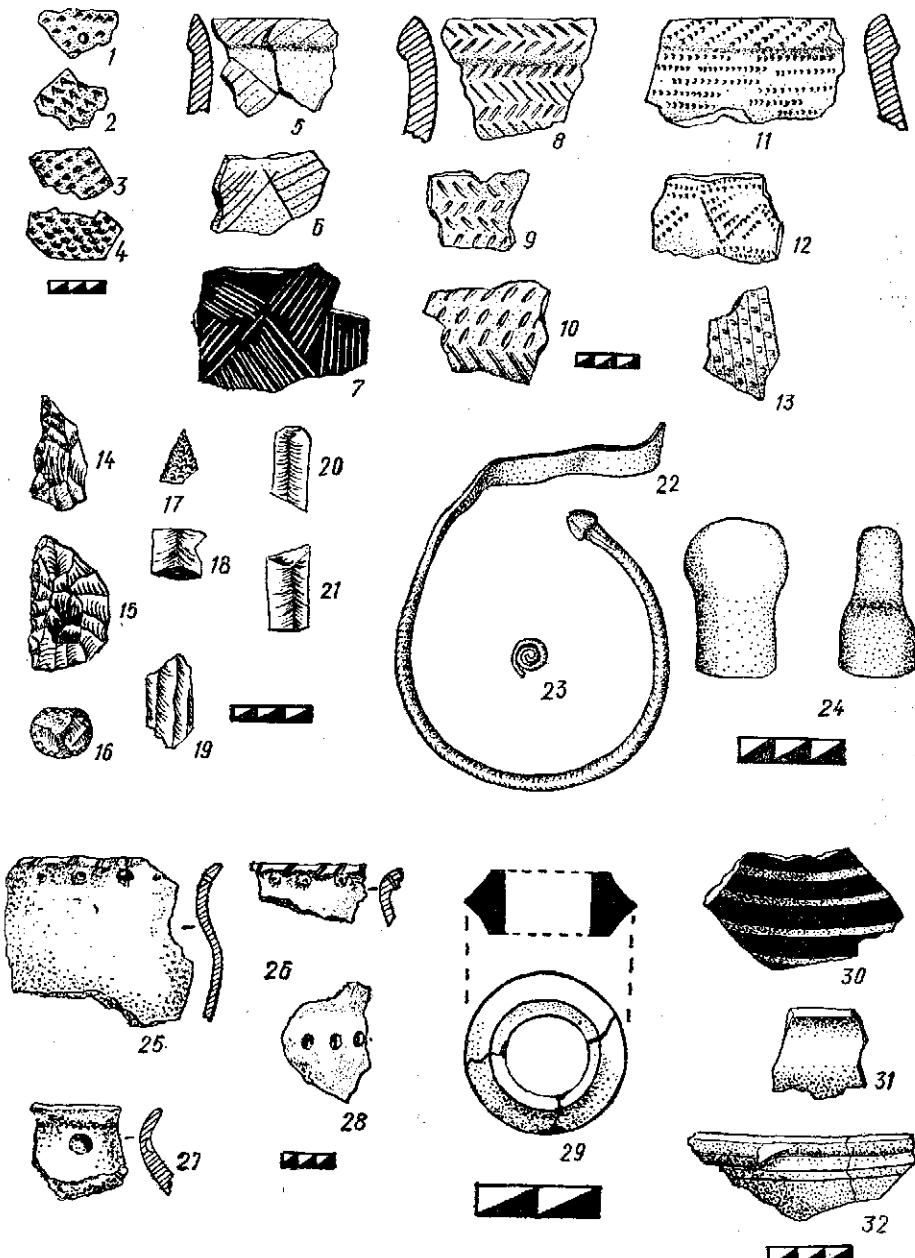

Рис. 1. Знайдки з дюнної стоянки поблизу с. Червоний Рапок:

1—4 — неолітична кераміка; 5—13 — кераміка доби Бронзи; 14—21 — крем'яні знаряддя праці; 22 — бронзовий браслет; 23 — голівка бронзової шпильки; 24 — голівка глиняної статуетки; 25—28 — кераміка скіфської доби; 29 — глиняне пряслице; 30—32 — уламки гончарного посуду.

II ж. Тщипецко-комаровская культура на Северной Украине.— СА, № 2, М., 1967, рис. 11.

³ С. С. Березанская. Тщипецко-комаровская культура..., рис. 8, 1.

⁴ А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II. Спб., 1894, табл. XVIII, 8; А. Е. Алихова. Древние городища Курского Посеймья.— МИА, № 113, рис. 8, 11, с. 102.

⁵ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА, № 104. М.—Л., 1961, с. 23 и сл., рис. 3, 3; А. Е. Алихова. Вказ. праця, рис. 18, 1, 6.

⁶ О. Н. Мельниковская. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, с. 101—102, рис. 8, 1, 16.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, К. П. БУНЯТЯН

(Київ)

Охоронні розкопки курганів поблизу с. Ковалівка на Миколаївщині

Експедиція Інституту археології АН УРСР в 1970 р. продовжувала розкопки курганів в зоні будівництва першої черги Південно-Бузької (Очаківської) зрошуvalnoї системи*. Поблизу с. Ковалівка Миколаївського району розкопано вісім курганів — від ледве помітних до таких, що мали висоту близько 4,2 м. Тут знайдені поховання епохи міді—бронзи (ямні, катакомбні, зрубні) та скіфського часу. Більшість з них ямні. Для основних поховань характерні прямокутні в плані ями, що, як правило, перекривалися величими кам'яними брилами. У закладі одного з поховань (№ 3 — Ковалівка II, курган 8) знайдено три антропоморфні стелі. Під плитами окремих могил виявлено дерев'яні жердини та очерет. Стіни ям двох поховань (№ 5 — Ковалівка I, курган № 4 та поховання № 8 — Ковалівка II, курган № 8) були обтягнені грубою тканиною, яка закріплювалася дерев'яними кілками. Невеликі заглиблення з залишками дерева добре збереглися на стінках та по краях ями. Подекуди по краю є відбитки малюнка на цій тканині — чорні смуги на червоному тлі (Ковалівка I, курган № 4, поховання № 5). Одис поховання парне, решта одиночні. Скорчені кістяки лежали на правому боці, головою на схід або на незначним відхиленням на північ.

Впускні поховання більше. З дісками пов'язані неодноразові підсишки курганів. Впускні могили містилися переважно в ґрутових ямах з уступами. Нижче останніх вони мали таку ж прямокутну в плані форму, як і основні, й перекривалися кам'яними брилами. В одній закладці трапились дві антропоморфні стелі. В окремих похованнях під плити були покладені дерев'яні жердини та очерет. Більшість впускніх могил також одиночні, де небіжчики лежали скорочені на правому боці або на спині, із зігнутими і підніятими догори колінами. Орієнтація нестійка. Кістяки та дно ям, як і в основних могилах, вкриті вохрою. Інвентар, знайдений тільки у впускніх могилах, являє собою плоскодонні горщики ямного типу (рис., 5).

Окрему невелику групу становлять поховання в неглибоких ямах під кам'яними брилами. У закладках трьох могил виявлені чотири антропоморфні стелі (Ковалівка I, курган № 4, поховання № 14; курган № 6, поховання № 2; Ковалівка II, курган № 8, поховання № 4). Кістяки лежали в скороченій позі на правому боці, головою на схід, з незначним відхиленням на північ. Дно ями посипане вохрою. Знайдені тут горщики належать до ямно-катакомбного та катакомбного часу. У них плоске дно і відігнуті назовні вінці (рис., 4). Один, на відміну від інших, має більш щільну масу, широке плоске дно і орнамент у вигляді наризок (рис., 3). Цікаво, що з похованнями, в яких були горщики, пов'язані знахідки чотирьох стел. Загалом під час розкопок 1970 р. їх виявлено дев'ять, вісім входили до закладок над похованнями, а одна трапилася у насипі (Ковалівка II, курган № 8). Частина з них має вигляд добре оброблених прямокутних або овальних плит. Є і стелі з виступом, який імітує голову (рис., 10). На стелі з поховання № 5 (Ковалівка II, курган № 8) дуже схематично паміченні ще риси обличчя.

Серед розкопаних могил на особливу увагу заслуговує дитяче поховання в кам'яному ящику (Ковалівка I, курган № 4, поховання № 1). Відкрите воно недалеко від центру кургану, на глибині 0,8 м від респера. Ящик споруджений з шести невеликих добре оброблених плит, а зверху пакритий ще двома. На їх внутрішніх стінках збереглися сліди розпису червоною фарбою у вигляді перехрещень по діагоналі ліній. Подібні похованальні споруди підомі в пам'ятках ямної культури Нижнього Подіїпров'я¹, а також серед пам'яток кесі-обінської культури Криму². За останні роки окремі поховання в кам'яних лунках відкриті у курганах Пойгулля та Інгульця³.

Катакомбних поховань знайдено п'ять. Всі вони впущені в насипи ямних курганів і розташовані в катакомбах овальної форми, крім одного, яке було в підбої (Ковалівка II, курган № 9, поховання № 10). Могили одиночні, а поховані лежать на спині у витягнутому стані. Орієнтація нестійка. У могилі з підбоем виявлені залишки двох кістяків — дорослої людини і дитини. Перший лежав на спині з підніятими догори колінами. Біля його ніг знайдені залишки дитячого кістяка. Фарба трапляється в усіх могилах. Інвентар могил одноманітний — це горщики катакомбного типу (рис., 8). У похованні № 15 кургану № 4 (Ковалівка I) знайдена невелика чаша (рис., 7), а в іншому — № 10 (курган № 9, Ковалівка II) кістяна пряжка (рис., 6). Подібні пряжки поширені в пам'ятках зрубної культури Північного Причорномор'я. В окремих випадках вони відомі й в більш ранній час. Наявність вохри на черепі дитини в похованні з пряжкою свідчить, що ця могила належить до катакомбного часу.

* У роботі експедиції, крім авторів, брали участь науковий співробітник Миколаївського краєзнавчого музею О. Г. Нежинець, студентка історичного факультету КДУ Н. А. Соловйова та студенти Полтавського педагогічного інституту, які проходили археологічну практику.

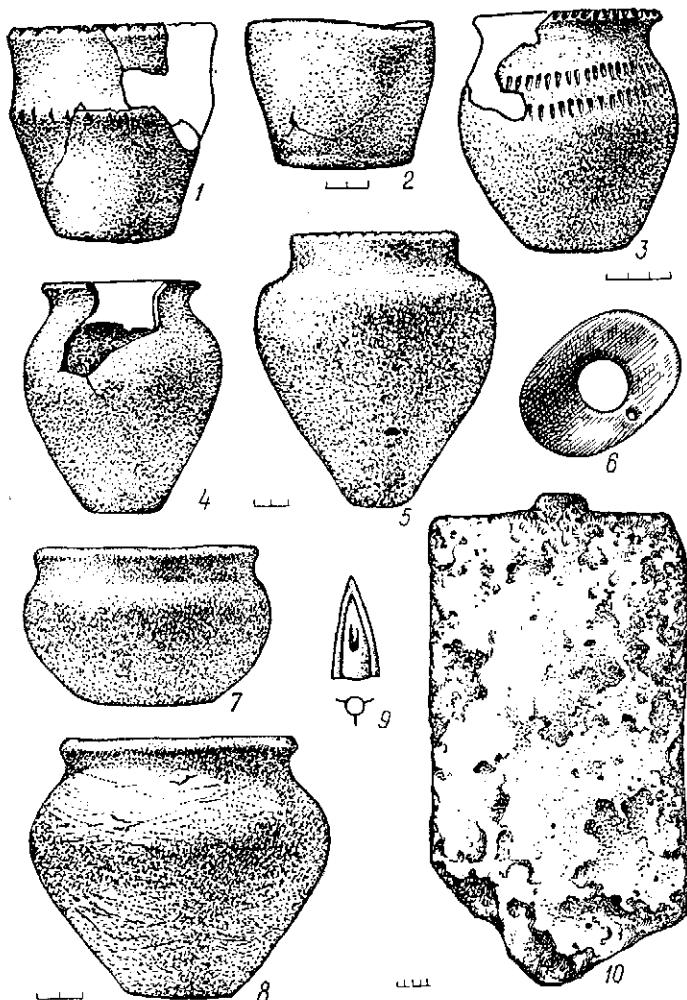

Рис. Знахідки з курганів поблизу с. Ковалівка на Миколаївщині (1—10).

Зрубні могили пеглибокі, викопані в насипах ямних курганів. Кістяки дуже скорчені покладені на правому чи лівому боці, головою на схід. Інвентар представлений лише горщиками (рис., 1—2).

Поховання скіфського часу відкриті в дуже розораних курганах, що мали вигляд плям з купами каміння. Одне було впущене в насип епохи бронзи. У основі курганів містилось кільце з необробленого каміння. Кістяки лежали в пеглибоких, овальних у плані ямах, орієнтованих по лінії схід—захід. Всі могили пограбовані. Уламки амфор з насипу, серед яких були з опуклою шийкою, та бронзовий (рис., 9) трилопатевий наконечник стріли з рівною основою (Ковалівка I, курган № 8) датують могили VI—V ст. до н. с.

¹ О. І. Терсножкін. Кургани в долині р. Молочної.—АП, VIII. К., 1960, с. 6—9; А. М. Лесков. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья.—Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967, с. 7—9.

² А. А. Щепинский. Культура энсолита и бронзы в Крыму.—СЛ, № 2. М., 1966, с. 19.

³ О. Г. Шапошникова. З досліджень Ингульської експедиції в 1969 р.—Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. вип. IV. К., 1972; П. Г. Елагина и В. Г. Петренко. Раскопки курганов на Ингульце.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969.

Третій Міжнародний конгрес слов'янської археології в м. Братиславі

Міжнародний союз археологів-слов'янів, заснований 15 років тому, в 1975 р. провів III Міжнародний конгрес слов'янської археології. Конгрес проходив з 7 по 14 вересня в м. Братиславі у Чехословаччині. У його роботі взяли участь близько 400 вчених з 18 європейських країн, а також із США та Канади. Такий великий форум свідчить про те, що проблеми археології та ранньої історії слов'янських народів викликають велику зацікавленість археологів світу.

Урочисте відкриття конгресу відбулося 7 вересня в приміщенні Словацького національного театру. Крім пленарних засідань, на яких було заслушано дев'ять доповідей, працювали чотири секції по проблемах: слов'яни в римську та візантійську епохи, виникнення і розвиток слов'янських держав та їх сусіди; зародження і розвиток слов'янських міст. На секціях було заслушано 182 доповіді та повідомлення. Понад 30 доповідей представила на конгрес радянська делегація. Дві доповіді радянських археологів доктора історичних наук В. Седова «Слов'яни в римську та візантійську епоху» та доктора історичних наук В. Д. Барана «Слов'яни між Дніпром та Віслою», присвячені проблемам походження слов'ян та розвитку їх матеріальної культури, були зачитані на пленарних засіданнях. Крім того, на пленарних засіданнях було заслушано доповідь професора Й. Германа (НДР) «Проблеми формування і розвитку археологічних культур слов'янських племен у VI–XI століттях», віце-президента АН ЧССР академіка І. Погулка «Виникнення і розвиток слов'янських племен та їх сусіди», проф. В. Генселя (ПНР) «Зародження слов'янських міст», проф. А. Томашевського (ПНР) «Ранньосередньовічна архітектура в Середній і Східній Європі» (проблеми і потреби дослідження), проф. Н. Янкуна (ФРН) «Стан і завдання досліджень слов'янських проблем у Федераційній республіці Німеччині», директора Інституту археології Сербської Академії наук (ФНРЮ) академіка Ч. Бошковича.

Доповіді охопили широкий круг питань слов'янської археології: етногенез слов'ян, їх соціально-економічний та політичний розвиток, єдність та локальні відмінності їх культури, зародження і розвиток слов'янських міст як соціально-економічних, адміністративних, культурних та політичних центрів, їх громадська, культова та оборонна архітектура, виникнення ранньослов'янських державних утворень, їх місце серед інших європейських держав у ранньому середньовіччі та інші. Спеціалісти різних країн, що працюють в галузі слов'янської археології, інформували про нові археологічні дослідження слов'янських пам'яток на території Східної і Центральної Європи, масштаби яких з кожним роком зростають. Велику увагу на конгрес було приділено аналізу стану та визначенням головних напрямів у вивченні слов'янських старожитностей.

Дискусії розгорнулися навколо питань слов'янського етногенезу та проблем, зв'язаних з визначенням підґрунтя ранньосередньовічної культури слов'ян, їх розселення, виникнення слов'янських державних утворень.

На думку деяких археологів, найбільш виразно висловлену в доповіді польського вченого К. Годловського, слов'яни в першій половині I тисячоліття н. е. жили в лісовій частині Верхнього Подніпров'я і їм належали лише пам'ятки зарубинецької культури. Територія Повіслання, Подніпров'я і Середнього Подніпров'я, на його думку, в цей час була зайнята племенами готів та інших германських племен. Він не бачить ніякого типологічного зв'язку між матеріалами слов'янських ранньосередньовічних пам'яток та пам'яток римського часу на згаданій території. З критикою концепції К. Годловського виступили К. Яжджевський (ПНР) та В. Д. Баран (СРСР). На думку останнього, слов'янська ранньосередньовічна культура V–VI ст. формується на території між верхнім і середнім Дніпром, верхнім Дністровим і верхньою Віслою. Слов'янські пам'ятки V–VI ст. типологічно зв'язуються не лише з ізіньзорубинецькими старожитностями, але й з частиною пам'яток черняхівської культури, а також певними групами пішеворської. Ця концепція була підтверджена фактичними матеріалами в доповідях радянських вчених В. В. Седова і В. Д. Барана, Є. В. Максимова, І. І. Винокура, Л. В. Вакуленко. Цікаву доповідь зробив М. В. Щукін. Вона присвячена хронології пам'яток черняхівської культури, які він з певними застереженнями датує II–V ст. н. с.

В. Груби (ЧССР) показав матеріали із розкопаного ним Злеховського поселення на Моравії, що становлять аналогії кераміці із пам'яток зарубинецької культури.

Питання взаємовідносин зарубинецького населення і населення Подістров'я та Понтув'я заслуговує на увагу та вимагає серйозної розробки.

У доповідях вчених Болгарії, Румунії, Югославії, Польщі, Німецької Демократичної Республіки розглядалися питання заселення слов'янами Подунав'я, Балканського півострова, території у межиріччі Одри та Ельби та іх зв'язків з іншими кочовими та осілими племенами. У процесі досліджень в останні роки археології Німецької Демократичної Республіки вдалося встановити, що слов'яни з'являються там вже у VI ст. н. е. Й. Герман, В. Крігер та інші дослідники в своїх доповідях приділили велику увагу питанням контактів слов'янського та германського населення в межиріччі Ельби та Заале. Встановлено, що на деяких поселеннях вони жили одночасно.

Проблемам формування і розвитку слов'янських держав, їх взаємовідносин з народами Європи та Азії присвятили свої доповіді радянські вчені: В. І. Довженок, І. Д. Шноре, К. Я. Рябініна, Л. Вайткунскене, А. В. Успенська, а також спеціалісти багатьох інших країн. В. Генсель (ПНР) зробив цікаву доповідь про становлення слов'янських міст. Він виділив серед них на основі їх планування чотири різні моделі: експонтрічну, концентричну, поліцентричну і однорідну. Питанням виникнення слов'янських міст, їх розвитку, забудови, фортифікаційних споруд, культурі присвятили свої доповіді члени радянської делегації на Конгресі Б. А. Колчин, М. Г. Рабінович, А. Н. Кирпичников, П. А. Рапопорт, П. П. Толочко, М. В. Седова, А. Н. Кузя, Є. В. Носов. По цій проблемі виступило ряд спеціалістів Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії та інші.

Учасники конгресу ознайомилися з дослідженнями слов'янських пам'яток в Моравії і Словаччині, побували на місцях розкопок. Вони відвідали городища, поселення і могильники в Мікульчицях і Поганську на Моравії та Псці, Нітрі і Поб'єдімі в Словаччині. Ознайомилися з методикою розкопок, консервацією пам'яток та здобутими матеріалами. Чехословакі археологи проводять розкопки широкими площами з застосуванням механізмів, що відповідає вимогам сучасної методики.

Доповіді і матеріали III Міжнародного конгресу слов'янської археології будуть опубліковані у працях конгресу. Наступний — IV Міжнародний конгрес слов'янської археології відбудеться в Болгарії у 1980 р.

В. Д. Баран, В. І. Довженок

XIII Антропологічний конгрес у м. Брно

У вересні 1975 р. в Брно відбувся XIII Антропологічний конгрес чеських антропологів. В організації конгресу, крім Чехословакської Академії наук та провідних антропологічних центрів Праги, найактивнішу участь взяли кафедра антропології та анатомії медичного факультету університету та Моравський музей антропології «Антропос» в Брно.

За останні роки антропологічні конгреси у Чехословаччині перетворились у широкомідомі міжнародні форуми, які об'єднують великі групи спеціалістів з різних європейських країн. Зокрема, учасниками XIII конгресу були антропологи з більш ніж десяти країн світу (Франції, Італії, Греції, Швейцарії, ФРН, НДР, Польщі, Угорщини, Югославії), у тому числі й радянські вчені (з Москви, Києва).

На пленарних засіданнях, які проходили в урочистій обстановці в приміщенні міської Ради м. Брно, було заслушано шість доповідей. Великий інтерес викликали доповіді відомих чеських антропологів: проф. Я. Ялиніка «Сучасний стан та перспективи антропології», М. Докладала «30-річчя розвитку фізіологічної антропології Чехословаччини після світової війни», проф. В. Якімова «Антрономологія й суспільство».

На конгресі працювало також п'ять секцій: палеоантропології й палеопатології; фізіологічної та медичної антропології; секції морфології людини і дерматогліфіки, етнічної і прикладної антропології. Відбувся і симпозіум з антропологічної методики.

У програму роботи секцій було включено понад 100 доповідей та повідомлень, а також дискусій з проблемних питань антропогенезу і палеоантропології, антропологічної методики. Ця досить широка і різноманітна програма в цілому охоплювала майже всі основні напрями сучасної антропології. Учасники конгресу ознайомилися з новим фактичним матеріалом в галузі палеоантропології, їм було продемонстровано знахідки виконної людини. Разом з тим обговорювалися окремі питання генетики людини та медичної антропології.

У секції палеоантропології, історичної антропології та палеопатології було за слухано 24 доповіді. Кілька повідомлень було присвячено новим остеологічним матеріалам (проф. Г. Грім — НДР, проф. В. Якімов — СРСР, Е. Влчек — ЧССР). Зокрема, в доповіді Е. Влчека «Кістка неандертальця з СРСР в онтогенезі» підсумовано результати порівняльно-морфологічного аналізу кисті неандертальської людини, яка була знайдена українськими археологами в 1972 р. на стоянці Заскельне VI в Криму.

Особливо цікаві палеоантропологічні повідомлення стосувались проблеми етногенетичних зв'язків давніх племен доби бронзи, раннього середньовіччя, питань демографічної структури окремих популяцій (наприклад, порушувались такі теми, як участь монголоїдного елемента в розвитку західних слов'ян; демографія населення доби раннього заліза в Польщі та ін.). Кілька виступів було присвячено палеопатологічним

змінам на остеологічному і краніологічному матеріалі (патологія та каріес зубів, трепанация черепа тощо).

Близько 30 доповідей обговорювались на секції фізіологічної та медичної антропології, яка об'єднувала підсекції генетичної антропології та серології. Більшість з них була пов'язана з питаннями антропологічного дослідження спортсменів; впливу фізичного виховання на соматичні типи; захворювань і фізичного розвитку дітей та підлітків. Цеякі повідомлення чеських антропологів — це підсумки регіональних досліджень серологічних факторів у населення окремих районів ЧССР, зокрема Східної Словаччини.

На секції морфологічної антропології та дерматогліфіки порушувалась така проблематика: вікова морфологія, особливості організму в період росту, вплив соціальних і екологічних факторів на фізичний розвиток і конституцію організму та ряд інших моментів. Значна увага приділялась дерматогліфічним даним (генетичному успадковуванню дерматогліфічних ознак, статевим варіаціям та ін.). Деякі секційні доповіді викликали жававу дискусію.

Робота конгресу проходила на високому науковому рівні. Про це свідчить широке коло антропологічних проблем, застосування нових методів дослідження, цікаві ідеї, які знайшли своє відображення в численних доповідях.

Учасники конгресу мали можливість відвідати Моравський музей антропології «Антропос», де зберігаються численні палеоантропологічні і археологічні колекції. Тут відбулося також урочисте відкриття виставки «Антропологія і жілка». Екскурсією по мальовничих місцях Південної Моравії закінчилося перебування делегатів в гостинній Чехословаччині. Вони оглянули стародавній палац в Ледніці, а також відомий національний заповідник-музей — Вали Мікульчице, до складу якого входять численні археологічні пам'ятки, слов'янське городище і місто, датовані часом Великоморавської держави (VIII—X ст.).

XIII антропологічний конгрес в Брно, робота якого була спрямована на зближення спеціалістів-антропологів різних напрямів, став значною подією в науковому житті. Бажано було б, щоб зв'язки між антропологами Радянської України і ЧССР дедалі міцніли, набираючи двобічного характеру.

Г. П. Зіневич

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГ — Античный город
АИКСП — Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический сборник
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей в Москве
ГХМ — Государственный Херсонесский музей
ДИМ — Днепропетровский исторический музей
ДХМ — Державний Херсонеський музей
ИАДК — История и археология древнего Крыма
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КИАМ — Культура и искусство античного мира
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ПИМК — Проблемы истории материальной культуры
ПИСП — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
ПСА — Проблемы скифской археологии
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
Труды ... АС — Труды Археологического съезда
ТСЛАРАНИОН — Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
Хсб — Херсонесский сборник
ЧУВНИИ — Чувашский научно-исследовательский институт истории
IPE — *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini*
AGAD — Archiwum Głównego Akt Dawnyci w Warszawie
SC — Scythica et Caucasicia

ЗМІСТ

Статті

Ковальова І. Ф., Волкобой С. С. Маївський локальний варіант зрубної культури	3
Чередніченко М. М. Характерні риси зрубних поселень Подоння	22
Іллінська В. А. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я	31
Русєєва А. С. Рельєфні зображення Діоніса та Аriadни на посуді з Ольвії	36
Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі	42
Соломопік Е. І. Таври і Тавріка	46
Колосок Б. В. Історико-топографічні умови виникнення Луцька	51

Публікації та повідомлення

Залізняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка	60
Артеменко І. І., Пронін Г. М. Пам'ятки абащевської культури на Десні	66
Михайлів Б. Д. Курган епохи бронзи у м. Приморське	77
Онайко Н. О. Розкопки Торіка	80
Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі	88

Критика та бібліографія

Березанська С. С.—Ян Домбровський. Зв'язки польських земель з східними районами в епоху бронзи	95
--	----

Охорона археологічних пам'яток

Сухобоков О. В., Дяденко В. Д. Знахідки на дюнах в басейні Сейму	100
Ковпакенко Г. Т., Бунятян К. П. Охоронні розкопки курганів поблизу с. Ковалівка на Миколаївщині	102

Хроніка

Баран В. Д., Довженок В. І. Третій Міжнародний конгрес слов'янської археології в м. Братиславі	104
Зіневич Г. П. XIII Антропологічний конгрес у м. Брно	105
Список скорочень	107

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
У 1977 РОЦІ ВИПУСТИТЬ В СВІТ
КНИГИ:**

Археологія. Вип. 23, 24, 25. Мова українська. Обсяг одного випуску 10 арк. Ціна 1 крб.

У збірниках вміщено теоретичні та узагальнюючі статті з питань стародавньої історії та археології України, які хронологічно охоплюють період від стародавнього кам'яного віку до середньовіччя, повідомлення про нові відкриття на території УРСР та дослідження окремих археологічних культур, критику та бібліографію, матеріали про охорону археологічних пам'яток, хроніку.

Розраховано на археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів, студентів.

Б л і ф е л ь д Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Мова українська. 18 арк. Ціна 2 крб. 04 коп.

У книзі аналізуються матеріали багаторічних досліджень комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Шестовиці Чернігівської області. Автор розглядає питання етнічної і соціальної належності дружинників іскрополя, розташованого біля одного з найбільш давніх центрів формування давньоруської держави — Чернігова.

Книга ілюстрована.

Розрахована на археологів, істориків, викладачів вузів, краєзнавців.

Г а в р и л е н к о В. О. Українська сфрагістика. Мова українська. 12 арк. Ціна 1 крб. 35 коп.

У монографії досліджується історіографія сфрагістики від давніх часів до наших днів, з'ясовується місце і роль цієї дисципліни в історич-

ній науці, розглядаються музейні колекції сфрагістичних матеріалів — печатки, свинцеві пломби, геми і скарабеї.

Книга ілюстрована різними типами сфрагістичних пам'яток.

Розрахована на істориків, археологів, викладачів та студентів вузів.

Попередні замовлення на ці видання приймають всі книжкові магазини книготоргу, споживчої кооперації, а також магазини «Книга — поштою». Найбільш тривалий час замовлення на ці видання приймає книгарня «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка після виходу книг з друку надішле їх іногороднім замовникам післяплатою.

«НАУКОВА ДУМКА»